Andrić - Na Drini ćuprija

I

Većim delom svoga toka reka Drina protiče kroz tesne gudure između strmih planina ili kroz duboke kanjone okomito odsečenih obala. Samo na nekoliko mesta rečnog toka njene se obale proširuju u otvorene doline i stvaraju, bilo na jednoj bilo na obe strane reke, župne, delimično ravne, delimično talasaste predele, podesne za obrađivanje i naselja. Takvo jedno proširenje nastaje i ovde, kod Višegrada, na mestu gde Drina izbija u naglom zavoju iz dubokog i uskog tesnaca koji stvaraju Butkove Stijene i Uzavničke planine. Zaokret koji tu pravi Drina neobično je oštar a planine sa obe strane tako su strme i toliko ublizu da izgledaju kao zatvoren masiv iz koga reka izvire pravo, kao iz mrkog zida. Ali tu se planine odjednom razmiču u nepravilan amfiteatar čiji promer na najširem mestu nije veći od petnaestak kilometara vazdušne linije.

Na tom mestu gde Drina izbija celom težinom svoje vodene mase, zelene i zapenjene, iz prividno zatvorenog sklopa crnih i strmih planina, stoji veliki, skladno srezani most od kamena, sa jedanaest lukova širokog raspona. Od tog mosta, kao od osnovice, širi se lepezasto cela valovita dolina, sa višegradskom kasabom i njenom okolinom, sa zaseocima poleglim u prevoje brežuljaka, prekrivena njivama, ispašama i šljivicima, izukrštana međama i plotovima i poškropljena šumarcima i retkim skupovima crnogorice. Tako, posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teče i razliva se ne samo zelena Drina, nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i južnim nebom nad njim.

Na desnoj obali reke, počinjući od samog mosta, nalazi se glavnina kasabe, sa čaršijom, delom u ravnici a delom na obroncima bregova. Na drugoj strani mosta, duž leve obale, proteže se Maluhino Polje, raštrkano predgrađe oko druma koji vodi put Sarajeva. Tako most, sastavljajući dva kraja sarajevskog druma, veže kasabu sa njenim predgrađem.

Upravo, kad se kaže »veže«, to je isto toliko tačno kao kad se kaže: sunce izlazi izjutra da bismo mi ljudi mogli da vidimo oko sebe i da svršavamo potrebne poslove, a zalazi predveče da bismo mogli da spavamo i da se odmorimo od dnevnog napora. Jer taj veliki, kameni most, skupocena građevina jedinstvene lepote, kakvog nemaju ni mnogo bogatije i prometnije varoši (»Još svega dva ovakva imaju u Carevini«, govorilo se u staro vreme), jedini je stalan i siguran prelaz

na celom srednjem i gornjem toku Drine i neophodna kopča na drumu koji veže Bosnu sa Srbijom i preko Srbije, dalje, i sa ostalim delovima Turske Carevine, sve do Stambola. A kasaba i njeno predgrađe samo su naselja koja se uvek neminovno razvijaju na glavnim saobraćajnim tačkama i s obe strane velikih i važnih mostova.

Tako su se i ovde, s vremenom, rojile kuće i množila naselja na oba kraja mosta. Kasaba je živela od mosta i rasla iz njega kao iz svoga neuništivog korena.

(Da bi se jasno videla i potpuno razumela slika kasabe i priroda njenog odnosa prema mostu, treba znati da u varoši postoji još jedna ćuprija, kao što postoji još jedna reka. To je Rzav i na njemu drveni most. Na samom kraju varoši Rzav utiče u Drinu, tako da se središte varoši i ujedno njena glavnina nalaze na peščanom jezičku zemlje između dve reke, velike i male, koje se tu sastaju, a razasuta periferija prostire se sa druge strane mostova, na levoj obali Drine i na desnoj obali Rzava. Varoš na vodi. Ali iako postoje i još jedna reka i još jedan most, reči »na ćupriji« ne označavaju nikad rzavsku ćupriju, prostu drvenu građevinu bez lepote, bez istorije, bez drugog smisla osim što služi meštanima i njihovoj stoci za prelaz, nego uvek i jedino kameniti most na Drini.)

Most je oko dve stotine i pedeset koraka dugačak a širok oko deset koraka, osim na sredini, gde je proširen sa dve potpuno jednake terase, sa svake strane kolovoza mosta po jedna, i dostiže dvostruku širinu. To je onaj deo mosta koji se zove *kapija*. Tu su, naime, na srednjem stubu koji se pri vrhu proširuje, ozidani sa obe strane ispusti, tako da na tom stubu počivaju, levo i desno od kolovoza, po jedna terasa, smelo i skladno isturena iz prave linije mosta u prostor nad šumnom, zelenom vodom u dubini. One su oko pet koraka duge i isto toliko široke, ograđene kamenom ogradom, kao i ceo most po dužini, ali inače otvorene i nenatkrivene. Desna terasa, idući iz varoši, zove se sofa. Ona je uzdignuta za dva basamaka, optočena sedištima kojima ograda služi kao naslon, a i basamaci i sedišta i ograda, sve od istog svetlog kamena, kao saliveno. Leva terasa, prekoputa od sofe, ista je, samo prazna, bez sedišta. Na sredini njene ograde zid se izdiže iznad visine čoveka; u njemu je, pri vrhu, uzidana ploča od belog mermera i na njoj urezan bogat turski natpis — tarih — sa hronogramom koji u trinaest stihova kazuje ime onoga koji je podigao most i godinu kad je podignut. Pri dnu zida teče česma: tanak mlaz vode iz usta kamenog zmaja. Na toj terasi smešten je kafedžija sa svojim džezvama, fildžanima, uvek raspaljenom mangalom, i dečakom koji prenosi kafe preko puta, gostima na sofi. To je kapija.

Na mostu i njegovoj kapiji, oko njega ili u vezi sa njim, teče i razvija se, kao što ćemo videti, život čoveka iz kasabe. U svima pričanjima o ličnim, porodičnim i zajedmčkim doživljajima, mogu se uvek čuti reči »na ćupriji«. I zaista, na drinskoj ćupriji su prve dečije šetnje i prve igre dečaka. Hrišćanska deca rođena na levoj obali Drine, pređu odmah prvih dana svog života most, jer ih već prve nedelje nose u crkvu na krštenje. Ali i sva druga deca, i ona koja su rođena na desnoj obali i muslimanska, koja nisu uopšte krštavana, provodila su, kao i njihovi očevi i dedovi nekad, glavni deo detinjstva u blizini mosta. Pecali su ribu oko njega ili lovili golubove pod njegovim oknima. Od najranijih godina njihove oči su se privikavale na skladne linije te velike građevine od svetlog, poroznog, pravilno i nepogrešno sečenog kamena. Znali su sve majstorski izrezane obline i udubine, kao i sve priče i legende, koje se vezuju za postanak i gradnju mosta, i u kojima se čudno i nerazmrsivo mešaju i prepliću mašta i stvarnost, java i san. I to su ih znali oduvek, nesvesno, kao da su ih sa sobom na svet doneli, onako kao što se molitve znaju, ne sećajući se ni od koga su ih naučili ni kad su ih prvi put čuli.

Oni su znali da je most podigao veliki vezir Mehmedpaša, čije je rodno selo Sokolovići tu, iza jedne od ovih planina koje okružuju most i kasabu. Samo vezir je mogao dati sve što treba da se ovo trajno čudo od kamena sagradi. (Vezir — to je nešto sjajno, krupno, strašno i nejasno u svesti dečaka.) Zidao ga je Rade Neimar, koji je morao živeti stotinama godina da bi sagradio sve što je lepo i trajno po srpskim zemljama, legendarni i stvarno bezimeni majstor kakvog svaka masa zamišlja i želi, jer ne voli da mnogo pamti ni mnogima da duguje, čak ni u sećanju. Znali su da je gradnju ometala vila brodarica, kao što je oduvek i svuda poneko ometao svaku gradnju, i noću rušila ono što je danju sagrađeno. Dok nije »nešto« progovorilo iz vode i savetovalo Radu Neimaru da nađe dvoje nejake djece, bliznadi, brata i sestru, Stoju i Ostoju po imenu, i da ih uzida u srednje stubove mosta. Odmah je počelo traženje takve dece po celoj Bosni. Obećana je nagrada onome ko ih nađe i dovede.

Najposle su sejmeni pronašli u jednom udaljenom selu dvoje bliznadi, pri sisi, i oteli ih silom vezirove vlasti; ali kad su ih poveli, majka nije htela da se odvoji od njih, nego je kukajući i plačući, neosetljiva za psovke i udarce, posrtala za njima sve do Višegrada. Tu je uspela da se progura pred Neimara.

Decu su uzidali, jer druge nije moglo biti, ali Neimar se, kako kažu, sažalio i ostavio na stubovima otvore kroz koje je nesrećna majka mogla da doji svoju žrtvovanu decu. To su ovi fino srezani slepi

prozori, uski kao puškarnice, u kojima se sada gnezde divlji golubovi. Kao spomen na to već stotinama godina teče iz zida majčino mleko. To su oni beli, tanki mlazevi, što u određeno doba godine cure iz besprekornih sastavaka, i vidi im se neizbrisiv trag na kamenu. (Predstava o ženinom mleku izaziva u dečijoj svesti nešto što im je i suviše blisko i otužno a isto tako nejasno i tajanstveno kao i veziri i neimari, i što ih zbunjuje i odbija.) Te mlečne tragove po stubovima stružu ljudi i prodaju kao lekovit prah ženama koje posle porođaja nemaju mleka.

U centralnom stubu mosta, ispod »kapije«, ima jedan veći otvor, uska i dugačka vrata bez vratnica, kao džinovska puškarnica. U tom stubu, kaže se, ima velika soba, mračna dvorana u kojoj živi crni Arapin. To znaju sva deca. On u njihovim snovima i nadlagivanjima igra veliku ulogu. Kome se on javi taj mora da umre. Nijedno dete ga još nije videlo, jer deca ne umiru. Ali ga je ugledao jedne noći Hamid, onaj sipljivi i večito pijani ili mamurni hamal krvavih očiju, i umro je još te noći, tu pored zida. Doduše, bio je pijan do nesvesti i zanoćio je tu na mostu, pod vedrim nebom, pri temperaturi od —15°C. U taj mračni otvor gledaju dečaci često sa obale, kao u ponor koji straši i privlači. Dogovore se da svi gledaju netremice, a koji prvi ma šta ugleda da vikne. Zure u tu široku, mračnu pukotinu, strepeći od radoznalosti i od straha, dok se nekom malokrvnom dečaku ne učini da se otvor kao crna zavesa počinje da niše i pomera, ili dok neki od onih podrugljivih i bezobzirnih drugova (uvek ima po jedan takav) ne vikne »Arapin!« i ne počne tobože da beži. To pokvari igru i izaziva razočaranje i negodovanje kod onih koji vole igru mašte, mrze ironiju, i veruju da bi se pažljivim gledanjem moglo zaista nešto videti i doživeti. A noću, na spavanju, mnogi od njih rve se i nosi sa tim Arapinom iz ćuprije, kao sa sudbinom, sve dok ga majka ne probudi i tako ne oslobodi mučnog sna. I dok ga zapoji hladnom vodom (»da rastjera stravu«) i nagna da izgovori božje ime, dečak već ponovo spava, premoren od dnevne igre, tvrdim dečijim snom u kome strahovi još ne mogu da uhvate maha i ne traju dugo.

Uzvodno od mosta, na strmoj obali od sivog krečnjaka, sa jedne i druge strane, vide se okrugle udubine, sve dve po dve, u pravilnim razmacima, kao da su u kamen urezani tragovi kopita nekog konja natprirodne veličine; one idu odozgo sa Starog grada, spuštaju se niz liticu do reke i pojavljuju se opet na drugoj obali, gde se gube pod mrkom zemljom i rastinjem.

Deca koja duž te kamenite obale, za letnjih dana, po vas dan love sitnu ribu, znaju da su to tragovi davnih vremena i starih ratnika. Tada

su na zemlji živeli veliki junaci, kamen je još bio nezreo i mek kao zemlja, a konji su bili, kao i junaci, džinovskog rasta. Samo, za srpsku decu to su tragovi Šarčevih kopita, ostali još od onda kad je Kraljević Marko tamnovao gore u Starom gradu pa pobegao iz njega, spustio se niz brdo i preskočio Drinu, na kojoj tada nije bilo ćuprije. A turska deca znaju da to nije bio Kraljević Marko nit' je mogao biti (jer otkud vlahu i kopilanu takva sila i takav konj!), nego Đerzelez Alija, na svojoj krilatoj bedeviji, koji je kao što je poznato prezirao skele i skeledžije i preskakao reke kao potočiće. Oni se o tome i ne prepiru, toliko su i jedni i drugi ubeđeni u tačnost svoga verovanja. I nema primera da je ikad iko uspeo da koga razuveri ili da je ko promenio svoje mišljenje.

U tim udubinama, koje su okrugle a široke i duboke kao oveći čanci, zadrži se još dugo posle kiše voda, kao u kamenim sudovima. Te jame, ispunjene mlakom kišnicom, dečaci zovu bunarima i u njima drže, i jedni i drugi, bez razlike verovanja, sitnu ribu, krkušice i plote, koje uhvate na udicu.

A na levoj obali, u strani, odmah iznad druma ima jedna oveća humka, zemljana, ali od neke tvrde zemlje, siva i skamenjena. Na njoj ništa ne raste i ne cvate do neka sitna trava, tvrda i bodljikava kao čelična žica. Ta je humka meta i granica svih dečijih igara oko mosta. To se mesto nekad zvalo Radisavljev grob. I priča se da je to bio neki srpski prvak, silan čovek. I kad je vezir Mehmedpaša naumio da zida most na Drini i poslao ljude, sve se pokorilo i odazvalo na kuluk, samo je ustao taj Radisav, podbunio narod i poručio veziru da se okane toga posla, jer neće, šale, podići ćuprije na Drini. I muke je imao vezir dok je savladao Radisava, jer je bio junak mimo ljude a nije ga bila ni puška ni sablja, nit' je bilo konopca ni lanca kojim se on mogao vezati; sve je kidao kao konce. Takav je *tilsum* imao pri sebi. I ko zna šta bi bilo i da li bi vezir ikad podigao ćupriju da se nije našao neki od njegovih ljudi, mudar i vešt, i podmitio i ispitao momka Radisavljevog. Tako su Radisava iznenadili i udavili na spavanju, vezavši ga svilenim konopcima, jer jedino protiv svile njegova amajlija nije pomagala. Naše žene veruju da ima po jedna noć u godini kad se može videti kako na tu humku pada jaka bela svetlost pravo sa neba. I to nekako u jesen, u vreme između Velike i Male Gospojine. Ali dečaci koji su, i verujući i ne verujući, ostajali da bdiju pored prozora sa izgledom na Radisavljev grob, nisu nikad uspevali da vide nebesku vatru, jer bi ih još pre ponoći savladao san. Zato su opet putnici, kojima nije do toga, videli neki beo sjaj na humci iznad mosta, vraćajući se noću u kasabu.

A Turci u kasabi, naprotiv, pričaju od starina da je na tom mestu poginuo kao šehit neki derviš, po imenu šeh-Turhanija, koji je bio

veliki junak i od neke kaurske vojske branio ovde prelaz preko Drine. A što na tom mestu nema ni nišana ni turbeta, to je po želji samog derviša, jer je hteo da tako bude sahranjen bez znaka i biljega, kako se ne bi znalo da je tu. Jer, ako ikad opet navali neka kaurska vojska ovuda, on će ustati ispod ovog brežuljka i zaustaviti je, kao što je i nekad učinio, tako da od višegradske ćuprije neće moći dalje napred. Ali zato njegovu humku samo nebo ponekad ozari svojom svetlošću.

Tako se život kasabalijske dece odigrava ispod mosta i oko njega, u beskorisnoj igri ili dečijim maštanjima. A sa prvim godinama zrelosti on se prenosi na most, upravo na kapiju, gde mladićska mašta nalazi drugu hranu i nove predele, ali gde počinju već i životne brige i borbe i poslovi.

Na kapiji i oko kapije su prva ljubavna maštanja, prva viđenja u prolazu, dobacivanja i sašaptavanja. Tu su i prvi poslovi i pazari, svađe i dogovori, tu sastanci i sačekivanja. Tu se, na ćuprijskoj ogradi od kamena, izlažu na prodaju prve trešnje i bostan, sabahzorski salepi i vrući simiti. Ali tu se sakupljaju i prosjaci i sakati i gubavi, isto kao i mlađi i zdravi koji žele da se pokažu ili da vide druge, kao i svi koji imaju da iznesu ma šta naročito od plodova, odela ili oružja. Tu često posedaju zreli, ugledni ljudi da se porazgovaraju o javnim stvarima i zajedničkim brigama, ali još češće mladići koji znaju samo za pesmu i šalu. Tu se prilikom velikih događaja i istorijskih promena ističu proglasi i pozivi (na onom izdignutom zidu, ispod mermerne ploče sa turskim natpisom, a iznad česme), ali tu su se, sve do 1878. godine, vešale ili nabijale na kolac glave svih onih koji su ma s koga razloga bivali pogubljeni, a pogubljenja su u ovoj kasabi na granici, naročito u nemirnim godinama, bila česta, a za nekih vremena, kao što ćemo videti, i svakodnevna.

Ne mogu preći preko mosta ni svatovi ni pogreb a da se ne zaustave na kapiji. Tu se svatovi obično spremaju i svrstavaju pre ulaska u čaršiju. Ako su mirna i bezbrižna vremena, obredaju se rakijom i zapevaju, povedu kolo, i često se zadrže mnogo duže nego što su mislili. A kod ukopa, oni koji nose pokojnika spuste ga malko da se odmore, redovno tu na kapiji, gde mu je i inače protekao dobar deo života.

Kapija je najvažnija tačka na mostu, isto kao što je most najvažniji deo varoši, ili kako je jedan turski putnik, koga su Višegrađani lepo ugostili, napisao u svom putopisu, »njihova kapija je srce mosta koji je srce ove kasabe koja svakom mora da ostane u srcu«. Ona pokazuje koliko su stari neimari, za koje se u pričama priča da su se nosili sa

vilama i svakojakim čudima i da su morali da zaziđuju živu decu, imali smisla ne samo za stalnost i lepotu građevine nego i za korist i udobnost koju će od te građevine imati i najdalji naraštaji. I kad čovek upozna ovdašnji život i dobro razmisli, mora da kaže sam sebi da je zaista mali broj ljudi u ovoj Bosni koji imaju ovakvu zgodu i ovakvo uživanje kao što ga svaki i poslednji kasabalija može da ima na kapiji.

Naravno da zimsko doba ne dolazi u obzir, jer tada prelazi preko mosta samo onaj koji mora, pa i taj pruži korak i pogne glavu pod hladnim vetrom koji stalno duva nad rekom. Tada, razume se, nema zadržavanja na otvorenim terasama na kapiji. Ali u svako drugo doba godine kapija je prava blagodet za malo i veliko. Tada svaki ovdašnji građanin može, u svako doba dana i noći, da iziđe na kapiju i sedne na sofu, ili da se zadržava tu oko nje u poslu ili razgovoru. Isturena i uzvišena petnaestak metara iznad zelene hučne reke, ta sofa od kamena lebdi u prostoru, nad vodom, između tamnozelenih brda sa tri strane, sa nebom i oblacima ili zvezdama nad sobom, a sa otvorenim vidikom niz reku kao uskim amfiteatrom koji u dubini zatvaraju modre planine.

Koliko ima vezira ili bogataša na svetu koji mogu svoju radost ili brigu, ili svoj ćeif i dokolicu da iznesu na ovakvo mesto? Malo, vrlo malo. A koliko je naših, u toku stoleća i nizu naraštaja, presedelo ovde zoru ili akšam ili noćne časove kad se neprimetno pomera ceo zvezdani svod nad glavom! Mnogi i mnogi od nas sedeo je tu, podnimljen i naslonjen na tesan, gladak kamen, i pri večitoj igri svetlosti na planinama i oblaka na nebu, razmrsivao večno iste a uvek na drugi način zamršene konce naših kasabalijskih sudbina. Neko je davno tvrdio (istina, to je bio stranac i govorio je u šali) da je ova kapija imala uticaja na sudbinu kasabe i na sam karakter njenih građana. U tim beskrajnim sedenjima, tvrdio je stranac, treba tražiti ključ za sklonost mnogih kasabalija ka razmišljanju i sanjarenju i jedan od glavnih razloga one melanholične bezbrige po kojoj su poznati stanovnici kasabe.

Svakako, ne može se poricati da su Višegrađani od davnina važili, u poređenju sa stanovnicima drugih mesta, kao ljudi lakomisleni, skloni uživanjima, i brzi na trošak. Njihova varoš je na povoljnom položaju, okolna sela su rodna i bogata, i para, istina, prolazi obilno kroz Višegrad, ali se ne zaustavlja dugo u njemu. A ako se nađe neki gazda štediša i kućanik, bez ikakve strasti, to je redovno neki došljak; ali višegradska voda i vazduh su takvi da se već njegova deca rađaju otvorene ruke i raširenih prsta, i podležući opštoj zarazi rasipnosti i bezbrige žive sa devizom: »Drugi dan, druga i nafaka«.

Priča se da je Starina Novak, kad je iznemogao i morao da se povuče i napusti hajdukovanje po Romaniji, ovako učio Dijete Grujicu, kad je trebalo da ga zameni:

— Kad sjediš u busiji, ti dobro gledaj putnika koji naiđe. Ako vidiš da jordamli jaše a na njemu crven džemadan, srebrne toke i bijele tozluke, to je Fočak. Udri odmah, jer taj ima i na sebi i u bisagama. Ako vidiš siromaški odjevena putnika: oborio glavu a poklopio se po konju kao da je u prošnju pošao, udri slobodno, to je Rogatičanin. Takvi su svi: tvrdice i tutumraci, a puni para kao šipak. Ali ako vidiš neku divaniju: prekrstio noge na sedlu, kuca u šarkiju i pjeva iza glasa, ne udaraj i ne kaljaj ruke uzalud, nego pusti trice nek prođe; to je Višegrađanin, a taj ništa nema, jer se u njih para ne drži.

Sve bi to potvrđivalo gornje mišljenje onoga stranca. Pa ipak je teško pouzdano kazati u kojoj je meri to mišljenje tačno. Kao u tolikim drugim stvarima i ovde nije lako odrediti šta je uzrok a šta posledica. Da li je kapija napravila od kasabalija ono što su ili je, naprotiv, ona zamišljena u njihovom duhu i shvatanju i sagrađena prema njima i njihovim potrebama i navikama? Izlišno i uzaludno pitanje. Nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kome su nikle, i njegovih potreba, želja i shvatanja, kao što nema proizvoljnih linija i bezrazložnih oblika u neimarstvu. A postanak i život svake velike, lepe i korisne građevine, kao i njen odnos prema naselju u kome je podignuta, često nose u sebi složene i tajanstvene drame i istorije. Svakako, jedno je izvesno: između života ljudi u kasabi i ovoga mosta postoji prisna, vekovna veza. Njihove su sudbine tako isprepletene da se odvojeno ne daju zamisliti i ne mogu kazati. Stoga je priča o postanju i sudbini mosta u isto vreme i priča o životu kasabe i njenih ljudi, iz naraštaja u naraštaj, isto kao što se kroz sva pričanja o kasabi provlači i linija kamenog mosta na jedanaest lukova, sa kapijom, kao krunom, u sredini.

Sad nam se valja vratiti u vremena kad na ovom mestu nije bilo ni pomisli o mostu, pogotovu ne ovakvom kao što je ovaj.

Možda je i u tim drevnim vremenima poneki putnik prolazeći ovuda, umoran i okisao, poželeo da se nekim čudom premosti široka i hučna reka i da mu tako omogući da lakše i brže dođe do svoga cilja. Jer sumnje nema da su ljudi oduvek, otkako postoje i putuju ovuda i savlađuju prepreke na putu, pomišljali kako da se na ovom mestu stvori prelaz, isto kao što svi putnici oduvek maštaju o dobrom drumu,

sigurnom društvu i toplom konačištu. Samo, nije svačija želja plodna ni svaka pomisao praćena voljom i snagom koja želje ostvaruje.

Prva slika mosta, kojoj je bilo suđeno da se ostvari, blesnula je, naravno, još posve neodređena i maglovita, u mašti desetogodišnjeg dečaka iz obližnjeg sela Sokolovića, jednog jutra 1516. godine, kad su ga tuda proveli na putu iz njegovog sela za daleki svetli i strašni Stambol.

Tada je ova ista Drina, zelena i plahovita gorska reka »što se često muti«, derala ovuda, između golih i pustih kamenitih i peščanih obala. Kasaba je postojala i tada, ali u drugom obliku i drugim srazmerama. Na desnoj obali reke, navrh strmog brega, gde su sada ruševine, bio je dobro sačuvan Stari grad, razgranat o utvrđenje još iz doba cvata bosanskoga kraljevstva, sa kulama, kazamatima i bedemima, delo jednog od moćnih velmoža Pavlovića. Na obroncima ispod toga grada i pod njegovom zaštitom postojala su hrišćanska naselja Mejdan i Bikavac i odskora isturčeni zaselak Dušče. Dole u ravnici, između Drine i Rzava, gde se docnije razvila prava kasaba, bile su samo varoške njive, prosečene drumom, pored koga je bio drveni starinski han i nekoliko vodenica i koliba.

Tamo gde Drina preseca drum bila je čuvena »skela na Višegradu«. To je bila crna, starinska skela i na njoj mrzovoljan, spor skeledžija, po imenu Jamak, koga je budnog bilo teže dozvati nego drugog iz najdubljeg sna. Bio je čovek divovskog rasta i neobične snage, ali je propao u mnogim ratovima u kojima se proslavio. Imao je samo jedno oko, jedno uho i jednu nogu (druga mu je bila drvena). Takav, bez pozdrava i bez osmejka, on je prevozio robu i putnike, ćudljivo i samovoljno, sporo i neuredno, ali pošteno i sigurno, da su se njegova poverljivost i njegovo poštenje u priči pričali, isto kao i njegova sporost i samovolja. Sa putnicima koje je prevozio nije hteo da ima ni razgovora ni dodira. Bakrene marijaše koje su plaćali za prevoz, ljudi su bacali na dno crne skele, gde su ležali po vas dan u pesku i vodi, a tek uveče bi ih skeledžija pokupio drvenim čankom kojim crpe vodu iz čamca i odneo u svoju kolibu na obali.

Skela je radila samo kad su tok i visina reke bili obični ili nešto malo povišeni, ali čim se reka zamuti i poraste preko izvesne granice, Jamak povuče svoju glomaznu skelu, veže je čvrsto u jednoj zatoci, i tako Drina postaje neprelazna kao najveće more. Jamak tada ogluhne i na ono zdravo uho ili prosto ode za Grad da obiđe svoju njivu. Tada preko celog dana mogu da se vide na drugoj obali putnici, koji dolaze od Bosne i koji kao očajnici stoje na kamenitoj obali, odakle, ozebli i

pokisli, uzalud izgledaju skelu i skeledžiju i s vremena na vreme puštaju iznad mutne, besne reke otegnuta dozivanja.

— Ooooo, Jamačeeee!

Niko ne odgovara, i niko se ne pojavljuje dok god voda ne opadne; a taj trenutak određuje Jamak sam, mrko, neumoljivo, bez pogovora i objašnjenja.

Varoš, upravo tada još sabijeno, malo naselje, držala se na desnoj obali Drine, gore na obroncima strmog brega, ispod samih ruševina nekadašnje tvrđave, jer tada kasaba nije ni postojala u obimu i obliku koji je dobila tek docnije, kad je sagrađen most i kad su se saobraćaj i trgovina razvili.

Toga novembarskog dana stigla je na levu obalu reke dugačka povorka natovarenih konja i zaustavila se da tu konači. Janjičarski aga, sa oružanom pratnjom, vraćao se za Carigrad, pošto je po selima istočne Bosne pokupio određen broj hrišćanske dece za adžami-oglan.

Već je šesta godina prošla od poslednjeg kupljenja ovog danka u krvi, zato je ovog puta izbor bio lak i bogat; bez teškoća je nađen potreban broj zdrave, bistre i naočite muške dece između desete i petnaeste godine, iako su mnogi roditelji sakrivali decu u šumu, učili ih da se pretvaraju da su maloumni ili da hramlju, odevali ih u dronjke i puštali u nečistoći, samo da izmaknu aginom izboru. Neki su i stvarno sakatili rođenu decu, sekući im po jedan prst na ruci.

Izabrani dečaci otpremani su na malim bosanskim konjima, u dugoj povorci dalje. Na konju su bila dva pletena sepeta, kao za voće, sa svake strane po jedan, i u svaki sepet stavljan je po jedan dečak i sa njim mali zavežljaj i kolut pite, poslednje što nosi iz očinske kuće. Iz tih sepeta, koji su se jednomerno klatili i škripali, virila su sveža i preplašena lica ugrabljenih dečaka. Neki su mirno gledali, preko konjskih sapi, što je moguće dalje u rodni kraj, neki su jeli i plakali u isto vreme, a neki su spavali, sa glavom prislonjenom uz samar.

Na izvesnom odstojanju od poslednjih konja u ovom neobičnom karavanu, išli su, raštrkani i zadihani, mnogi roditelji ili rođaci ove dece, koja se odvode zauvek da u tuđem svetu budu obrezana, poturčena i da, zaboravivši svoju veru, svoj kraj i svoje poreklo, pro vedu život u janjičarskim *odama* ili u nekoj drugoj, višoj službi Carstva. To su bile većinom žene, ponajviše majke, babe i sestre otetih dečaka. Kad bi se suviše približile, agine saharije bi ih rasterivali

udarcima svojih bičeva, nagoneći na njih konje uz glasno alakanje. One bi se tada razbežale i posakrivale u šumu pored puta, ali bi se malo posle opet sakupljale iza povorke i naprezale da suznim očima još jednom ugledaju iznad sepetke glavu deteta koje im odvode. Naročito su uporne i nezadržljive bile majke. One su jurile, gazeći žustro i ne gledajući gde staju, razdrijenih grudi, raščupane, zaboravljajući sve oko sebe, zapevale su i naricale kao za pokojnikom, druge su raspamećene jaukale, urlale kao da im se u porođajnim bolovima cepa materica, obnevidele od plača naletale pravo na suharijske bičeve i na svaki udarac biča odgovarale bezumnim pitanjem: »Kud ga vodite? Kud mi ga vodite?« Neke su pokušavale da razgovetno dozovu svoga dečaka da mu daju još nešto od sebe koliko može da stane u dve reči, neku poslednju preporuku ili opomenu na put.

— Rade, sine, nemoj majke zaboravit'...

— Ilija! Ilija! Ilija! — vikala je druga žena, tražeći očajno pogledom poznatu, dragu glavu, i ponavljala je to neprestano kao da bi htela da detetu useče u pamet to ime koje će mu već kroz koji dan zauvek biti oduzeto.

Ali put je dug, zemlja tvrda, telo slabo, a Osmanlije moćne i nemilosrdne. Malo-pomalo te žene su zaostajale i, zamorene pešačenjem, gonjene udarcima, jedna pre druga posle, napuštale bezizgledan napor. Ovde, na višegradskoj skeli, morale su da zastanu i najupornije, jer ih na skelu nisu primali a preko vode se nije moglo. Tu su mogle mirno da sede na obali i plaču, jer ih niko više nije gonio. Tu su čekale kao okamenjene i neosetljive za glad, žeđ i studen, sve dok ne bi na drugoj obali reke još jednom ugledale otegnutu povorku konja i konjanika kako zamiče ka Dobrunu, i u njoj još jednom naslutile rođeno dete koje im gine iz očiju.

Toga novembarskog dana, u jednom od onih mnogobrojnih sepeta ćutao je i suvih očiju gledao oko sebe jedan crnomanjast dečak od desetak godina, iz visokog sela Sokolovića. Ozeblom i pocrvenelom rukom on je držao malu krivu britvu i njome rasejano deljao pervaz svoga sepeta, ali je u isto vreme posmatrao sve oko sebe. Zapamtio je kamenitu obalu, obraslu retkim, golim i ubogo sivim rakitama, nakaznog skeledžiju i trošnu vodenicu, punu paučine i promaje, u kojoj su morali da prenoće pre nego što su uspeli da se svi prebace preko mutne Drine nad kojom su graktale vrane. Kao fizičku nelagodnost negde u sebi — crnu prugu koja s vremena na vreme, za sekundu-dve preseče grudi nadvoje i zaboli silno — dečak je poneo sećanje na to

mesto, gde se prelama drum, gde se beznađe i čamotinja bede zgušnjavaju i talože na kamenitim obalama reke preko koje je prelaz težak, skup, i nesiguran. To je bilo ranjavo i bolno mesto te i inače brdovite i oskudne krajine, na kome nevolja postaje javna i očita, gde čovek biva zaustavljen od nadmoćne stihije i, postiđen zbog svoje nemoći, mora da uvidi i jasnije sagleda i svoju i tuđu bedu i zaostalost.

Sve je to leglo u onu fizičku nelagodnost koja je ostala u dečaku toga novembarskog dana i koja ga nikad docnije nije potpuno napustila, iako je on promenio život i veru, ime i zavičaj.

Šta je bilo dalje od toga dečaka u sepetu to kazuju sve istorije na svima jezicima, i to se bolje zna u širokom svetu nego ovde kod nas. S vremenom on je postao mlad i hrabar silahdar na sultanovom dvoru, pa kapudan-paša, pa carski zet, vojskovođa i državnik svetskoga glasa, Mehmedpaša Sokoli, koji je na tri kontinenta vodio većinom pobedonosne ratove, proširio granice Turske Carevine, osigurao je spolja, i dobrom upravom učvrstio iznutra. Za tih šezdeset i nekoliko godina služio je tri sultana, doživeo i u dobru i u zlu što samo retki i odabrani doživljuju, i uzdigao se na nama nepoznate visine moći i vlasti, gde samo malo njih dolazi i ostaje. Taj novi čovek, koji je nastao u tuđem svetu, gde ni mišlju ne možemo da ga pratimo, morao je da zaboravi sve što je ostavio u kraju iz kojeg su ga nekad odveli. Zaboravio je nesumnjivo i prelaz na Drini kod Višegrada; pustu obalu na kojoj putnici dršću od studeni i neizvesnosti, sporu, crvotočnu skelu, čudovišnog skeledžiju i gladne vrane iznad mutne vode. Ali ono osećanje nelagodnosti koje je ostalo od svega toga zajedno nije nikad potpuno nestalo. Naprotiv, sa godinama i sa starošću javljalo se sve češće: uvek ista crna pruga koja mine grudima i preseče ih naročitim, dobro poznatim bolom iz detinjstva, koji se jasno razlikuju od svih muka i bolova što ih je docnije život donosio. Sklopljenih očiju vezir bi tada čekao da crno sečivo prođe i bol umine. U jednom od takvih trenutaka, on je došao na misao da bi se oslobodio te nelagodnosti kad bi zbrisao onu skelu na dalekoj Drini, kod koje se beda i svaka nezgoda kupe i talože bez prestanka, time što bi premostio strme obale i zlu vodu među njima, sastavio dva kraja druma koji je tu prekinut, i tako zauvek i sigurno vezao Bosnu sa Istokom, mesto svoga porekla sa mestima svoga života. Tako je on bio prvi koji je u jednom trenutku, iza sklopljenih očnih kapaka ugledao čvrstu i vitku siluetu velikog kamenitog mosta koji treba na tom mestu da nastane.

Još iste godine otpočela je, po vezirovom naređenju i o njegovom trošku, gradnja velikog mosta na Drini. Ona je trajala pet godina. To je moralo biti izuzetno živo i važno doba za kasabu i ceo kraj, puno

promena, sitnih i krupnih događaja. Ali, za čudo, u kasabi, koja je stolećima pamtila i prepričavala svakojake događaje, i takve koji su samo u posrednoj vezi sa mostom, nije sačuvano mnogo pojedinosti o izvođenju samih radova na mostu.

Narod pamti i prepričava ono što može da shvati i što uspe da pretvori u legendu. Sve ostalo prolazi mimo njega bez dubljeg traga, sa nemom ravnodušnošću bezimenih prirodnih pojava, ne dira njegovu maštu i ne ostaje u njegovom sećanju. Ovo mučno i dugo zidanje bilo je za njega tuđi rad o tuđem trošku. Tek kad je kao plod toga napora iskrsnuo veliki most, ljudi su počeli da se sećaju pojedinosti i da postanak stvarnog, vešto zidanog i trajnog mosta kite maštarskim pričama koje su opet oni umeli vešto da grade i dugo da pamte.

U proleće one godine kad je pala vezirova odluka o gradnji, stigli su u kasabu njegovi ljudi sa pratnjom da pripreme sve što treba za građenje mosta. Bilo ih je mnogo sa konjima, kolima, raznim spravama i šatorima. Sve je to izazivalo strah i zabunu u maloj varošici i po okolnim selima, naročito među hrišćanskim svetom.

Na čelu ovog odreda stajao je Abidaga, glavni vezirov poverenik za gradnju mosta, a uz njega je bio Tosun efendija, neimar. (O ovom Abidagi već se unapred pričalo kao o čoveku bezobzirnom, nemilosrdnom i strogom preko mere). Čim su se smestili po šatorima ispod Mejdana, Abidaga je sazvao predstavnike vlasti i sve uglednije Turke na dogovor. Tu se nije mnogo dogovaralo, jer je govorio samo jedan, to jest Abidaga. Sakupljeni ljudi našli su se pred krupnim čovekom, nezdravo crvenog lica i zelenih očiju, u bogatoj carigradskoj nošnji, sa kratkom riđom bradom i brkovima čudno uzvijenim na mađarski način. Govor koji je ovaj siloviti čovek održao sakupljenim ljudima iznenadio ih je još više od njegovog izgleda.

— Po svoj prilici su vam pre mene stigli glasovi o meni, a već znam da ti glasovi ne mogu biti lepi ni prijatni. Verovatno ste čuli da tražim rad i poslušnost od svakoga, da hoću i da izbijem i da ubijem svakog ko ne radi kako treba i ne sluša bez pogovora, da ja ne znam šta je to »ne može«, »nema«, da se kod mene i za manju reč glava gubi, ukratko da sam krvav i naopak čovek. Hoću da vam kažem da ti glasovi nisu izmišljeni ni preterani. Pod mojom lipom zaista nema hlada. Takav sam glas stekao u dugogodišnjoj službi, izvršujući predano naredbe velikog vezira. Uzdam se u boga da ću izvršiti i ovaj posao zbog koga sam poslan, a kad, po svršenom poslu, odem odavde, nadam se da će preda mnom otići još i gori i crnji glasovi od ovih što su do vas došli.

Posle toga neobičnog uvoda, koji su svi saslušali ćutke i oborenih očiju, Abidaga je objasnio ljudima da je ovde u pitanju građevina velikog značaja kakve nemaju ni bogatije zemlje, da će radovi trajati pet, možda i šest godina, ali da će vezirova volja biti izvršena na dlaku verno i u minut tačno. Zatim je izložio koje su prve potrebe i kakvi će biti pripremni radovi i šta se pri tome očekuje od domaćih Turaka i traži od raje, hrišćana.

Pored njega je sedeo Tosun efendija, sitan, bled i žut poturčenjak, rodom sa grčkih ostrva, neimar, koji je zidao mnoge Mehmedpašine zadužbine u Carigradu. On je bio miran i ravnodušan kao da ne čuje ili ne razume Abidagin govor. Gledao je u svoje ruke i samo s vremena na vreme podizao pogled. Tada su mogle da se sagledaju njegove velike, crne oči kadifasta sjaja, lepe, kratkovide oči čoveka koji gleda samo svoj posao i ne vidi, ne oseća i ne razume ništa drugo od života i sveta.

Ljudi su izišli zbunjeni i utučeni ispod tesnog i vrelog šatora. Osećali su kako im znoj curi ispod novih svečanih anterija i kako se u svakog od njih brzo i neodoljivo useljavaju strah i briga.

To što se sada sručilo na kasabu i ceo ovaj kraj bila je velika, nerazumljiva napast kojoj se nije moglo dogledati kraja. Prvo je počela seča šume i dovoz drveta. Tolika se japija slegla na obe strane Drine da je svet dugo vremena mislio da će most graditi od drveta. Zatim su počeli zemljani radovi, otkopavanje, pa bušenje krševite obale. Ti su poslovi u većini svršavani kulukom. Tako sve do u kasnu jesen, kad su radovi privremeno obustavljeni i prvi deo posla dovršen.

Sve se to vršilo pod Abidaginim nadzorom i pod njegovim zelenim dugim štapom koji je u pesmu ušao. Jer na koga je on pokazao tim štapom, primetivši da dangubi ili ne radi kako valja, toga su odmah hvatali sejmeni, batinali na mestu, i posle ga krvava i onesvesla polivali vodom i slali ponovo na rad. Kad je, u kasnu jesen, napuštao varoš, Abidaga je ponovo sazvao starešine i prve ljude i kazao im da on odlazi preko zime na drugo mesto, ali da njegovo oko ostaje ovde. Svi će odgovarati za sve. Ako se nađe da je ma šta od radova pokvareno ili ako usfali jedna jedina žioka od sakupljene japije, globiće celu varoš. Na njihovu primedbu da bi štetu mogla učiniti poplava, odgovorio je hladno, bez oklevanja, da je ovo njihov kraj, pa njihova i reka i prema tome i šteta koju ona počini.

Cele zime kasabalije su čuvale građu i pazile radove kao oko u glavi. A sa prolećem pojavio se Abidaga sa Tosun-efendijom, ali su se pojavili i

dalmatinski kamenoresci, koje je narod zvao »rimski majstori«. Bilo ih je u početku oko trideset. Na čelu im je bio neki majstor Antonije, hrišćanin iz Ulcinja. Bio je visok, lep čovek krupna oka, smela pogleda, orlovskog nosa, smeđe kose koja mu je padala do ramena, odeven gospodski, na zapadnjački način. Njegov pomoćnik bio je crnac, pravi crnac, veseo mlad čovek, koga je cela varoš i sav onaj radenički svet zvao Arapinom.

Ako je lane, sudeći po gomilama drveta, izgledalo da Abidaga namerava da diže most od drvene građe, sad se svetu činilo da hoće novi Stambol da podigne ovde na Drini. Počelo je dovlačenje kamena iz majdana koji su načeti u brdima kod Banje, na sat hoda od kasabe.

Iduće godine granulo je tu kraj višegradske skele neko naročito proleće. Pored onoga što niče i cvate svake godine u to doba, izbilo je iz zemlje čitavo naselje od koliba; nastali su novi putevi i prilazi vodi: razmilela se bezbrojna volovska kola i kiridžijski konji. Ljudi sa Mejdana i Okolišta gledali su kako sa svakim danom, kao neki usev, raste dole kraj reke nemirna gomila ljudi, stoke i građevinskog materijala svake vrste.

Na strmoj obali radili su majstori kamenoresci. Ceo taj kraj dobio je žućkastu boju kamene prašine. A malo podalje na peščanoj ravnici, gasili su kreč domaći argati, promičući, odrpani i beli, kroz beo dim koji se dizao visoko sa krečana. Putevi su isprovaljivani od pretovarenih kola. Skela radi po vas dan, prevozeći sa jedne obale na drugu građu, nadzornike i radnike. Gazeći sjeru prolećnu vodu do pasa, naročiti radnici pobijaju direke i kolje i sastavljaju pletere, nabijene ilovačom, koji treba da rastave tok vode.

Sve to gleda svet koji je dotle mirno živeo u ovoj raštrkanoj kasabici po obroncima pored skele na Drini. I dobro bi bilo kad bi mogao samo da gleda, ali ovi radovi uzimaju takav obim i toliki mah, da uvlače u svoj vrtlog sve živo i mrtvo ne samo u kasabi nego i nadaleko oko nje. Sa drugom godinom broj radnika je toliko porastao da ih ima koliko i svih muških stanovnika u varošici. Sva kola, svi konji i volovi rade samo za most. Sve što može da gamiže i da se kotura uzima se i upreže u posao, ponekad za platu a ponekad i nasilu, kao kuluk. Novca ima više nego ranije, ali skupoća i oskudica rastu brže nego što novac pritiče; tako, kad stigne čoveku do u ruke, već je napola pojeden. Još teže od skupoće i oskudice padaju domaćem svetu nemir, nered i nesigurnost, koji sada nasrću na kasabu kao posledica gomilanja tolikog radnog ljudstva iz bela sveta. I pored sve Abidagine strogosti česte su tuče među radnicima i krađe po vrtovima i dvorištima.

Muslimanski ženski svet mora da krije lice i kad na avliju iziđe, jer odasvud može da dopre pogled ovih bezbrojnih radnika, stranih i domaćih; a kasabalijski Turci drže mnogo do propisa Islama, utoliko više što su svi oni skorašnji Turci i nema gotovo nijednog koji ne pamti ili oca ili dedu kao hrišćanina ili taze poturčenjaka. Zbog svega toga stariji ljudi turskog zakona negoduju otvoreno, okreću leđa onoj zamršenoj gužvi od radništva, tegleće stoke, drveta, zemlje i kamena, koja se sve više širi i zapliće na obe strane skele i koja u svom rovanju i širenju načinje već i njihove sokake, avlije i bašte.

U početku svi su oni bili gordi na veliku zadužbinu koju treba da podigne vezir iz njihovog kraja. Tada još nisu znali ovo što vide sada: da te slavne građevine traže ovoliki krš i nemir, napor i trošak. Lepo je to, misle oni, pripadati čistoj veri koja caruje, lepo je to imati vezira zemljaka u Stambolu, i još lepše zamišljati tvrd i skupocen most preko reke, ali ovo što se sada dešava ne liči ni na što. Pakao se napravio od njihove varoši, jedno vrzino kolo od nerazumljivih poslova, od dima, prašine, vike i meteža. Godine prolaze, radovi se šire i rastu, ali im se ne vidi kraja ni smisla. Na svašta liči ovo samo ne na most.

Tako misle kasabalijski Turci poturčenjaci i u četiri oka priznaju da im je priselo i na nos udarilo i gospodstvo i ponos i buduća slava, i otresaju se i mosta i vezira, i samo mole boga da ih oslobodi ove napasti i da njima i njihovim kućama vrati nekadašnji mir i tišinu skromnoga života, pored starinske skele na reci.

Dodijalo Turcima, a pogotovu dodijalo hrišćanskoj raji celog višegradskog kraja, samo što nju niko ni za šta ne pita niti ona može svoje negodovanje da pokazuje. A evo ide treća godina da svet kuluči na novoj građevini i ličnim radom i konjima i volovima. I to ne samo ovdašnja raja nego i ona iz tri susedna kadiluka. Svuda Abidagini sejmeni na konjima hvataju seljačku pa i gradsku raju i doteruju je da radi na mostu. Obično ih iznenade na spavanju i pohvataju kao piliće. Po celoj Bosni putnik kazuje putniku da ne ide na Drinu, jer ko god naiđe hvataju ga, ne pitajući ko je ni šta je ni kuda putuje, i nagone da odradi bar nekoliko dana. Varoški hrišćani se otkupljuju mitom. Seoski momci se pokušavali da beže u šumu, ali sejmeni odmah uzmu iz te kuće taoce, često i žene, umesto odbeglih mladića.

Ovo je treća jesen kako narod kuluči na mostu, a ni po čemu ne može da se vidi da posao odmiče i da se bliži kraj ovoj nevolji. Jesen je već uveliko; opalo lišće, propištali putevi od kiše, Drina nadošla i mutna, a gola strnjišta puna tromih vrana. Ali Abidaga ne obustavlja radove. Na oskudnom novembarskom suncu vuku seljaci drvo i kamen, šljapću

bosim nogama ili »krvavim« opancima po raskaljanom putu, znoje se od napora i zebu od vetra, i pritežu oko sebe crne pelengire, pune novih rupa i starih zakrpa, i vezuju pocepane krajeve svoje jedine košulje od grubog lana, koja je pocrnela od kiše, blata i dima, ali oni ne smeju da je operu, jer bi se u vodi raspala sve na sitna vlakna. Nad svima lebdi Abidagin zeleni štap, jer Abidaga obilazi i majdan u Banji i sve radove oko mosta, i to po nekoliko puta u danu. On je ljut i kivan na ceo svet što dani kraćaju a posao ne odmiče brzo kako bi on hteo. U teškom ćurku od ruskog krzna i visokim čizmama, zajapuren u licu, penje se po skelama onih stubova koji se već dižu nad vodom, ulazi u kovačnice, ostave i radničke kolibe, i napada sve redom, nadzornike i preduzimače.

— Kratki su dani. Sve kraći! Ah, kučkini sinovi, samo badava hleb jedete!

Tako se izdire, kao da su oni krivi što dockan sviće i što se rano smrkava. A u sumrak, neumoljivi i beznadni višegradski sumrak, kad se strma brda stežu oko kasabe i brzo pada noć, teška i gluva kao poslednja, Abidagin bes poraste do vrhunca; i nemajući više na kome da ga iskali, jede sam sebe i ne može da spava od pomisli na tolike poslove koji miruju i toliki narod koji drežđi i dangubi. Škripi zubima. Doziva nadzornike i sračunava kako bi se od sutra mogao dan bolje upotrebiti i radna snaga jače iskoristiti.

Za to vreme narod spava po kolibama i pojatama, odmara se i obnavlja snagu. Ali ne spavaju svi; umeju i oni da bdiju, za svoj račun i na svoj način.

U jednoj prostranoj i suvoj pojati gori vatra na sredini, upravo dogoreva, jer je od nje ostala samo još žerava koja tinja u polumračnoj prostoriji. Ceo prostor je ispunjen dimom i kiselkastim teškim zadahom mokrog odela i opanaka i isparavanjem tridesetak ljudskih telesa. Sve su to kulučari, seljaci iz okoline, hrišćanska, kmetovska sirotinja. Svi su kaljavi, pokisli, premoreni i brižni. Pojede ih ovo besplatno i bezizgledno kulučenje, dok njihove njive, gore po selima, uzalud čekaju na jesenje oranje. Većina je još budna. Suše obojke pored vatre, prepliću opanke, ili prosto gledaju u žeravicu. Među njima se našao odnekud neki Crnogorac, uhvatili ga sejmeni na drumu pa kuluči već nekoliko dana, iako neprestano svima priča i dokazuje kako je njemu to vrlo mučno i neprilično i kako mu obraz ne podnosi ovo argatovanje.

Sad je oko njega okupljen najveći broj budnih seljaka, naročito mlađih. Iz dubokog džepa svoga sivog gunja Crnogorac izvlači gusle, neugledne i malene kao podlanica, i kratko gudalo. Jedan od seljaka izlazi pred pojatu i čuva stražu da ne naiđe ko od Turaka. Svi gledaju u Crnogorca kao da ga sad prvi put vide i u gusle koje iščezavaju u njegovim velikim šakama. On se savija; gusle su mu u krilu, a glavu od gusala pritište bradom, maže strunu smolom i huče u gudalo; sve je vlažno i odvuglo. I dok obavlja sve te sitne radnje, samosvesno i mirno kao da je sam na svetu, oni ga netremice gledaju. Najposle jekne prvi zvuk, rezak i neravan. Uzbuđenje raste. A Crnogorac podešava i počinje kroz nos da pušta svoj glas i da njime dopunjava zvuk gusala. Sve se slaže i sve nagoveštava čudnu priču. A u jednom trenutku Crnogorac zaista, pošto je kako-tako uskladio svoj glas sa guslama, zabaci odjednom glavu silovito i ponosno, da mu iskoči jabučica na mršavom vratu i blesnu oštar profil pri svetlosti, i pusti prigušen i otegnut zvuk: »Aaaa — aaaaaa!« i odmah nastavi razgovetno i kliktavo:

Pije vino srpski car Stevane,
U Prizrenu, mjestu pitomome,
Do njega su starci patrijari:
Četiri su starca patrijara,
I do njih je do devet vladika,
I dvadeset učtugli vezira,
I po redu srpski gospodari,
Vino služi provizor Mijajlo,
A svijetli sestra Kandosija
Sa njedara dragijem kamenjem...

Seljaci se sve više zbijaju oko guslara, ali bez najmanjeg šuma; dah im se ne čuje. Svi trepću očima, udivljeni i zablešteni. Trnci prolaze uz leđa, kičme se ispravljaju, grudi nadimaju, oči sjaju, prsti se na rukama šire i grče, i mišići na vilicama stežu. Crnogorac veze i kiti sve brže i brže, sve lepše i smelije, a mokri i rasanjeni kulučari, zaneseni i neosetljivi za sve ostalo, prate pesmu kao sopstvenu, lepšu i svetliju sudbinu.

Među tolikim kulučarima seljacima bio je i neki Radisav sa Uništa, malog sela odmah tu iznad kasabe. Onizak čovek mrka lica i nemirnih očiju, dobro pognut u pasu, išao je brzo rasturajući nogama i klateći glavom i ramenima levo-desno, levo-desno, kao da seje brašno. Nije bio ni siromah kao što je izgledao ni priprost kao što se pravio. Oni su se prezivali Heraci, imali su dobru zemlju i bilo ih je mnogo muškinja u kući, ali se je gotovo celo njihovo selo za poslednjih četrdeset godina

isturčilo, tako da su oni bili mnogo pritešnjeni i usamljeni. Tako malen, potuljen i užurban, Radisav je »sejao« za ovih jesenjih noći od jedne pojate do druge, uvlačio se kao šilo među seljake i sašaptavao sa pojedincima. Njegovo je kazivanje bilo uglavnom ovakvo:

— Braćo, dotužilo je i valja da se branimo. Vidite lijepo da će nas ova građevina iskopati i pojesti. I djeca će nam na njoj kulučiti, ako nas još bude. Ovo se za naš iskop i radi, a ne za drugo. Sirotinji i raji ćuprija i ne treba, nego Turcima; a mi nit' dižemo vojske nit' vodimo trgovinu; i skela nam je mnogo. Nego, nas smo se nekolicina dogovorili da idemo noću, u gluho doba, i da obaramo i kvarimo, koliko se može, što je napravljeno i podignuto, a da pustimo glas kako vila ruši građevinu i ne da mosta Drini. Pa da vidimo hoće li šta pomoći. Drugoga puta nemamo, a nešto valja raditi.

Našlo se, kao uvek, malodušnih i nepoverljivih koji su smatrali da je to jalova misao, jer se silni i lukavi Turci neće dati odvratiti od svog nauma, i da treba i dalje kulučiti do božje volje a ne praviti od zla gore. Ali se našlo i takvih koji su smatrali da je sve bolje nego ovako i dalje tegliti i čekati da sa čoveka spadne i poslednja krpa odela i poslednji dram snage od teška posla i Abidagina oskudna hleba; da treba poći za svakim ko misli da ide ka nekom izlazu. To su bili uglavnom mladići, ali bilo je i ozbiljnih, ženjenih ljudi, domaćina, koji su se saglasili, bez oduševljenja i plahovitosti, govoreći zabrinuto:

— Pa hajde da rušimo, krv ga pojela, dok on nije pojeo nas. A ako i to ne pomogne...

I tu su odmahivali rukom u očajnoj rešenosti.

Tako se tih prvih jesenjih dana proneo glas, najpre među radnicima pa zatim i po kasabi, da se vila brodarica umešala u posao na ćupriji, da ruši i razvaljuje prekonoć što se za dan sagradi, i da od gradnje neće moći ništa biti. U isto vreme počele su zaista preko noći da se javljaju neobjašnjive štete na zajaženim mestima, pa i na samim zidarskim radovima. Alat koji su zidari dosada ostavljali na započetim krajnjim stubovima počeo je da se gubi i nestaje, zemljani radovi da se provaljuju i osipaju.

Glas da se ćuprija neće moći podići otišao je daleko, širili su ga i Turci i hrišćani, i sve je više dobivao oblik čvrstog verovanja. Hrišćanska raja je likovala, sve šapatom, sve nečujno i podmuklo, ali iz puna srca. I domaći Turci, koji su ranije sa ponosom gledali na vezirovu građevinu, počeli su da prezrivo namiguju i odmahuju rukom. Mnogi naš poturica

koji, promenivši verom, nije našao ono što je očekivao, nego je i dalje sedao za tanku večeru i išao prodrtih laktova, slušao je i ponavljao sa uživanjem pričanja o velikom neuspehu i nalazio neko gorko zadovoljstvo u tome što ni veziri ne mogu da postignu i izvedu baš sve što naume. Već se govorilo da se strani majstori spremaju na odlazak i da ćuprije neće biti tamo gde je nikad nije bilo i gde je nije trebalo ni počinjati. Sve se to splelo i brzo proširilo u svet.

Narod lako izmišlja priče i brzo ih širi, a stvarnost se čudno i nerazdeljivo meša i preplića sa pričama. Seljaci koji su noću slušali guslara pričali su da je vila koja ruši gradnju poručila Abidagi da neće prestati sa rušenjem dok ne uzidaju u temelje dvoje dece bliznadi, brata i sestru, Stoju i Ostoju po imenu. I mnogi su se kleli da su videli sejmene kako po selima traže takav par dece. (Sejmeni su zaista obilazili, ali nisu tražili decu nego su po Abidaginom nalogu prisluškivali i raspitivali po narodu ne bi li saznali ko su ti nepoznati ljudi koji ruše most.)

Toga vremena se desilo da je u jednom selu iznad Višegrada zanela neka mutava i maloumna devojka, sirota, koja je služila u tuđoj kući, a ni sama nije htela ili nije znala da kaže sa kim. To je bio redak i nezapamćen događaj da devojka, i to ovakva, zanese, i još da otac ostane nepoznat. I stvar se pročula daleko. Upravo tih dana devojka je rodila, na nekoj pojati, dvoje bliznadi, ali oboje mrtvorođeno. Žene iz sela su joj pomogle pri porođaju koji je bio neobično težak i odmah sahranile decu u jednom šljiviku. A nesuđena majka se već trećeg dana digla i stala da traži decu svuda po selu. Uzalud su joj objašnjavali da su deca mrtva rođena i pokopana. Da bi se otresli njenog zapitkivanja rekli su joj, ili više pokretima objasnili, da su njena deca odnesena u kasabu, tamo gde Turci grade ćupriju. Onako slaba i očajna, ona je otumarala u varoš i stala da obilazi oko skela i gradilišta, da zagleda uplašeno ljudima u oči i nerazumljivim mumljanjem da pita za decu. Ljudi su je posmatrali sa čuđenjem ili gonili da ne smeta pri radu. Videći da ne razumeju šta hoće, ona je raskopčala grubu seljačku košulju i pokazivala im dojke bolne i nabrekle, na kojima su bradavice već počele da pucaju i krvare od mleka koje je neodoljivo nadolazilo. Niko nije znao kako da joj pomogne i objasni da njena deca nisu uzidana u most, jer na sve dobre reči i uveravanja, grdnje i pretnje, ona je samo žalostivo mumlala i oštrim, nepoverljivim pogledom ispitivala svaki ugao. Najposle, prestali su da je gone, puštali je da lunja oko gradilišta, obilazeći oko nje s mučnim sažaljenjem. Kuvari su joj davali od radničke pure koja bi zagorela na dnu kazana. Oni su je prozvali luda Ilinka, a po njima i cela kasaba. I sam Abidaga je prolazio bez

prigovora pored nje, zakretao sujeverno glavu u stranu i naređivao da joj udele. Tako je ostala da živi, kao mirna luda, tu pored gradnje. Sa njom je ostala i priča da su Turci uzidali decu u most. Jedni su verovali u nju, drugi nisu, ali su je svi ponavljali i prenosili.

A štete su se i dalje dešavale, čas manje čas veće, i uporedo sa njima širili su se sve uporniji glasovi da vile ne daju mosta na Drinu.

Abidaga je besneo. Peklo ga je da se može naći neko ko se usuđuje da i pored njegove poslovične strogosti, koju je on negovao kao naročit predmet svog ponosa, preduzme nešto protiv njegovog dela i njegovih namera. Isto tako gadio mu se ovaj narod, i to muslimani kao i hrišćani, koji je spor i nevešt u poslu, ali brz na podsmeh i nipodaštavanje, i tako dobro ume da nađe podrugljivu i razornu reč za sve što ne shvata ili ne ume da uradi. Isturio je straže sa obe strane reke. Štete na zemljanim radovima tada su prestale, ali se na samoj vodi i dalje rušilo. Samo za mesečnih noći nije bilo kvara. To je Abidagu, koji nije verovao u vile, utvrdilo u verovanju da ta vila nije nevidljiva i da ne dolazi s visina. Dugo nije hteo, nije mogao da veruje onima koji su mu govorili da je to seljačko lukavstvo ali sad se sve više uveravao da je ipak tako. I to ga je nagonilo u još veći bes. Ali u isto vreme on je dobro znao da mora mirovati i prikrivati svoj gnev ako hoće da pripreža i uhvati štetočinu i što brže i potpunije razbije pričanja o vilama i o napuštanju radova na mostu, koja mogu da postanu opasna. Pozvao je starešinu sejmena, jednog Plevljaka koji je odrastao u Carigradu, bledog i nezdravog čoveka.

Ova dva čoveka su se nagonski odbijala među sobom i u isto vreme neprestano privlačila i sudarala. Jer između njih su stalno tkala i talasala nerazumljiva osećanja mržnje, odvratnosti, straha i nepoverenja. Abidaga, koji ni prema kome nije bio mek ni prijatan, ispoljavao je prema ovom bledom poturčenjaku neprikrivenu odvratnost. Sve što je on radio ili govorio dražilo je Abidagu i izazivalo da ga grdi i unižava. I što se Plevljak više ponižavao i pravio slađim i revnosnijim to je Abidagina odvratnost sve više rasla. A sejmenski starešina se od prvog dana sujeverno i strahovito bojao Abidage. Taj strah se s vremenom pretvorio u mučnu moru, koja ga nije napuštala. Pri svakom koraku i pokretu, često i u snu on je pomišljao: šta će Abidaga za ovo kazati? Uzalud je nastojao da mu se dodvori i da mu ugodi. Sve što je dolazilo od njega Abidaga je primao s negodovanjem. A ta nerazumljiva mržnja kočila je i zbunjivala Plevljaka i činila ga još krućim i nespretnijim. On je verovao da će zbog Abidage jednog dana izgubiti ne samo hlebac i položaj nego i glavu. Zato je živeo u stalnim uzbuđenjima i prelazio iz samrtne potištenosti u grozničavu i svirepu

revnost. Kad je sada, bled i krut, stao pred Abidagu, ovaj mu je rekao glasom prigušenim od srdžbe:

— Slušaj, šuplja glavo, ti si vešt ovim krmkovićima, znaš njihov jezik i njihove marifetluke, pa i pored svega toga nisi u stanju da pronađeš koja je to rđa koja se digla da vezirski posao kvari. A to je zato što si rđa kao i oni što su, samo se našla još gora rđa od tebe koja te je postavila za starešinu i zabita a nije se niko našao da te nagradi kako zaslužuješ. Evo ja ću, kad niko nije. Da znaš da ću te sabiti u zemlju da od tebe ne bude senke na suncu ni koliko je ima od najmanje travke. Ako za tri dana ne prestanu svaki kvar i šteta na radovima, ako mi ne uhvatiš onog ko ih čini i ne ućutkaš sve ludačke glasove o vilama i o prestanku radova, nabiću te živa na kolac na najvišoj skeli, da te svet gleda i od tebe strah hvata i pamet u glavu uzima. Kunem ti se životom i verom kojom se ne kune lako. Danas je četvrtak, imaš vremena do nedelje. A sad idi đavolu koji te meni i poslao. Idi! Sikter!

I bez zakletve Plevljak bi verovao Abidaginoj pretnji, jer je i u snu drhtao od njegova glasa i pogleda. Sad je izišao u jednom od onih svojih grčevitih, paničnih nastupa straha i odmah se očajnički dao na posao. Sakupio je sve svoje ljude i prešavši naglo iz samrtne ukočenosti u ludačku jarost stao je da ih grdi.

— Slijepci! Badavadžije! — derao se Plevljak kao da ga živa nabijaju na kolac, unoseći se svakom od sejmena u lice. — Zar se tako straža straži i carsko dobro čuva? Kad je na kazan ići, brzi ste i okretni svi, a kad je u službi potrčati, vežu vam se noge i stane pamet. A meni obraz zbog vas gori. Ali nećete više kod mene plandovati! Znajte da ću od ovih skela kasapnicu sejmensku napraviti! Ni na jednom od vas neće biti glave ako za dva dana ovo čudo ne prestane i ako ne pohvatate i pobijete razbojnike. Dva dana imate još života, kunem vam se vjerom i ćitabom.

Tako je vikao dugo. I najposle, ne znajući šta bi još mogao da im kaže i čime da pripreti, pljuvao je sejmene, jednog po jednog, redom. Ali kad se ispraskao i kad se oslobodio pritiska straha koji ga je napuštao u vidu gneva, odmah se očajničkom snagom dao na posao. Noć je proveo krstareći sa momcima po obali. U neko doba učinilo im se da čuju kako nešto lupa na onom delu skela koji je najdalje isturen u reku i potrčali tamo. Čuli su još kako se odvaljuje daska, osipa kamen i pada u vodu, a kad su došli do mesta našli su zaista polomljene skele i razvaljen zid, ali ni traga od krivaca. Pred tom avetinjskom prazninom sejmeni su drhtali od noćne vlage i sujevernog straha. Dozivali su se, buljili u tamu, mahali zapaljenim lučevima, ali sve je bilo uzalud. Šteta

je bila opet učinjena a oni koji su je počinili nisu bili ni uhvaćeni ni ubijeni, kao da su zaista nevidljiva bića.

Iduće noći Plevljak je bolje pripremio zasedu. Prebacio je nekoliko ljudi i na drugu obalu. Kad je pao mrak, posakrivao je po skelama, sve do na kraj, sejmene a sam je sa još dvojicom ljudi seo u jedan čamac koji je sa mrakom neopaženo dovukao na levu obalu. Odavde su sa nekoliko zaveslaja mogli da budu kod jednog od dva započeta stuba. I tako bi štetočinu saleteli sa dve strane da ne može umaći, ako nije ili krilato ili podvodno biće.

Cele te duge i studene noći Plevljak je preležao u čamcu, pokriven ovčijim kožama i mučen najcrnjim mislima, preturajući neprestano po glavi: da li će Abidaga zaista ostvariti svoju pretnju i oduzeti mu život koji pored ovakvog starešine i inače nije život nego samo strah i muka. Ali duž cele građevine nije se začuo ni najmanji šum, izuzev jednolično pljuskanje i mrmorenje nevidljive vode. Tako je i svanulo, a Plevljak je u celom ukrućenom telu osećao kako mu se život smrkava i krati.

Iduće treće i poslednje noći isto bdenje, isti raspored, isto uplašeno osluškivanje. I ponoć je prošla. Plevljaka je hvatala samrtna ravnodušnost. Tada se začuo lak pljusak a zatim, jače, tup udarac o hrastove grede koje su pobijene u reci i na kojima počivaju skele. Otud je odjeknuo oštar zvižduk. Ali Plevljakov čamac već je krenuo. Stojeći uspravno on je buljio u mrak, mahao rukama i promuklim glasom vikao:

— Veslaj, veslaj! Uprrri!

Bunovni ljudi su veslali oštro, ali jaka matica ih je ipak uhvatila nešto ranije nego što je trebalo. Umesto da pristanu uz skele oni krenuše niz vodu kojoj nisu mogli da se otmu, i ona bi ih odnela daleko da ih nešto neočekivano ne zaustavi:

Tu, na sredini brzaka, gde nije bilo direka ni skela, njihov čamac udari u nešto drveno i teško, i odjeknu tupo. To ih zaustavi. Tek tada razabraše da se gore na skelama sejmeni gušaju sa nekim. Sejmeni, sve poturčenjački sinovi iz naših krajeva, vikali su gore svi u jedan glas; u tami su se ukrštali njihovi isprekidani i nerazumljivi povici:

— Drž', ne puštaj!

— Kahrimane, 'vamo!

— Ja sam, ja!

Između tih povika čulo se kako neki težak predmet ili ljudsko telo pljusnu u vodu.

Plevljak je nekoliko trenutaka bio u potpunoj nedoumici gde je zastao i šta se to dešava, ali čim se malo snašao on poče gvozdenom kukom na dugačkoj motki da se odupire o direke na koje je u vodi udario i da vuče čamac uz vodu, sve bliže skeli. Sad je već bio kod hrastovog direka i ohrabren vikao iz svega glasa:

— Luč, palite luč! Konopac mi dajte!

Najpre mu nije niko odgovarao. Najzad, posle mnogog dovikivanja u kome niko nikog nije slušao ni mogao da razume, planu gore nesigurno i bojažljivo tanka lučka. Taj prvi blesak više zbuni oči i pomeša u nemiran kovitlac ljude i predmete sa njihovim senkama i crvenim odblescima na vodi. Ali planu još u nečijoj ruci luč. Sad se svetlost umiri i ljudi počeše da se pribiraju i raspoznavaju. Sve se brzo razmrsi i objasni.

Između Plevljakovog čamca i skela nalazio se mali splav od svega tri direka; samo na prednjem delu bilo je veslo, pravo splavarsko veslo, tek kraće i slabije. Splav je bio vezan leskovom gužvom za jedan od hrastovih direka ispod skela i držao se protiv brze vode koja ga je zapljuskivala i svom silom vukla naniže. Sejmeni sa skela pomogoše svome starešini da pređe preko splava i da se ispne do njih. Svi su bili zadihani i unezvereni. Na daskama je ležao vezan hrišćanin seljak. Videlo se kako mu se brzo i jako nadimaju grudi, i oči u kolutanju pokazuju strašnu beonjaču.

Najstariji od četvorice sejmena objašnjavao je uzbuđeno Plevljaku kako su oni stražarili pritajeni na raznim mestima po skelama. I kad su u tami čuli veslo pomislili su da je to starešinin čamac, ali su bili toliko mudri, da se ne jave i da čekaju šta će naići. Tada su videli dvojicu seljaka kako prikrajčiše uz direke i kako s mukom vezuju splav. Pustili su ih da se ispnu i da zađu među njih a onda su ih napali nadžacima, oborili i stali da vezuju. Ovoga koji je bio obeznanjen od udaraca po glavi vezali su lako, ali onaj drugi, praveći se prvo da je obamro, kliznuo kao riba i propao kroz daske u vodu.

Tu sejmen uplašeno zastade u govoru, a Plevljak poče da viče:

— Ko ga je pustio? Kazujte ko ga je pustio, jer ću vas sve na komade sasjeći, sve!

Momci su ćutali i treptali očima na crvenoj nemirnoj svetlosti, a Plevljak se okretao oko sebe kao da ga traži u mraku, psujući im jednako i ono što im danju nikad nije psovao. Ali se odjednom trže, nagnu se nad vezanog seljaka kao nad dragoceno blago i sav drhteći stade da ciči kroza zube nekim tankim, plačevnim glasom:

— Čuvajte ovoga, čuvajte dobro! Ah, kurvini sinovi, ako mi ga pustite, znajte da glave na vama nema!

Sejmeni se uskomešaše oko seljaka; dotrčaše sa obale, preko skela, još dvojica. Plevljak je izdavao naredbe, opominjao da ga bolje vežu i čvršće drže. Tako ga kao mrtvaca prenesoše polako i oprezno na obalu. Plevljak je pošao za njima, ne gledajući gde staje i ne skidajući pogleda sa vezanog čoveka. I sa svakim korakom činilo mu se da raste, da tek počinje da živi.

Na obali su počeli da se pale i mitoklasaju novi lučevi. Uhvaćeni seljak je unesen u jedan od radničkih kućeraka, gde je zapaljena vatra, i vezan uz direk konopcem i verigama koje su skinuli sa ognjišta.

To je bio glavom Radisav sa Uništa.

Plevljak se malo stišao, nije vrištao ni psovao, ali nije mogao nigde da se skrasi. Slao je sejmene niz obalu da traže onog drugog seljaka koji je skočio u vodu, iako je bilo jasno da ga po ovako mračnoj noći, ako se nije udavio, niko neće moći stići ni uhvatiti. Izdavao je i druga razna naređenja, ulazio, izlazio, pa se opet vraćao, pijan od uzbuđenja. Počeo je i da ispituje vezanog seljaka, ali je i to napustio. Uopšte, sve što je radio trebalo je samo da zajazi i prikrije njegov nemir, jer u stvari on je samo na jedno mislio: čekao je Abidagu. I nije morao dugo da ga čeka.

Pošto je odspavao prvi san, Abidaga se po svom običaju odmah iza ponoći probudio i, ne mogući više zaspati, stajao je kraj prozora i gledao u tamu. Sa njegovog čardaka na Bikavcu danju se videla rečna dolina i cela građevina sa kućercima, mlinovima, pojatama i celim onim razrovanim i zakrčenim prostorom oko nje. Sad je u tami naslućivao sve to i sa gorčinom mislio kako posao ide sporo i teško i kako će to jednog dana morati doći i veziru do ušiju. Za to će se već neko pobrinuti. Ako niko, a ono ovaj glatki, hladni i podmukli Tosun efendija. I tada bi se moglo desiti da padne u nemilost kod vezira. A

to, to je ono od čega on ne može da spava, a kad zaspi i u snu drhti. Jelo mu je otrovano, ljudi su mu crni, život mu je mrzak samo kad pomisli na to. Nemilost, to znači da si udaljen od vezira, da ti se neprijatelji podsmevaju (ah, samo ne to!), da nisi niko i ništa, da si dronjak i fukara ne samo u tuđim nego i u svojim sopstvenim očima. Znači izgubiti teško stečeni imetak ili, ako ga i zadržiš, grickati ga kradimice, daleko od Stambola, negde u progonstvu, u mračnoj provinciji, zaboravljen, izlišan, smešan, bedan. Ne, samo to ne! Bolje ne gledati sunce i ne disati vazduh! Sto puta je onda bolje bilo i ne biti niko i ne imati ništa! — Eto, to je ta misao koja mu se uvek vraća i po nekoliko puta u danu nagoni krv da bolno udara u teme i slepoočnice, ali ni inače nikad potpuno ne iščezava, nego leži kao crn talog u njemu. To bi za njega značila nemilost, a nemilost je mogućna svakog dana i časa, jer sve radi da ona dođe, samo on jedini radi protivno i brani se; dakle on jedan protiv svih i svega. I to traje već petnaestak godina, otkako je došao do ugleda i uticaja, otkako mu vezir poverava velike i važne poslove. Pa ko to može da izdrži? Ko da spava i miruje?

Iako je bila hladna i vlažna jesenska noć, Abidaga je otvorio prozor i gledao u tamu, jer mu se činilo da se guši u zatvorenom prostoru. Tada je primetio da se na skelama i po obali pale i kreću svetlosti. Kad je video da ih biva sve više, pomislio je da se nešto neobično desilo, obukao se i probudio momka. Tako je stigao pred osvetljenu pojatu upravo u trenutku kad Plevljak nije više ni sam znao kako da grdi, kome da naređuje, uopšte šta da radi pa da prikrati vreme.

Neočekivani dolazak Abidagin posve ga je zbunio. Toliko je želeo taj čas, a sada kad je nastupio, on nije umeo da ga iskoristi onako kako je zamišljao. Mucao je od uzbuđenja i zaboravio je na vezanog seljaka. Abidaga je samo prezrivo gledao iznad njegove glave i odmah se uputio ka zarobljeniku.

U pojati su naložili življu vatru tako da je i najudaljeniji kutak bio obasjan, a sejmeni su dodavali sve nove glavnje.

Abidaga je stajao pred vezanim seljakom od koga je bio mnogo viši. Bio je miran i zamišljen. Svi su čekali na njegovu reč, a on je mislio: eto s kim ja imam da se borim i nosim, eto od koga zavise moj položaj i moja sudbina, od ove prezrene i slaboumne poturice Plevljaka i od nerazumljive, okorele zlobe i uporstva ove rajinske gnjide. A onda se trgnuo i počeo da izdaje naredbe i da ispituje seljaka.

Pojata se ispunila sejmenima, napolju su se čuli glasovi razbuđenih nadzornika i radnika. Abidaga je postavljao pitanja preko Plevljaka.

Radisav je najpre tvrdio da su se on i još jedan mladić rešili da beže i da su zato spremili mali splav i krenuli niz reku. Kad su mu pokazali svu besmislenost njegovog tvrđenja, jer se po mračnoj noći ne može ploviti niz nemirnu reku, punu virova, stena i sprudova, i jer se oni koji hoće da beže ne penju na skele i ne ruše rad, on je zaćutao i samo je nabusito rekao:

— Pa, u vašim je rukama sve, radite šta znate.

— E, sad ćeš da vidiš šta znamo, — rekao je na to živo Abidaga.

Sejmeni su razdrešili verige i razgolitili seljaku grudni koš. Verige su bacili u razgorelu vatru i čekali. Kako su verige bile čađave, svima su im ruke bile uprljane i svuda su i po polunagom seljaku i po njima ostavljale crne tragove. Kad su verige bile blizu usijanja, prišao je Merdžan Ciganin i dugačkim kleštima ih izvukao za jedan kraj, a jedan od sejmena je isto tako pridržavao drugi.

Plevljak je prevodio Abidagine reči.

— E, dede sad nam kazuj pravu istinu.

— Šta imam da vam kazujem; vi sve možete pa sve i znate.

Ona dvojica prinesoše verige i opasaše njima seljaka oko širokih, maljavih grudi. Stade da cvrči osmuđena dlaka. Seljaku se zgrčiše usta, nabreknuše vratne žile, rebra na slabinama iskočiše i trbušni mišići počeše da se stežu i kreću kao kad čovek povraća. Stenjao je od bola, zatezao konopce kojima je vezan i uzalud se otimao i nastojao da smanji dodir tela sa vrelim gvožđem. Oči su mu treptale i suzile. Odmakoše verige.

— To ti je za početak. Zar nije bolje da bez toga govoriš?

Seljak samo jako oduhnu kroz nos, ali je ćutao.

— Kazuj ko je bio onaj s tobom!

— Zvao se Jovan, a ja mu ne znam kuću ni selo.

Prinesoše opet verige, zacvrča opaljena dlaka i koža. Kašljući od dima i grčeći se od bolova, seljak poče isprekidano da kazuje.

Svega njih dvojica su se dogovorili da ruše gradnju na mostu. Tako su mislili da treba i tako su uradili. Niko drugi nije znao i nije učestvovao. Ispočetka su prilazili sa obale, na raznim mestima, i uspevali su dobro, ali kad su videli da je straža na skelama i po obali, smislili su da sastave tri direka u splav i da tako neprimećeni priđu građevini sa reke. To je bilo pre tri dana. Već prve noći umalo da ih nisu uhvatili. Jedva su izmakli. Zato iduće noći nisu uopšte izlazili. A kad su noćas opet probali sa splavom desilo se ovo što se desilo.

— To je sve. Tako je bilo i tako smo radili, a vi sada činite svoje.

— A ne, nećemo tako, nego kazuj ko vas je nagovorio na to! Jer, ništa su te muke dosada prema ovima koje idu.

— Vala, činite šta vam je drago.

Tada priđe onaj Merdžan kovač sa kleštima. Kleče pored vezanog čoveka i poče da mu kida nokte sa bosih nogu. Stisnutih zuba seljak je ćutao, ali je čudna drhtavica, koja mu je i onako vezanom tresla telo sve do pasa, odavala da je bol morao biti velik i neobičan. U jednom trenutku seljak procedi kroza zube nešto nejasno. Plevljak koji je vrebao njegove reči i pokrete i žudno očekivao ma kakvo priznanje dade rukom znak Ciganinu da prestane i odmah priskoči.

— Kako? šta kažeš?

— Ništa. Kažem: što me na pravdi boga mučite i što dangubite.

— Kazuj ko te nagovorio?

— Ama, ko će me nagovoriti? Šejtan!

— Šejtan?

— Šejtan, jakako, onaj koji je i vas nagovorio da zidate ćupriju.

Seljak je govorio tiho ali tvrdo i određeno.

Šejtan! Čudna reč, kazana ovako ogorčeno u ovako neobičnom položaju. Šejtan! I toga ima, mislio je Plevljak, stojeći sada oborene glave kao da ga vezani saslušava a ne on njega. Ta jedina reč pogodila ga je u osetljivo mesto i podigla u njemu odjednom sve brige i sva strahovanja u svoj njihovoj snazi i veličini, kao da nisu bila zbrisana ovim hvatanjem krivca. Možda je zaista sve ovo, zajedno sa

Abidagom, i građenjem mosta, i ovim ludim seljakom, samo đavolja rabota. šejtan! Možda je to jedino čega se treba bojati? Plevljak zadrhta, i trgnu se. Upravo, prenuo ga je gromki i ljutiti Abidagin glas.

— Šta je? Tebi se spava, jaramaze? — vikao je Abidaga, udarajući kožnim kratkim bičem po sari svoje desne čizme.

Ciganin je klečao, sa kleštima u rukama, i crnim, svetlim očima gledao uplašeno i pokorno naviše uz Abidagin stas. Sejmeni su podsticali vatru koja se i inače bila rasplamsala. Cela prostorija je sjala, zagrejana i svečana. Uopšte, to što je omrklo kao uboga i neugledna zgrada poraslo je odjednom, proširilo se i izmenilo. U pojati i oko nje vladalo je neko svečano uzbuđenje i naročita tišina kao što uvek biva na mestima na kojima isteruju pravdu, muče živa čoveka ili se dešavaju sudbonosne stvari. Abidaga, Plevljak i vezani čovek kretali su se i govorili kao glumci, a svi ostali su išli na prstima, oborenih očiju, ne govoreći do u potrebi, pa i onda samo šapatom. Svak je u sebi želeo da ne bude na tom mestu ni u tom poslu, ali pošto to nije mogućno, svak je stišavao svoju reč i umanjivao svoj pokret da bar za toliko bude dalje od svega.

Videći da saslušanje sporo ide i da ne obećava ploda, Abidaga sa nestrpljivim pokretom i glasnim psovkama iziđe iz pojate. Za njim je skakutao Plevljak, a za ovim sejmeni.

Napolju je svitalo. Sunce se još nije javilo, ali je ceo vidik bio svetao. Duboko među brdima videli su se oblaci, rastegnuti u dugim, zagasito ljubičastim pojasevima, a između njih svetlo i bistro nebo, gotovo zelene boje. Nad vlažnom zemljom ležale su rasturene gomile niske magle iz koje su virile krune voćaka sa potpuno proređenim i žutim lišćem. Udarajući jednako korbačem o čizmu, Abidaga je izdavao naređenja: da se krivac ispituje i dalje, naročito o pomagačima, ali da ga ne muče preko mere mukama od kojih bi klonuo; da se spremi sve što treba da danas u podne bude živ nabijen na kolac, i to na krajnjoj skeli, na najuzvišenijem mestu, tako da ga vidi sva kasaba i svi radnici sa obe strane reke: Merdžan da pripremi sve, a telal da vikne kroz mahale: da će u podne na ćupriji narod moći videti kako prolaze oni koji ometaju gradnju mosta, da se tu, na jednoj ili na drugoj obali mora iskupiti sve muško stanovništvo, Turci i raja, od deteta pa do starca.

Dan koji sviće nedelja je. Nedeljom se radilo kao i svakim drugim danom, ali danas su i sami nadzornici rasejani. Tek što se dobro razdanilo pronela se vest o hvatanju krivca, o mučenju i pogubljenju

koje će biti u podne. Ono stišano i svečano raspoloženje iz pojate proširilo se na ceo prostor oko građevine. Kulučari rade ćutke, svak izbegava da drugom pogleda u oči i svak gleda u posao koji ima pred sobom kao da je to početak i svršetak sveta.

Još na sat pred podne iskupio se varoški svet, većinom Turci, na zaravanku kod mosta. Deca su se ispela na visoke blokove neobrađenog kamena koji su tu ležali. Radnici su se rojili oko dugih i uskih dasaka sa kojih se delio kulučarski tain koji čoveku ne da umreti. Žvačući, oni su ćutke i unezvereno gledali oko sebe. Malo zatim pojavio se Abidaga, u pratnji Tosun-efendije, majstor-Antonija i još nekolicine uglednih Turaka. Svi su stali na jednom uzvišenom oceditom mestu između mosta i pojate u kojoj je bio osuđenik. Abidaga je otišao još jednom do pojate gde mu je javljeno da je sve spremno: tu je ležao hrastov kolac, dugačak blizu četiri aršina, kako treba zašiljen, na vrhu pokovan gvožđem i sasvim tanak i oštar, a ceo namazan dobro lojem; tamo na skelama bili su prikovani direci među koje će se kolac uglaviti i ukovati, drven malj za nabijanje, konopci i sve ostalo.

Plevljak je bio ustumaran, zemljane boje u licu i crvenih očiju. Ni sada nije mogao da izdrži Abidagin plameni pogled.

— Slušaj ti, ako ne bude sve kako treba i ako me obrukaš pred svetom, ne izlaz'te mi pred oči ni ti ni ovaj ciganski brabonjak; potopiću vas u Drinu, kao slepu štenad.

I onda okrećući se uzdrhtalom Ciganinu dodade blaže:

— Šest ti je groša za posao, a još šest ako ostane do mraka živ. Pa sad gledaj.

Sa glavne džamije u čaršiji javi se hodža oštrim i jasnim glasom. Nastade nemir među sakupljenim narodom, a malo zatim otvoriše se vrata na pojati. Desetak sejmena se svrsta u dva reda, po pet sa svake strane. Među njima je Radisav, bos i gologlav; brz i pognut kao i uvek ali ne »seje« u hodu, nego sitno i čudnovato hoda, skakuće gotovo na osakaćenim nogama sa krvavim rupama umesto nokata; na ramenu nosi dugačak, beo i zašiljen kolac. Pozadi ide Merdžan sa još dva Ciganina koji će mu pomagati pri izvršenju presude. Odjednom izjaha odnekud Plevljak na svom doratu i pođe na čelo te povorke, koja je imala da pređe svega stotinjak koraka do prvih skela.

Svet je istezao vratove i propinjao se na prste da vidi čoveka koji je ostvario zaveru i otpor i rušio građevinu. Svi su bili iznenađeni bednim i nikakvim izgledom toga čoveka koga su oni posve drukčije zamišljali. Naravno, niko od njih nije znao zašto onako smešno poskakuje i nabada s noge na nogu i niko nije dobro video one opekotine od veriga koje su mu išle oko grudi kao veliki kaiševi, a preko kojih su mu navukli košulju i gunj. Stoga je svima izgledao i suviše jadan i neugledan za delo zbog koga ga vode na gubilište. Samo je beli dugački kolac davao svemu neku jezivu veličinu i privlačio sve poglede na sebe.

Kad su stigli do mesta gde počinju zemljani radovi na obali, Plevljak sjaha i nekim svečanim i preteranim pokretom predade uzdu momku, a on se sa ostalima izgubi na strmom, raskaljanom putu koji se spušta ka vodi. Malo zatim svet je mogao da ih vidi kako se pojavljuju istim redom na skelama i kako se penju sporo i oprezno. Na uskim prolazima od greda i dasaka sejmeni su potpnno okružili i stisli među sobom Radisava, da im ne bi skočio u reku. Tako su se provlačili polako i peli sve više dok ne dođoše do kraja. Tu je nad vodom bio popođen prostor u veličini jedne osrednje sobe. Na tom prostoru se, kao na uzdignutoj pozornici, smestiše Radisav, Plevljak i trojica Cigana, ostali sejmeni ostadoše rastureni naokolo po skelama.

Narod na zaravanku se pomerao i premeštao. Stotinjak koraka ga deli od onih dasaka, tako da vidi svakog čoveka i svaki pokret, ali ne može da čuje reči ni razabere pojedinosti. Narod i radnici sa leve obale udaljeni su tri puta toliko od prizora i još se više vrpolje i naprežu da što bolje čuju i vide. Ali se ništa nije moglo čuti a ono što se videlo izgledalo je u početku i suviše jednostavno i zanimljivo, a opet na kraju postalo je tako strašno da su svi okretali glave i mnogi brzo odlazili kući, kajući se što su dolazili.

Kad su Radisavu naredili da legne, on je oklevao jedan trenutak, a onda je ne gledajući Cigane ni sejmene, kao da ih nema, prišao bliže Plevljaku, gotovo poverljivo, kao nekom svome, i rekao mu tiho i potmulo:

— Slušaj, tako ti ovog i onog svijeta, učini dobro i probodi me, da se ne mučim kao pas.

Plevljak se trgnuo i viknuo na njega kao da se brani od toga suviše poverljivog načina razgovora:

— Sikter, vlaše! Zar ti toliki delija da carsko rušiš a ovamo bogoradiš k'o žena! Biće kako je naređeno i kako si zaslužio.

Radisav obori glavu još niže, a Cigani mu priđoše i stadoše s njega da svlače gunj i košulju. Na grudima se ukazaše rane od veriga, potprištene i pocrvenele. Ne govoreći više ništa, seljak leže kako mu je naređeno, okrenut licem prema zemlji. Cigani priđoše i vezaše mu prvo ruke na leđa, a potom za svaku nogu, oko članaka, po jedan konopac. Zategnuše svaki na svoju stranu i široko mu raskrečiše noge. Za to vreme Merdžan je položio kolac na dva kratka obla drveta, tako da mu je vrh došao seljaku među noge. Zatim izvadi iza pojasa kratak, širok nož, kleknu pred ispruženog osuđenika i nagnu se nad njim da mu raseče sukno od čakšira među nogama i da proširi otvor kroz koji će kolac uči u telo. Taj najstrašniji deo krvnikova posla bio je, srećom, za gledaoce nevidljiv. Videlo se samo kako vezano telo zadrhta od kratkog i neprimetnog uboda nožem, kako se podiže do pasa, kao da će ustati, ali odmah ponovo pade natrag i tupo udari o daske. Čim je to svršio, Ciganin skoči, dohvati drveni malj sa zemlje i stade njime da udara donji, tupi deo koca, laganim i odmerenim udarcima. Između dva udarca stao bi malo i posmatrao prvo telo u koje zabija kolac a zatim dvojicu Cigana, opominjući ih da vuku lagano i jednomerno. Telo raskrečenog seljaka grčilo se samo od sebe; kod svakog udarca malja kičma mu se savijala i grbila, ali su ga konopci zatezali i ispravljali. Tišina je na obe obale bila tolika da se jasno razabirao i svaki udarac za sebe i njegov odjek negde na strmoj obali. Najbliži su mogli čuti kako čovek udara čelom o dasku i pored toga jedan drugi neobični zvuk; ali to nije bio ni jauk ni vapaj ni hropac, ni ma koji ljudski glas, nego je celo to rastegnuto i mučeno telo širilo od sebe neku škripu i grohot, kao plot koji gaze ili drvo koje lome. Posle svakog drugog udarca odlazio je Ciganin do ispruženog tela, nadnosio se nad njega, ispitivao da li kolac ide dobrim pravcem, i kad bi se uverio da nije povredio nijedan od najvažnijih živih delova iznutrice, vraćao se i nastavljao svoj posao.

Sve se to slabo čulo i još manje videlo sa obale, ali su svima noge drhtale, lica bledela i hladneli prsti na rukama.

U jednom trenutku kucanje prestade. Merdžan je video kako se pri vrhu desne plećke mišići zatežu i koža odiže. On priđe brzo i proseče to ispupčeno mesto unakrst. Bleda krv poteče, najpre oskudno pa sve jače. Još dva-tri udarca, laka i oprezna, i na prosečenom mestu stade da izbija gvožđem pokovani šiljak koca. Udario je još nekoliko puta, dok vrh nije došao do u visinu desnog uha. Čovek je bio nabijen na kolac kao janje na ražanj, samo što mu vrh nije izlazio kroz usta nego

na leđa i što nije jače ozledio ni utrobu ni srce ni pluća. Tada Merdžan odbaci malj i priđe. Razgledao je nepomično telo, zaobilazeći krv koja je curila sa mesta gde je kolac ušao i izašao. i hvatala se u malim mlakama na daskama. Dvojica Cigana okrenuše ukrućeno telo na leđa i stadoše da mu vežu noge pri dnu uz kolac. Za to vreme Merdžan je gledao da li je čovek živ i pažljivo posmatrao to lice koje je došlo odjednom podadulo, šire i veće. Oči su bile široko otvorene i nemirne, ali očni kapci nepomični, usta rasklopljena i obe usne ukočene u grču; iz njih su belasali stegnuti zubi. Pojedinim od ličnih mišića čovek nije više mogao da vlada; stoga je lice izgledalo kao maska. Ali srce je bilo muklo i pluća radila kratkim i ubrzanim dahom. Dvojica Cigana stadoše da ga dižu kao brava na ražnju. Merdžan je vikao na njih da paze, da ne drmaju telom; i sam je pomagao. Uglaviše donji, debeli deo koca među one dve grede i ukovaše sve velikim ekserima, zatim pozadi, u istoj visini, podupreše kratkom žiokom koju takođe prikovaše i za kolac i za gredu od skela.

Kad i to bi gotovo Cigani se izmakoše podalje i pridružiše sejmenima, a na onom praznom prostoru ostade sam, izdignut za čitava dva aršina, uspravan, ispršen i go do pasa, čovek na kocu. Iz daljine se samo naslućivalo da kroz njega ide kolac za koji su mu vezane noge pri člancima, dok su mu ruke vezane na leđiina. Zato je narodu izgledao kao kip koji lebdi u vazduhu, na samoj ivici skela, visoko iznad reke.

Na obe obale prođe žagor i talasanje kroz svetinu. Neki oboriše pogled, a neki krenuše kući brzo, ne okrećući glave. Većina je nemo gledala taj ljudski lik, isturen u prostor, neprirodno ukočen i prav. Strah im je ledio utrobu i noge su pod njima obamirale, ali oni nisu mogli da se maknu ni da odvoje pogled od toga prizora. A između toga uplašenog sveta provlačila se luda Ilinka; zagledala svakom u oči, nastojeći da im uhvati pogled i da u njemu pročita i otkrije gde su njena žrtvovana i sahranjena deca.

Tad Plevljak, Merdžan i još dvojica sejmena priđoše ponovo osuđeniku i stadoše da ga zagledaju izbliza. Niz kolac je tekao samo slab mlaz krvi. čovek je bio živ i svestan. Slabine su mu se dizale i spuštale, žile na vratu kucale, oči su kolutale sporo ali neprestano. Kroz stisnute zube naviralo je otegnuto režanje u kome su se teško razabirale pojedine reči:

— Turci, Turci..., — grcao je čovek sa koca. — Turci na ćupriji... da paski skapavate... paski pomrete!...

Cigani sakupiše svoj alat i svi se, zajedno sa Plevljakom i sejmenima, zaputiše preko skela na obalu. Narod ustuknu pred njima i stade đa se razilazi. Samo su dečaci sa visokog kamenja i golih drveta očekivali još nešto i, ne znajući kad je kraj ni šta je dosta, čekali šta će dalje biti sa čudnim čovekom koji lebdi nad vodom kao da je u skoku zastao.

Plevljak je prišao Abidagi i javio da je sve tačno i dobro izvršeno i da je osuđenik žav i ima izgleda da će živeti još, jer mu unutrica nije povređena. Abidaga mu ne odgovori ništa, ni pogledom, samo mahnu rukom za znak da mu dovedu konja i stade da se prašta sa Tosun-efendijom i majstor-Antonijem. Svi stadoše da se razilaze. Čulo se kako kroz čaršiju telal viče o izvršenoj presudi i o takvoj istoj i goroj kazni koja čeka svakog ko bude tako radio.

Plevljak je stajao, u nedoumici, na zaravanku koji se naglo praznio. Momak je držao konja i sejmeni su čekali naređenja. Osećao je da bi trebalo nešto da kaže, ali nije mogao od silnog uzbuđenja koje je tek sada počelo da raste u njemu, da ga razapinje, kao da će poleteti. Sad mu je tek dolazilo do svesti sve ono na što, ranije, zauzet poslom oko izvršenja presude, nije mogao da misli. Sad se tek setio Abidagine pretnje da će ga živa namaći na kolac ako ne uspe da uhvati krivca. Izbegao je tu strahotu, ali za dlaku, u poslednjem trenutku. Onaj tamo na skeli radio je svom snagom, noću, podmuklo, da se to zaista desi. Ali se, eto, desilo obrnuto. I sam pogled na toga čoveka, koji je još živ onako pripet i isturen nad rekom, ispunjavao ga je i užasom i nekom bolnom radošću što nije njega ta sudbina zadesila, i što je njegovo telo netaknuto, slobodno i pokretno. Od te misli neodoljivi vatreni trnci su mu se širili iz grudi, ulazili u noge, u ruke, i nagonili ga da se kreće, smeje i govori, kako bi sam sebe uverio da je zdrav, da može da se miče slobodno, da govori i da se smeje glasno, da peva ako hoće, a ne da reži sa koca nemoćne kletve, očekujući smrt kao jedinu sreću koja mu se još može desiti. Same se ruke kreću, same noge poigravaju, sama se usta otvaraju i na njih navire grčevit smeh i same teku obilne reči:

— Ha, ha, ha! Radisave, vilo gorska, što si se ukrutio tako? Što ne potkopavaš ćupriju? Što režiš i grcaš? Zapjevaj, vilo! Poigraj, vilo!

Iznenađeni i zbunjeni sejmeni su gledali kako njihov starešina igra, raširenih ruku, i kako se zapevajući i grcajući guši od smeha, od čudnih reči i bele pene koja mu sve više izbija na krajevima usana. I njegov konj, dorat, dobacivao mu je uplašene poglede iskosa.

Svi oni koji su sa jedne ili druge obale prisustvovali izvršenju kazne razneli su strašne glasove po varoši i okolini. Neopisiv strah je ušao u građane i radnike. Sporo i postepeno je prodiralo ljudima u svest puno saznanje o onome što se tu u njihovoj blizini, u toku kratkog novembarskog dana desilo. Svi su se razgovori kretali oko čoveka koji je tamo gore iznad skela još živ na kocu. Svak se u sebi zaricao da neće o njemu govoriti; ali šta vredi kad se misao stalno vraća na njega i pogled otima na tu stranu?

Seljaci koji su pristizali iz Banje, vozeći kamen na volovskim kolima, obarali su oči i opominjali krotko svoje volove da žure. Radnici po obali i na skelama dozivali su se pri poslu prigušeno i samo koliko se moralo. I sami nadzornici sa leskovim prutovima u ruci bili su mirniji i blaži. Dalmatinski kamenoresci su pri radu okretali leđa mostu, bledi, stegnutih vilica, i gnevno udarali svoja dleta koja su u opštoj tišini kliktala kao jato detlića.

Brzo je došao sumrak i radnici su grabili svojim konačištima, u želji da budu što dalje od skela. Još pre nego se potpuno smrklo ispeli su se Merdžan i jedan Abidagin pouzdan momak ponovo do Radisava i nesumnjivo utvrdili da je osuđenik i sada četiri sata posle izvršenja osude, živ i svestan. On je, u groznici, sporo i teško kolutao očima, a kad je ispod sebe ugledao Ciganina počeo je glasnije da ječi. Kroz tu jeku sa kojom je duša izlazila iz njega razabirale su se samo pojedine reči:

— Turci... Turci... ćuprija!

Zadovoljni, vratili su se Abidaginoj kući na Bikavac, pričajući putem svakome da je osuđenik živ; a kako škripi zubima i progovara s koca lepo i razgovetno, ima nade da će živeti i do sutra u podne. Zadovoljan je bio i Abidaga i naredio je da se Merdžanu isplati obećana nagrada.

Te noći je sve živo u kasabi i oko mosta zaspalo u strahu. Upravo, zaspao je onaj ko je mogao da spava, a onih kojima san nije hteo na oči bilo je mnogo.

A sutradan je osvanuo sunčan novembarski ponedeljak. Ni tu oko gradnje ni u celoj kasabi nije bilo oka koje nije pogledalo na onaj zamršeni splet greda i dasaka nad vodom, gde se na samom kraju, kao na pramcu broda, prav i odvojen, isticao čovek na kocu. I mnogi koji je, budeći se, pomislio da je snivao ono što se juče naočigled sveta dešavalo na mostu, sad je stajao i netremice gledao svoj mučan san kako se produžuje i traje, stvaran, na suncu.

Kod radnika ista ona jučerašnja tišina, puna skrušenosti i ogorčenja. U varoši isti šapat i zbunjenost. Merdžan i onaj Abidagin momak ispeli su se ponovo na skele, obilazili oko osuđenika; nešto su govorili među sobom, dizali glavu i zagledali gore u lice seljakovo; u jednom trenutku Merdžan ga je povukao za čakšire. Već po načinu kako su se spustili na obalu i prošli ćutke između zaposlenih ljudi, svi su shvatili da je seljak izdahnuo. I svi su Srbi osetili neko olakšanje, kao nevidljivu pobedu.

Sada su svi smelije pogledali gore na skele i na osuđenika. Svi su osećali da je u onom njihovom stalnom rvanju i morenju sa Turcima sada preteglo na njihovu stranu. Smrt je najteži zalog. Usta, dotle zalivena strahom, sama su se otvarala. Onako kaljavi, vlažni, neobrijani i bledi, valjajući borovim polugama velike blokove banjskog kamena, zastajali su se za trenutak da opljunu dlanove i prigušenim glasom govorili jedan drugom:

— Bog da ga prosti i pomiluje!

— Ej, mučenik! E, jade naš!

— Zar ne vidiš da se posvetio? Svetitelj, bolan.

I svaki je ispod oka merio pokojnika koji se drži uspravno kao da stupa pred četom. Gore, na svojoj visini on im nije više izgledao ni strašan ni žalostan. Naprotiv, svima je bilo jasno sada koliko se izdvojio i uzvisio. Ne stoji na zemlji, ne drži se rukama, ne pliva, ne leti; on ima svoje težište u samom sebi; oslobođen zemnih veza i tereta, ne muči se; ne može mu više niko ništa, ni puška ni sablja, ni zla misao ni ljudska reč ni turski sud. Onako nag do pasa, vezanih ruku i nogu, prav, zabačene glave uz kolac, taj lik nije ni ličio toliko na ljudsko telo koje raste i raspada se koliko na visoko uzdignut, tvrd i neprolazan kip koji će tu ostati zauvek.

Kulučari su se zakretali i kriomice krstili.

Na Mejdanu su žene pretrčavale jedna drugoj, preko avlije, da samo minut-dva prošapuću i otplaču zajedno, i odmah se vraćale trkom da im ručak ne bi zagoreo. Jedna je zapalila kandilo. Ubrzo su po svima kućama gorela kandila, prituljena po ćoškovima soba. Deca su trepćući očima, u prazničkom raspoloženju, gledala u taj sjaj, i slušajući nerazumljive, izlomljene rečenice starijih (»Ubrani, Gospode, i sačuvaj!« »Ah, mučenik, pribran je kod boga kao da je najveću crkvu sagradio!« «Pomozi nas, Bože, ti Jedini, potri dušmanina i ne daj mu duge vlasti!«), zapitkivala neumorno, šta je to mučenik, ko gradi

crkvu, i gde to. Naročito su dečaci bili ljubopitljivi. A majke su ih umirivale:

— Šuti, dušo! šuti, slušaj mamu i čuvaj se, dok si god živ, Turčina, prokletnika!

A pre nego je i po drugi put stao da pada mrak, Abidaga je još jednom obišao građevinu i, zadovoljan dejstvom ovoga strašnog primera, naredio da se seljak skine sa skela:

— Bacite psa psima!

U toj noći koja je naglo padala, vlažna i mlaka kao proletnja, nastalo je nerazumljivo žuborenje i talasanje među radnicima. I oni koji ranije nisu hteli da čuju o rušenju i otporu sada su bili spremni da daju mnogo i učine sve. Čovek na kocu posto je opšta briga i svetinja. Nekoliko stotina izmučenih ljudi, pokrenuto urođenim nagonom, snagom sažaljenja i drevnih običaja, nesvesno se zatalasalo i udružilo u naporu da dođe do mučenikovog leša, da ga otme skrnavljenju i hrišćanski sahrani. U opreznom sašaptavanju i dogovaranju po kolibama i pojatama kulučari su sakupili među sobom znatnu svotu od sedam groša kojom će podmititi Merdžana. Za taj posao odabrali su trojicu najokretnijih između sebe i oni su uspeli da stupe u dodir sa dželatom. Mokri i umorni od rada, trojica seljaka sada pregovaraju, sporo, lukavo, zaobilazno. Mršteći se, češkajući po glavi i namerno zamuckujući, najstariji seljak govori Ciganinu:

— Eto se i to svrši. Suđeno je pa neka bude i to. Samo znaš, kako je, na priliku, iksan je, što no se kaže božji stvor, pa ne bi valjalo da ga, na priliku, zverinje jede i psi razvlače.

Merdžan, koji naslućuje dobro da se radi o poslu, brani se, više tužno nego uporno.

— Aja, jok! Nemojte da mi govorite. Na veliku ćete me vatru naložiti. Vi ne znate kakav je ris Abidaga!

Seljak se muči i mršti i misli u sebi: »Ciganin je, stvorenje bez krsta i duše, pa nit' možeš da ga kumiš ni bratimiš, ni ićim na zemlji ili na nebu zakuneše, a desnu ruku drži u plitkom džepu od gunja i u njoj stisnuto sedam groša.

— Ama, znam već kako je. Znamo mi, na priliku, da ni tebi nije lako. Samo, neće ni tebi krivati, Eto, četiri groša, uzdravo, smo našli, pa kao velimo dosta je.

— Jok, jok, draži je meni život od vaskolikog blaga svjetskog. A od Abidage živ ost'o ne bih, jer taj vidi sve i kad spava. Jao, premrem kad pomislim!

— Četiri, pa i pet, najposlije kad bude. Sve bi se našlo, — nastavlja seljak bez obzira na Ciganinovo vajkanje.

— Ne smijem, ne smijem, pa eto!

— Dobro, tebi je zapovjeđeno da to... telo baciš, na priliku, kao... psima, i ti ćeš ga baciti, a šta će poslije biti od njega o tom ti brigu ne vodiš, niti će te ko pitati za to. E vidiš, onda bismo mi, na priliku, uzeli to... telo i sahranili po našemu zakonu, ali kriomice, na priliku, da živa duša ne zna. I ti ćeš, na priliku, kazati sutradan da su psi, na priliku, raznijeli to... telo. I nikom ništa, a tebi će biti tvoje.

Seljak je govorio pažljivo i smišljeno, samo je sa čudnim snebivanjem zastajkivao pred reči telo, koju je izgovarao upravo tako: »telo«.

— Zar ja za pet groša glavu da gubim! Ne, ne, neee!

— Za šest, — dodaje mirno seljak.

I tada se Ciganin ispravi, raširi ruke, uozbilji lice, sa izrazom potresne iskrenosti za kakav su sposobni samo ljudi koji i ne razlikuju laž od istine, stade pred seljaka, kao da je on osuđenik a seljak krvnik.

— Neka bude u moju glavu, kad sam takve sudbine, i neka moja Ciganka ostane udovica i moja djeca siročad: da mi date sedam groša, pa nosite mrca, samo da niko ne vidi i ne sazna.

Seljak je vrtio glavom, žaleći duboko što ovoj rđi mora da izda baš sve do poslednje pare. Kao da mu je zavirio u stisnutu šaku!

I onda se pogodiše potanko i opširno kako će Merdžan preneti mrtvaca, kad ga skine sa skela, na levu obalu reke i tu ga, sa prvim mrakom baciti na kamenitu stranu pored puta, tako da to vide i Abidagini momci i prolaznici. A u šipražju, malo podalje, biće sakrivena ona trojica. I čim mrak padne, uzeće leš, odneti ga i sahraniti, ali na skrovitu mestu i bez ikakva vidna traga, tako da će izgledati posve

verovatno da su ga psi u toku noći razvukli i pojeli. Tri groša se daju unapred a četiri sutra po svršenoj stvari.

Još iste noći sve je izvršeno, prema pogodbi.

Sa sumrakom Merdžan je preneo leš i bacio ga na obalu ispod puta. (To nije ličilo na ono telo koje su svi gledali ova dva dana, pravo i ispršeno na kocu; to je opet bio stari Radisav, sitan i povijen, samo bez krvi i života.) I odmah se vratio, zajedno s momcima, skelom na drugu obalu, u kasabu. Seljaci su čekali u šikari. Prolazio je još poneki zadocneo radnik ili Turčin koji se vraća kući. Pa se onda ceo kraj potpuno smiri i smrači. Stadoše da se javljaju psi, oni krupni, olinjali, gladni i uplašeni, bez kuće i gospodara. Sakriveni u žbunju, seljaci su se bacali na njih kamenjem i razgonili ih, a oni su bežali podvijena repa, ali samo dvadesetak koraka od leša i otuda su vrebali šta će biti dalje. U mraku se naziralo kako im oči žagre i sjaju. Kad se već videlo da noć osvaja i da nema verovatnoće da će iko više naići, seljaci iziđoše iz svog zaklona noseći trnokop i lopatu. Dve daske koje su takođe nosili sa sobom položiše jednu na drugu a na njih mrtvaca, i tako ga iznesoše uza stranu. Tu, u jednoj udolini koju su stvorile proletnje i jesenje vode jureći sa brega ka Drini, odgrnuše krupni šljunak, koji se tu spušta kao suv i nepresušan potok, i iskopaše dubok grob, brzo, tiho, bez reči i šuma. U grob položiše tvrdo, hladno i zgrčeno telo. Onaj najstariji seljak skoči u jamu, oprezno kresnu nekoliko puta čakmakom o kremen i zapali prvo trud pa zatim tanku svećicu sa savijenog voštanog svica, zaklanjajući je obema rukama; zatim je usadi više pokojnikove glave i prekrsti se tri puta, brzo i glasno. Prekrstiše se za njim i ona dvojica gore u mraku. Seljak zatim mahnu dvaput iznad mrtvaca rukom kao da ga preliva iz prazne ruke nevidljivim vinom i dvaput izgovori tiho i skrušeno:

— So svjatimi upokoj, Hriste, dušu raba tvojego.

Zatim je šaputao još neke reči, nepovezane i nerazumljive, ali molitvene, svečane i teške, tako da su se ona dvojica nad grobom neprestano krstili. A kad zaćuta, dodadoše mu odozgo one dve daske i on ih sastavi nad lešom, ukoso i po dužini, tako da su sačinjavale kao krov nad njim. Prekrsti se još jednom, ugasi sveću i izvuče se iz groba. Onda oprezno i polako stadoše svi zajedno da bacaju zemlju, sabijajući je dobro, tako da ne ostane vidljiva humka nad grobom. A kad su bili gotovi s tim, vratiše opet onaj šljunak, kao potok, preko sveže iskopane zemlje, prekrstiše se još jednom, i krenuše natrag, zaobilazeći daleko, kako bi što dalje od groba sišli na drum.

Još iste noći udarila je gusta, tiha kiša bez vetra, a jutro koje je svanulo bilo je puno mlečne magle i teške, mlake vlage koja je ispunjavala celu rečnu dolinu. Po nekom belom sjaju koji čas raste čas pada vidi se da se sunce negde bori sa maglama koje ne može da probije. Sve je bilo prigušeno i avetinjski novo i strano. Ljudi su naglo iskrsavali iz te magle i isto tako se naglo gubili u njoj. Po takvom vremenu prošla su sa ranim jutrom kroz čaršiju prosta kola i na njima dva sejmena koji pridržavaju vezanog Plevljaka, svoga dojučerašnjeg starešinu.

Otkako je ono prekjuče, u nastupu neočekivanog oduševljenja što je živ i što nije na kocu, stao da igra pred svima, on se nije više smirivao. Svi mišići su na njemu poigravali, mesto ga nije držalo, stalno ga je mučila neodoljiva potreba da se i sam uveri i drugima da pokaže kako je on zdrav, čitav i pokretan. Na mahove bi se setio Abidage (to je crna tačka u ovoj njegovoj radosti!) i odmah bi pao u tešku zamišljenost. Ali za to vreme u njemu bi se sakupila nova snaga koja ga je neodoljivo gonila da se kreće i lomi kao mamen. I opet bi se dizao i počinjao da igra, šireći ruke, pucketajući prstima i vijući se u pasu kao čengija, dokazujući sve novim živim i oštrim pokretima da nije na kocu, i dašćući u ritmu igre:

— Evo, evo... i ovo mogu, evo, i ovo... evo!

Nije hteo ništa da jede, a svaki razgovor koji bi otpočeo prekidao je naglo i prelazio u igru i detinjsko uveravanje pri svakom pokretu:

— Evo, vidi, evo... i ovo, evo!

Kad su se sinoć najposle usudili da kažu Abidagi šta je sa Plevljakom, on je rekao hladno i kratko:

— Vodite divaniju u Plevlje, i neka ga vežu u kući da ne budaljaka naokolo. Nije za ovog posla ni bio.

Tako je i učinjeno. Ali kako starešina nije mogao da miruje, morali su njegovi sejmeni da ga vežu za kola na kojima je sedeo. On je plakao i branio se i dok je mogao da miče pojedinim delom tela trzao se i vikao svoje: evo, evo! Najposle su morali da mu vežu i noge i ruke, tako je sedeo na kolima usturen kao vreća žita i sav umotan konopcima. Ali sada, čim nije mogao da se kreće, počeo je da uobražava da ga nabijaju na kolac; grčio se i odupirao uz očajnu viku:

— Ne mene, ne mene! Vilu hvatajte! Ne, Abidaga!

Iz poslednjih kuća, na izlasku iz varoši, istrčavali su ljudi, uzbuđeni tom vikom, ali su se kola sa sejmenima i bolesnikom brzo gubila na dobrunskom drumu, u gustoj magli kroz koju se naslućivalo sunce.

Taj neočekivani, žalosni odlazak Plevljakov još je više uterao svetu strah u kosti. Počelo je da se šapuće kako je osuđeni seljak bio nevin i kako ga je ovaj Plevljak uzeo na dušu. Među Srbima na Mejdanu, žene su pričale kako su vile sahranile mrtvo telo nesrećnog Radisava pod Butkovim Stijenama, i kako noću pada s neba obilna svetlost na njegov grob: hiljade hiljada zapaljenih sveća koje plamsaju i drhte, u dugom nizu od neba do zemlje. Videle su ih kroz suze.

Svašta se verovalo i šaputalo, ali strah je bio jači od svega. I posao na mostu se nastavljao brzo i glatko, bez prekida i poremećaja. I nastavio bi se bogzna dokle da početkom decembra nije nastupila neočekivano jaka studen protiv koje ni Abidagina sila nije ništa mogla.

To su bile nezapamćene studeni i mećave za prvu polovinu decembra meseca. Kamen primrzava za zemlju, drvo puca. Sitan kristalan sneg zavejao predmete, alat i čitave kolibe, a sutradan ga ćudljiv vetar snese na drugu stranu i zaveje drugi kraj. Sam od sebe posao prestade i strah od Abidage izblede pa iščilje potpuno. Abidaga je prkosio nekoliko dana, ali na kraju popusti. Raspusti radnike i obustavi posao. Po najvećoj vejavici odjahao je i on sa svojim ljudima. Istog dana otputovao je za njim i Tosun efendija na seoskim saonicama, pretrpan slamom i ćebadima, a majstor Antonije u protivnom pravcu. A ceo onaj logor kulučara rasturi se po selima i dubokim dolinama, nestade nečujno i neprimetno kao voda koju zemlja upije. Ostade gradnja kao odbačena igračka.

Pre polaska Abidaga je opet sazvao varoške prvake Turke. Bio je potišten u svojoj srditoj nemoći. Rekao im je, kao i lane, da sve ostavlja na njihovoj brizi i odgovornosti.

— Ja odlazim, ali moje oko ostaje. I pazite dobro: bolje je da dvadeset neposlušnih glava skinete, nego da jedan ekser carski propadne. Čim proleće grane, ja ću biti ponovo ovde i tražiću račun od svakoga.

Prvaci su obećali sve kao i lane i razišli se kućama, brižni i umotani u gunjeve, zubune i šalove, hvaleći u sebi boga što je dao na svet zimu i mećavu i bar tako svojom silom udario granicu sili silnih.

A kad je granulo proleće, nije stigao Abidaga nego je doputovao nov vezirov poverenik, Arifbeg, zajedno sa Tosun-efendijom. Sa Abidagom

se desilo ono čega se on toliko bojao. Neko, neko ko je dobro znao i sve izbliza video, dostavio je velikom veziru tačne i iscrpne podatke o njegovom poslovanju na višegradskom mostu. Vezir je bio tačno obavešten da je za ove dve godine svakog dana radilo između dve i tri stotine kulučara bez ijedne pare nadnice, vrlo često i o svojoj hrani, a vezirov novac uzimao je Abidaga za sebe. (Izračunata je i svota novca koju je dosad prisvojio.) Svoje nepoštenje prikrivao je, kao što to često u životu biva, velikom revnošću i preteranom strogošću, tako da narod celog onog kraja, ne samo raja nego i Turci, umesto da blagosilje veliku zadužbinu, proklinje i čas kad je početa i onog ko je podiže. Mehmed-paša, koji se celog veka borio sa krađom i nepouzdanošću svojih službenika, naredio je nevaljalom povereniku da vrati celu sumu, a sa ostatkom imanja i svojim haremom da odmah seli u jedno malo mesto u Anadoliji i da se živ ne čuje, ako želi da ga i gore zlo ne snađe.

Dva dana posle Arifbega stigao je i majstor Antonije iz Dalmacije sa prvim radnicima. Tosun efendija ga je predstavio novom povereniku. Po bleštavom i toplom aprilskom danu obišli su građevinu i utvrdili raspored za prve poslove. Kad se Arifbeg povukao i njih dvojica ostali sami na obali, majstor Antonije zagledao je bolje u lice Tosun-efendiji, koji je i na ovako sunčanom danu bio skupljen i grčevito umotan u široki crni mintan.

— Ovo je posve druga vrsta čoveka. Hvala bogu! Samo se pitam ko je bio tako vešt i hrabar da obavesti velikog vezira i makne onu životinju.

Tosun efendija je gledao preda se i rekao mirno:

— Nema sumnje, ovaj je bolji.

— To je morao biti neko ko dobro poznaje Abidagin rad a ko ima pristup do vezira i uživa njegovo poverenje.

— Svakako, svakako je ovaj bolji, — odgovarao je Tosun efendija ne dižući pogled oborenih očiju i uvijajući se još čvršće u svoj mintan.

Tako je otpočeo posao pod novim poverenikom Arifbegom.

To je bio zaista posve drugačiji čovek. Neobično visok na nogama, pognut, ćosav, isturenih jagodica, kosih crnih nasmejanih očiju. Narod ga je odmah prozvao Misir-baba. Bez vike, bez štapa, bez krupnih reči i vidnog napora, on je zapovedao i raspoređivao nasmejano i bezbrižno, kao odnekud sa visine, ali ništa nije propuštao ni gubio iz

vida. I on je nosio sa sobom onu atmosferu stroge revnosti za sve što je vezirova volja i naredba, samo što je bio miran, zdrav i pošten čovek, koji nije imao čega da se boji ni šta da prikriva, pa mu nije ni trebalo da druge plaši i progoni. Posao je tekao istom brzinom (jer, brzina je bila ono što je vezir želeo), greške su kažnjavane istom strogošću, ali je besplatno kulučenje ukinuto od prvog dana. Svi su radnici bili plaćeni i primali hranu u brašnu i soli, i sve je išlo brže i bolje nego za Abidagina vremena. I one lude Ilinke nestalo je; izgubila se zimus negde na selu.

Gradnja je rasla i širila se.

Sada se videlo da vezirova zadužbina neće biti samo most, nego i jedan han, karavan-seraj, u kome će putnici iz daleka, koji će prelaziti most, moći da nađu sklonište za sebe, svoje konje i svoju robu, kad ih tu noć sustigne. Po Arifbegovim uputstvima počelo je građenje karavan-seraja. Na ulasku u čaršiju, dve stotine koraka od mosta, tamo gde počinje strmina kojom vodi put na Mejdan, ima jedan zaravanak na kom se dosada sredom držao stočni pazar. Na tom zaravanku počela je gradnja novog hana. Posao je napredovao polagano, ali se već po počecima moglo videti da se radi o tvrdoj, bogatoj građevini, zamišljenoj naveliko i naširoko. Svet nije ni primećivao kako sporo ali stalno raste veliki han od kamena, jer je svu njegovu pažnju privlačila gradnja mosta.

To što se sada radilo na Drini bilo je tako zamršeno, svi poslovi su bili tako složeni i posredni da dokoni Višegrađani koji su sa obale posmatrali radove, kao neke prirodne pojave, nisu više mogli da ih sa razumevanjem prate. Podizani su sve novi nasipi i šančevi u raznim pravcima, razdvajana i deljena reka na jazove i rukavce, i pretakana iz jednog korita u drugo. Majstor Antonije je doveo iz Dalmacije naročite veštake užare i zakupio svu kudelju čak i u susednim nahijama. Ti majstori su u naročitim zgradama sukali konopce neobične jakosti i debljine. Grčki dunđeri su po njegovim i Tosun-efendijinim nacrtima radili velike drvene dizalice na čekrk, postavljali ih na splavove, i tako na onim konopcima dizali i najteže blokove kamena i prenosili ih do stubova koji su redom nicali iz rečnog korita. Po četiri dana je trajalo prenošenje svakog pojedinog od tih velikih blokova sa obale do njegovog ležišta u temeljima mostovnog stuba.

Gledajući sve to, iz dana u dan, iz godine u godinu, naš svet je počeo da gubi račun o vremenu i stvarnim namerama graditelja. Izgledalo im je da gradnja ne samo da ne odmiče napred nego da se sve više mrsi i zapliće u neke pomoćne i sporedne radove, i što duže traje sve manje

liči na ono što je imala da bude. Ljudi koji sami ne rade i ne preduzimaju ništa u životu lako gube strpljenje i padaju u pogreške kad sude o tuđem radu. Višegradski Turci su opet počeli da sležu ramenima i odmahuju rukom kad govore o mostu. Hrišćani su ćutali, ali su posmatrali gradnju sa zluradim i potajnim mislima u sebi i želeli joj neuspeh kao svakom turskom preduzeću. Nekako u to vreme je iguman manastira Banje kod Priboja zapisao na poslednjem praznom listu jednog mineja: *»Da je znano kad Mehmetpaša gradi ćupriju na Drini kod Višegrada. I veliki zulum bi narodu hristijanskom od Agarjana, i teška angarija. S mora su majstore dovodili. Za tri godine gradiše i mnoge aspre poarčise. Vodu su predvojili i pretrojili, ali mosta ne mogoše namaknuti."*

Prolazile su godine, smenjivala se leta i jeseni, zime i proleća, odlazili su i vraćali se radnici i majstori. Sada je sva Drina bila presvođena, ali ne mostom nego drvenim skelama koje su ličile na besmislen i zamršen splet borovih greda i dasaka. S jedne i sa druge strane njihale su se visoke drvene dizalice, utvrđene na dobro vezanim splavovima. Na obe obale reke dimile su se vatre na kojima se topilo olovo kojim su zalivane rupe u pločama i nevidljivo vezivan kamen za kamen.

Krajem te treće godine desila se jedna od onih nesreća bez kojih velike građevine retko bivaju. Dovršavao se srednji stub, koji je i nešto viši i pri vrhu širi od ostalih, jer na njemu treba da počiva kapija. Kod prenošenja jednog velikog kamenog bloka posao je zapeo. Radnici su se rojili oko ogromnog četvorouganog kamena koji je, obavijen debelim konopcima, visio nad njihovim glavama. Dizalica nije uspevala da ga nadnese tačno nad njegov ležaj. Majstor-Antonijev pomoćnik Arapin pritrčao je nestrpljivo i počeo da glasnim, ljutitim povicima (na onom čudnom, mešanom jeziku koji se u toku godina stvorio između ovih ljudi iz raznih krajeva sveta) izdaje naređenja onima dole na vodi koji su rukovali dizalicom. U tom trenutku, na nerazumljiv način, popustili su konopci i blok se srušio, najpre jednim krajem a zatim celom težinom na uzbuđenog Arapina, koji nije ni gledao iznad sebe nego dole na vodu. Čudnim slučajem, blok je pao tačno gde treba, ali je pri padu zahvatio Arapina i pritisnuo mu celu donju polovinu tela. Nastala je trka, uzbuna i dozivanje. Ubrzo je stigao i majstor Antonije. Mladi crnac je, posle prve nesvestice, došao sebi; stenjao je kroz stisnute zube i tužno, uplašeno gledao u majstor-Antonijeve oči. Sastavljenih obrva, bled, majstor Antonije je izdavao naređenja kako da se iskupe radnici, donese alat i pristupi dizanju bloka. Ali sve je bilo uzalud. Od mladića se naglo odlivala krv, dah mu se kidao i pogled

maglio. Za pola sata je izdahnuo, držeći grčevito majstorovu ruku u svojim.

Arapinova sahrana bila je svečan događaj koji se dugo pamtio. Svi muslimani muškarci izišli su da ga isprate i ponesu po nekoliko koraka njegov tabut u kom je ležala samo gornja polovina njegovog mladog tela, jer pola ga je ostalo pod kamenim blokom. Majstor Antonije mu je podigao nad grobom lep nišan od kamena od kog se most gradi. Njega je potresla smrt ovog mladića koga je kao dečaka izveo iz njegove sirotinje u Ulcinju, gde je živelo nekoliko zalutalih crnačkih porodica. Ali posao nije zastao ni za trenutak.

I te i iduće godine zima je bila blaga i radilo se sve do polovine decembra meseca. Nastupala je peta godina rada. Sad je onaj široki i nepravilni krug od drveta, kamena, pomoćnih sprava i raznovrsnog materijala počeo da se sužava.

Na zaravanku, pored puta na Mejdan, već je stajao novi han, oslobođen skela. To je bila velika zgrada na sprat, zidana od istog kamena od koga se pravi most. Još se radilo na hanu i iznutra i spolja, ali se već sada, ovako na daljinu, moglo videti koliko on odudara veličinom, skladom linija i tvrdoćom građe od svega što se ikad moglo sagraditi ili zamisliti u kasabi. Ta zgrada od svetložućkastog kamena sa krovom od tamnocrvenog crepa, sa nizom fino srezanih prozora, dolazila je kasabalijama kao raskošna i neverovatna praznična stvar koja odsada treba da postane sastavni deo njihovog svakidašnjeg života. Sagrađena od vezira, izgledala je kao da će samo veziri u njoj odsedati. Iz svega je zračio odsjaj neke veličine, ukusa i raskoši koja ih je zbunjivala.

U isto vreme i ona bezoblična masa izukrštanih greda i žioka nad rekom stade da splašnjava i da se tanji, a kroz njih se sada sve bolje i jasnije nazirao istinski most od lepog banjskog kamena. Još uvek su pojedinci i čitave grupe radnika radili poslove koji su u očima sveta izgledali besmisleni i bez veze sa svim ostalim, ali sada je već i za poslednjeg nevernog kasabaliju bilo jasno da svi oni zajedno dižu most po jednoj jedinstvenoj zamisli i nepogrešnom računu, koji stoje iza svake od tih pojedinih radnja. Najpre su se ukazali oni lukovi koji su najmanji, i po visini i po rasponu, i najbliži obali, a zatim su otkrivani jedan po jedan, dok i poslednji ne zbaci skele sa sebe i ne ukaza se ceo most na jedanaest moćnih lukova, savršen i čudan u svojoj lepoti, kao nov i stran predeo za kasabalijske oči.

Brzi i na zlo i na dobro, Višegrađani su bili postiđeni u svojoj sumnji i neverici. Sad nisu ni pokušavali da prikriju svoje divljenje ni mogli da obuzdaju svoje oduševljenje. Prelaz preko mosta nije bio još dozvoljen, ali se svet iskupljao na obe obale, a naročito na desnoj gde se nalazi čaršija i veći deo varoši, i posmatrao kako radnici preko njega prelaze i kako rade glačajući kamen u ogradi i uzvišenim sedištima na kapiji. Sakupljeni višegradski Turci posmatraju taj tuđi rad o tuđem trošku, kome su oni punih pet godina izdevali svakojaka imena i proricali najgoru budućnost.

— Ama, govorim ja vama jednako, — kaže uzbuđeno i radosno jedan hodžica iz Dušča, — da se carskoj ruci ništa nije otelo i da će ovi pametni ljudi najposlije podići što su naumili; a vi jednako: te neće, te ne mogu. A evo vidiš da podigoše, i još kakvu ćupriju i kakvu zgodu i ljepotu.

Svi mu odobravaju, iako se niko pravo ne seća kad je on to njima govorio, a svi znaju da je sa njima zajedno ogovarao i građevinu i onog ko je podiže. I svi se, iskreno razdragani, neprestano iščuđavaju.

— E, ljudi, e ljudi, šta poniče u ovoj našoj kasabi!

— Vidiš ti, što je vezirska sila i pamet, gdje okom pogleda tu je hair i berićet.

— I još ovo nije ništa, — dodaje onaj veseli i živahni hodžica, — još će on lepši biti. Vidite li kako ga timare i doćeruju kao konja za panađur!

Tako se takmiče u izlivima oduševljenja, tražeći sve nove, lepše i krupnije reči pohvali. Samo Ahmed-aga šeta, bogat žitarski trgovac, mrzovoljan čovek i tvrdica, gleda još uvek prezrivo i gradnju i ove koji je hvale. Visok, žut i usukan, crna, oštra pogleda, tankih, kao slepljenih usana, on žmirka na septembarskom suncu lepog dana i jedini ne odstupa od svog ranijeg mišljenja. (Jer, ima u jednim ljudima bezrazložnih mržnja i zavisti koje su veće i jače od svega što drugi ljudi mogu da stvore i izmisle.) Onima koji oduševljeno hvale veličinu i stalnost mosta, govoreći da je tvrđi od svakog grada, on prezrivo dobacuje:

— Ne došao mu povodanj, onaj naš pravi višegradski! Pa ćeš vidjeti šta će od njega ostati!

Svi ga ogorčeno pobijaju i hvale one koji su radili na mostu, a naročito Arifbega, koji je, uvek, gospodski nasmejan, kao igrajući se stvorio

ovakvu i ovoliku građevinu. Ali Šeta je tvrdo rešen da ne prizna nikom ništa.

— Jeste, da nije bilo Abidage i njegovog zelenog štapa i njegovog zapta i zuluma, pitao bih vas ja bi li ovaj Misir-baba mogao svojim smijehom i sa rukama na leđima dovršiti ćupriju.

I ozlojeđen opštim oduševljenjem, kao ličnom uvredom, Šeta odlazi ljutito u svoju magazu da sedi na svom svagdašnjem mestu sa koga se ne vidi ni sunce ni most i ne čuju graja i žagor zanesenog sveta.

Ali Šeta je bio usamljen izuzetak. Radost i oduševljenje građana samo su rasli i širili se i na okolna sela. Prvih dana oktobra meseca priredio je Arifbeg veliku svečanost zbog dovršenja mosta. Taj čovek gospodskih navika, neosetne strogosti i retkog poštenja, koji je trošio sav povereni mu novac na ono na što je bio namenjen, ne zadržavajući ništa za sebe, bio je za narod glavna ličnost u ovom poslu. O njemu se govorilo više nego o veziru samom. Tako je i njegova svečanost ispala bogata i sjajna.

Nadzornici i radnici dobili su darove u novcu i odelu, a opšta gozba, u kojoj je učestvovao ko god je hteo, trajala je dva dana. U vezirovo zdravlje jelo se, pilo, sviralo, igralo i pevalo; priređene su konjske i pešačke trke; sirotinji su deljeni meso i slatkiši. Na trgu koji vezuje most sa čaršijom kuvala se u kotlovima halva i onako vruća delila narodu. Tada se osladio i onaj koji ni na Bajram nije. Do u sela oko kasabe doprla je ta halva i ko god je okusio poželeo je zdravlje veziru i dug vek njegovim građevinama. Bilo je dece koja su po četrnaest puta navraćala na kazan, dok ih aščije, poznavši ih, ne bi oterali, bijući ih varjačama. Jedno je Cigančе umrlo, jer se prejelo vruće halve.

Takve stvari su se dugo pamtile i kazivale uporedo sa pričama o postanku mosta, utoliko više što su darežljivi veziri i pošteni poverenici u docnijim stolećima, izgleda, izumirali i ovakve proslave postale retke, pa potpuno nepoznate, dok nisu najposle prešle u isti red sa legendama o vilama, o Stoji i Ostoji, i sličnim čudima.

Dok su trajale svečanosti, kao i prvih dana uopšte, svet je prelazio most po bezbroj puta s jedne obale na drugu. Deca su pretrčavala a stariji išli polagano, u razgovoru ili posmatrajući sa svake tačke potpuno nove vidike koji su se otvarali sa mosta. Nemoćni, hromi i uzeti donošeni su na nosilima, jer niko nije hteo da izostane i da se odreče svoga udjela u ovome čudu. Svaki i najmanji kasabalija osećao se kao da su se njegove sposobnosti odjednom umnožile i snaga

uvećala; kao da je neki čudesni, natčovečanski podvig sveden na meru njegovih moći i u granice svakodnevnog života; kao da je pored dosad poznatih elemenata: zemlje, vode i neba, otkriven odjednom još jedan; kao da je nečijim blagotvomim naporom odjednom za sve i svakoga ostvarena jedna od najdubljih želja, drevni ljudski san: da se ide iznad vode i savlađuje prostor.

Turski momci su zametali kolo oko kazana sa halvom, vodili ga preko mosta, jer tu im se činilo da lete a ne da zemlju gaze, pa zatim savijali uokrug na kapiji i tu su trupkali i bili nogama o nove ploče kao da iskušavaju tvrdoću mosta. Oko toga sabijenog, okruglog kola mladih telesa koja neumorno poskakuju sve u istom ritmu, obigravali su dečaci, protrčavali između razigranih nogu, kao kroz pomičan plot, stajali u sredini kola, prvi put u životu na mostu o kojem se već godinama govori, i to na kapiji za koju se kaže da je u njoj zatvoren onaj unesrećeni pokojni Arapin i da se noću prikazuje. Uživajući u momačkom kolu oni su i premirali od straha koji je Arapin i dok je živ bio i radio na mostu neprestano ulivao kasabalijskoj deci. Na tom uzvišenom, novom i neobičnom mostu činilo im se da su davno napustili majku i rodnu kuću i zalutali u zemlju crnih ljudi, čudesnih građevina i neobičnih igara; strepeli su, ali nisu mogli da se odvoje od pomisli na Arapina, ni da se otkinu od kola na čudnoj, novoj kapiji. Tek neko novo čudo moglo je da privuče njihovu pažnju.

Neki Murat, zvani Muta, malouman mladić iz aginske porodice Turkovića iz Nezuka, sa kojim su u kasabi često terali šegu, odjednom se ispeo na kamenu ogradu mosta. Začula se dečija cika, udivljeni i uplašeni uzvici starijih, a idiot je, kao vilen, raširenih ruku i zabačene glave, išao uskim pločama, nogu pred nogu, kao da ne lebdi nad vodom i dubinom, nego kao da učestvuje u najlepšoj igri. Uporedo sa njim išla je gomila dečurlije i besposlenjaka i hrabrila ga. A na drugom kraju mosta sačekao ga je njegov brat Aliaga i išibao kao malo dete.

Mnogi su odlazili daleko niz reku, pola sata hoda, do Kalate ili Mezalina, i otud posmatrali most, koji se isticao, beo i lak, sa svojih jedanaest lukova nejednake veličine, kao čudna arabeska na zelenoj vodi, među tamnim brdima.

Tih dana je donesena i velika, bela ploča sa usečenim natpisom i uzidana na kapiji u onaj zid od crvenkastog kamena koji se uzdiže čitava tri aršina iz ograde mosta. Dugo vremena svet se okupljao oko natpisa i gledao u njega, dok se ne bi našao kakav softa ili mlad hafis koji bi, sa manje ili više veštine, za jednu kafu ili krišku lubenice ili prosto za božji sevap, pročitao natpis kako bi mogao i umeo.

Po stotinu puta su tih dana sricani stihovi toga tariha, koje je napisao neki carigradski stihotvorac Badi, i koji su kazivali ime i zvanje onoga koji je sagradio ovu zadužbinu, kao i srećnu godinu 979. po Hedžri, to jest 1571. po hrišćanskom računanju, kad je ona završena. Taj Badi je za dobre pare pisao lake i zvučne stihove i umeo vešto da ih nametne velikašima koji su podizali ili opravljali velike građevine. Oni koji su ga znali (i pomalo mu zavideli) govorili su podrugljivo da je nebeski svod još jedina građevina na kojoj nema tariha iz Badijeva pera. A on je, pored sve lepe zarade bio sirak i gladnica, večito u borbi sa onom naročitom bedom koja često prati stihotvorce kao neko osobito prokletstvo i koju nikakve plate i nagrade ne mogu zajaziti.

Po slaboj pismenosti, tvrdoj glavi i živoj mašti ovog našeg sveta, svaki je od kasabalijskih učenjaka na svoj način čitao i tumačio Badijev tarih na kamenoj ploči, koji je kao svaki tekst, bačen jednom u javnost, stajao tu, večit u večitom kamenu, zauvek i nepovratno izložen pogledima i tumačenjima svih ljudi, mudrih i ludih, zlih i dobronamernih. A svaki od slušalaca pamtio je one stihove koji su njegovom uhu i njegovoj ćudi najbolje odgovarali. Tako se ono što je bilo tu, na očigled celog sveta, urezano u tvrdi kamen, ponavljalo od usta do usta na razne načine, često izmenjeno i iskvareno do nesmisla.

U kamenu je pisalo:

Gle Mehmedpaša, najveći među mudrima i velikima svoga vremena,
Ostvari zavet svoga srca i svojom brigom i trudom
Sagradi most na reci Drini.
Na ovoj vodi dubokoj i brza toka,
Prethodnici mu ne mogoše ništa podići.
Nadam se od milosti božje da će mu gradnja biti čvrsta.
Da će mu vek prolaziti u sreći
I da nikad za tugu neće znati.
Jer za svoga života on je zlato i srebro uložio u zadužbine;
I niko ne može kazati da je bačen imetak
Koji se troši u takve svrhe.
Badi, koji je video ovo, kad je dovršena gradnja izreče tarih:
»Neka Bog blagoslovi tu građevinu, taj čudesni i lepi most!«

Najposle, narod se najeo, načudio, nahodao i naslušao stihova iz natpisa. To čudo prvih dana ušlo je u njihov svakodnevni život i oni su prelazili most, užurbani, ravnodušni, zabrinuti, rasejani, ko što je šumna voda tekla ispod njega, kao da je to neki od bezbrojnih puteva koji su oni i njihova stoka utabali svojim nogama. A ploča sa natpisom je ćutala u zidu kao i svaki drugi kamen.

Sada je drum sa leve obale reke vezan pravo sa onim krajem druma na zaravanku sa druge strane. Nestalo je mrke, crvotočne skele i ćudljivih skeledžija. Duboko ispod poslednjih lukova mosta ostali su peskoviti krš i strme obale kojima se podjednako teško silazilo i pelo i na kojima se tako mučno čekalo i toliko uzaludno dozivalo s jedne strane na drugu. Sve je to, zajedno sa plahovitom rekom, kao mađijom premošćeno. Visoko iznad svega toga sad se išlo, kao na krilima, pravo sa jedne visoke obale na drugu, preko širokog, dugog mosta koji je tvrd i stalan kao planina, a pod kopitima odjekuje kao da je sav samo od jedne tanke ploče kamena.

Nestalo je i onih drvenih vodenica i kućeraka u kojima su putnici za nuždu noćivali. Umesto njih stoji tvrdi i raskošni karavan-seraj i prima putnike kojih je sa svakim danom sve više. U han se ulazi na široku kapiju skladnih linija. Sa obe strane kapije su dva velika prozora i na njima rešetke, ali ne od gvožđa, nego klesane u sedri i svaka iz jednog komada. U širokom pravougaonom dvorištu ima mesta za robu i prtljag, a svuda naokolo nižu se vrata od trideset i šest soba. Pozadi, pod bregom su štale; na opšte čudo, i one od kamena, kao da su za carsku ergelu građene. Takvog hana nema od Sarajeva pa do Jedrena. Tu svaki putnik može da ostane jedan dan i jednu noć i da ima bez pare dinara konak, vatru i vodu za sebe, poslugu i konje.

Sve je to, kao i most sam, zadužbina velikog vezira Mehmedpaše, koji se pre više od šezdeset godina rodio tu iza ovih planina, u visokom selu Sokolovićima, i koji je u detinjstvu, sa gomilom srpskih seljačića, odveden kao adžami-oglan u Stambol. Troškovi za izdržavanje karavan-seraja dolaze iz vakufa koji je Mehmedpaša osnovao od velikih imanja, zaplenjenih u novoosvojenim krajevima, u Ugarskoj.

Tako je sa podizanjem mosta i hana nestalo, kao što se vidi, mnoge muke i nezgode. Nestalo bi možda i onog neobičnog bola koji je vezir u detinjstvu poneo sa višegradske skele, iz Bosne: crne, oštre pruge koja mu s vremena na vreme preseca grudi na dve polovine. Ali Mehmedpaši nije bilo suđeno da živi bez toga bola ni da dugo uživa u misli na svoju višegradsku zadužbinu. Ubrzo posle završetka poslednjih radova, tek što je karavan-seraj pravo proradio i most se pročuo po svetu, Mehmedpaša je još jednom osetio bol od »crnog sečiva« u grudima. I to poslednji put.

Jednog petka, kad je ulazio sa svitom u džamiju, prišao mu je jedan sulud i odrpan derviš sa ispruženom levom rukom za milostinju. Vezir se okrenuo i naredio čoveku iz pratnje da mu udeli, a derviš je tada iz rukava desne ruke potegao težak kasapski nož i udario njime vezira

snažno među rebra. Pratnja je sasekla derviša. Vezir i njegov ubica izdahnuli su u istom trenutku. Na sivim pločama, pred džamijom, ležali su tako još nekoliko trenutaka jedan pored drugog. Ubijeni ubica, krupan, punokrvan, raširenih nogu i ruku, kao da je još nošen gnevnim zamahom svoga bezumnog udarca. A pored njega veliki vezir, raskopčane anterije na grudima i daleko odbačenog kauka. Poslednjih godina života on je omršao i pogurio se, nekako potavneo i ogrubeo u licu. I sad je, onako razdrljen i gologlav, krvav, savijen i utonuo u se, ličio više na ostarelog i premlaćenog seljaka iz Sokolovića nego na oborenog dostojanstvenika koji je do maločas upravljao Turskom Carevinom.

Meseci i meseci su prošli dok je i do kasabe doprla vest o vezirovoj pogibiji, i to ne kao jasna i određena činjenica, nego kao skriveno govorkanje koje može i biti i ne biti tačno. Jer u Turskoj Carevini nije dozvoljeno da se zle vesti i nesrećni događaji šire i prepričavaju ni onda kad se u susednoj državi dese, a kamoli kad se radi o rođenoj nesreći. Uostalom, u ovom slučaju niko nije imao računa da se mnogo i dugo govori o smrti velikog vezira. Stranka njegovih protivnika, koja je najposle uspela da ga obori, nastojala je da sa njegovom svečanom sahranom pokopa i svaku življu uspomenu na njega. A Mehmedpašini rođaci, saradnici i pristalice u Stambolu nisu imali, u većini, ništa protiv toga da se o nekadašnjem velikom veziru što manje govori, jer su tako rasli i njihovi izgledi da se dodvore novim upravljačima, i da im se prošlost oprosti.

Ali dve lepe građevine na Drini počele su već da vrše svoj uticaj na promet i saobraćaj, na višegradsku kasabu i celu okolinu, i vršile su ga dalje, bez obzira na žive i mrtve, na one koji se podižu ili one koji padaju. Varoš je brzo počela da se spušta sa brega ka vodi i da se širi i razvija i sve više sabija oko mosta i oko karavan-seraja koji je narod prozvao Kamenitim hanom.

Tako je postao most sa kapijom i tako se razvila kasaba oko njega. Posle toga, za vreme od preko tri stotine godina, njegovo mesto u razvitku kasabe i njegovo značenje u životu kasabalija bili su onakvi kako smo ih napred ukratko opisali. A smisao i suština njegovog postojanja kao da su bili u njegovoj stalnosti. Njegova svetla linija u sklopu kasabe nije se menjala kao ni profil okolnih planina na nebu. U nizu mena i brzom ocvetavanju ljudskih naraštaja, on je ostajao nepromenjen kao i voda koja prolazi ispod njega. Stario je, prirodno, i on, ali na jednoj vremenskoj skali koja je mnogo šira ne samo od dužine ljudskog veka nego i od trajanja čitavog niza naraštaja, toliko

šira da se okom to starenje nije moglo da primeti. Njegov vek je, iako smrtan po sebi, ličio na večnost, jer mu je kraj bio nedogledan.

Prošla je prva stotina godina, vreme dugo i smrtonosno za ljude i mnoga njihova dela, ali neosetno za velike građevine, dobro smišljene i tvrdo zasnovane, a most sa kapijom i karavan-seraj pored njega stajali su i služili kao i prvog dana. Tako bi nad njima prošlo i drugo stoleće, sa smenom godišnjih doba i ljudskih pokolenja, a građevine bi trajale bez promene. Ali ono što nije moglo vreme, učinili su nestalni i nepredvidljivi sticaji dalekih prilika.

U to vreme, krajem XVII veka, po Bosni se pevalo, govorilo i šaputalo mnogo o Mađarskoj, koju je turska vojska, posle stoletne okupacije, stala da napušta. Mnogi je bosanski spahija, braneći svoj ugarski spahiluk u borbama pri tom povlačenju, ostavio kosti u mađarskoj zemlji. To su bili, moglo bi se reći, oni srećniji, jer mnogi se spahija vratio go kao prst u svoju staru bosansku postojbinu gde ga je čekala tanka zemlja, uzak i oskudan život, posle bogate širine i gospodstva na velikim spahilucima u Mađarskoj. Dalek i nejasan odjek svega toga dopirao je i dovde, ali niko nije ni pomišljao da bi ta Ungarija, zemlja iz pesama, mogla imati neke veze sa stvarnim, svakodnevnim životom kasabe. Pa ipak, bilo je tako. Sa turskim povlačenjem iz Mađarske izgubljena su i ostala izvan granica carevine, pored ostalog, i imanja onog vakufa iz koga se izdržavao karavan-seraj u Višegradu.

I svet u kasabi i putnici koji se već sto godina služe Kamenitim hanom navikli su na njega i nisu nikad ni razmišljali o tome kakva su sredstva iz kojih se on izdržava, kako su postala ni gde im je izvor. Svi su se služili njime, iskorišćavali ga kao rodnu i blagoslovenu voćku pored puta, koja je ničija i svačija; pominjali su mehanički »pokoj vezirovoj duši«, ali nisu pomišljali da je vezir već sto godina mrtav, nit su se pitali ko sad čuva i brani carske zemlje i vakufe. Ko je mogao i pomišljati da su stvari u svetu u takvoj zavisnosti jedne od drugih i na toliku daljinu među sobom povezane? Stoga nije u prvo vreme u kasabi ni primećeno da su presahnuli prihodi. Posluga je radila i han je primao putnike kao i ranije. Mislilo se da je novac za izdržavanje zadocnio kao što se i pre dešavalo. Međutim prolazili su meseci pa i godine a novac nije stizao. Momci su napuštali posao. Tadašnji mutevelija vakufa Dauthodža Mutevelić (jer svet ih je tako prozvao i to im je ostalo kao prezime) obraćao se na sve strane, ali odgovora nije dobijao. Putnici su se sami posluživali i čistili han koliko je najnužnije za sebe i stoku, ali kako je ko odlazio tako je iza sebe ostavljao đubre i nered da ih drugi čisti i uređuje, kao što je i on uređivao ono što je

zatekao neuredno i zagađeno. A iza svakog je ostajalo bar nešto više nečistoće nego što je on zatekao.

Dauthodža je sve činio da han spase i očuva u životu. Najpre je trošio od svoga a zatim je počeo da se zadužuje kod rođaka. Tako je iz godine u godinu krpio i doterivao skupocenu zgradu. Onima koji su mu prebacivali što se upropašćuje čuvajući ono što se sačuvati ne može, odgovarao je da on dobro ulaže svoj novac, jer ga bogu na zajam daje i da je on, kao mutevelija, poslednji koji sme da napusti ovu zadužbinu koju su izgleda svi napustili.

Taj mudri i pobožni, tvrdoglavi i uporni čovek, koga je kasaba dugo pamtila, nije se ničim dao odvratiti od svog bezizglednog napora. Radeći predano on se odavno bio pomirio sa saznanjem da je naša sudbina na zemlji sva u borbi protiv kvara, smrti i nestajanja, i da je čovek dužan da istraje u toj borbi i onda kad je potpuno bezizgledna. I sedeći pred hanom koji je na njegove oči nestajao, on je odgovarao onima koji su ga odvraćali ili žalili:

— Ne treba mene žaliti. Jer svi mi umiremo samo jednom a veliki ljudi po dva puta: jednom kad ih nestane sa zemlje, a drugi put kad propadne njihova zadužbina.

Kad već nije mogao da plaća nadničare, on je sam, onako star, svojim rukama plevio korov oko hana i vršio manje opravke na zgradi. Tako ga je i smrt zatekla, jednog dana kad se bio ispeo da popravi popuzli crep na krovu. Bilo je prirodno da kasabalijski hodža ne može održati ono što je veliki vezir osnovao, a istorijski događaji osudili na propast.

Posle Dauthodžine smrti han poče naglo da oronjava. Svuda su se javljali prvi znaci opadanja. Džerizi su se začepili i počeli da zaudaraju, krov je propuštao kišu, prozori i vrata vetar, štale su ogrezle u đubre i korov. A spolja je savršena kamena zgrada izgledala još uvek nepromenjena, mirna i neuništiva u svojoj lepoti. Oni veliki prozori u prizemlju, svedeni na luk, sa rešetkama koje su, nežne kao najfinije pletivo, bile sečene u mekom kamenu, iz jednog komada, gledali su spokojno u svet. A na gornjim, jednostavnim prozorima već su se javljali znaci bede zapuštenosti i unutrašnjeg nereda. Malo-pomalo svet poče da izbegava konak u kasabi ili da noćiva u Ustamujića hanu u varoši, za novac. Sve su ređi bili putnici u karavan-seraju, iako je tu umesto plate trebalo samo zaželeti pokoj duši vezirovoj. Najposle, kad je bilo jasno da novac neće stići i da nema nikoga da prihvati vezirovu zadužbinu, napustiše svi, pa i novi mutevelija, brigu o zgradi i karavan-seraj ostade nem i opusteo i poče da se kvari i ruši kao sve

zgrade u kojima niko ne živi i o kojima niko ne brine. Oko njega je rasla divlja trava, boca i štirak. Na krovu počeše da se gnezde i sakupljaju vrane i čavke u grlatim, crnim jatima.

Tako je pre vremena i neočekivano (sve ovakve stvari dolaze na izgled neočekivano!) napušten, stao da se ruši i raspada vezirov Kameniti han.

Ali ako je karavan-seraj, sticajem neobičnih prilika, morao da izneveri svoju namenu i da pre vremena ode u ruševine, most kome nije trebalo nadzora ni izdržavanja, ostao je prav i nepromenjen i vezivao rastavljene obale i prebacivao žive i mrtve terete, kao i prvog dana svoga postanka.

U njegovim zidovima gnezdile su se ptice, u nevidljivim pukotinama koje je vreme otvaralo u zidovima rasli su tanki čuperci trave. Žućkasti, porozni kamen od koga je most sagrađen čvrsnuo je i zbijao se od naizmeničnog uticaja vlage i toplote; i večito bijen vetrom koji ide u oba pravca dolinom reke, pran kišama i sušen sunčanom žegom, taj kamen je s vremenom ubeleo zagasitom belinom pergamenta i sijao je u mraku kao osvetljen iznutra. Velike i česte poplave, koje su bile teška i stalna beda za kasabu, nisu mu mogle ništa. One su dolazile svake godine, u proleće i u jesen, ali nisu uvek bile jednako opasne i sudbonosne po varoš pored mosta. Svake godine bar po jednom ili dva puta nabuja Drina i zamuti se i sa velikim šumom pronosi kroz lukove mosta odvaljene plotove sa njiva, izvaljene panjeve i mrki talog od lišća i granja iz pribrežnih šuma. U kasabi stradaju avlije, bašte i magaze najbližih kuća. I sve se svrši na tome. Ali u nepravilnim razmacima od dvadesetak do tridesetak godina nailaze velike poplave koje se posle pamte kao što se pamte bune ili ratovi i dugo se uzimaju kao datum od koga se računa vreme i starost građevine i dužina ljudskog veka. (»Na pet-šest godina prije velikog povodnja«, »Uz veliki povodanj«.)

Posle tih velikih poplava malo šta ostane od pokretnog imanja u onoj većoj polovini kasabe, koja leži u ravnici, na peščanom jezičku između Drine i Rzava. Takva poplava baca celu kasabu za nekoliko godina unatrag. To pokolenje provede ostatak svoga veka u popravljanju šteta i nesreća koje je ostavio »veliki povodanj«. Oni do kraja života izazivaju u međusobnim razgovorima strahotu jesenje noći kad su po studenoj kiši i paklenom vetru, uz svetlost retkih fenjera, izvlačili robu, svaki iz svoga dućana, i iznosili je gore na Mejdan u tuđe kuće i magaze. Kad su sutradan, u mutno jutro, gledali s brega dole na tu kasabu, koju vole nesvesno i silno kao rođenu krv, i posmatrali mutnu,

zapenjenu vodu kako dere ulicama u visini krovova na kućama, i po tim krovovima sa kojih voda s praskom odvaljuje dasku po dasku, pogađali čija kuća još stoji uspravno.

O slavama i božićima ili u ramazanskim noćima, sedi, otežali i brižni domaćini živnuli bi i postali razgovorni čim bi došao govor na najveći i najteži događaj njihovog života, na »povodanj«. Na odstojanju od petnaestak ili dvadeset godina u kojima je opet ponovo tečeno i kućeno, »povodanj« je dolazio kao nešto i strašno i veliko, i drago i blisko; on je bio prisna veza između još živih ali sve ređih ljudi toga naraštaja, jer ništa ljude ne vezuje tako kao zajednički i srećno preživljena nesreća. I oni su se osećali čvrsto vezani sećanjem na tu minulu nevolju. Zato oni tako vole te uspomene na najteži udarac koji ih je u životu zadesio, i nalaze u njima zadovoljstva koja su mlađima nerazumljiva. Njihova su sećanja neiscrpna a oni su u ponavljanju tih sećanja neumorni; dopunjuju se u razgovoru i podsećaju; pogledaju samo jedan drugom u staračke oči sa sklerotičnom, požutelom beonjačom i vide ono što mladi ne mogu ni da naslute; zanose se sopstvenim rečima; tope svoje sadašnje svakodnevne brige u sećanju na veće koje su davno i srećno prošle.

Sedeći u toplim sobama svojih kuća, preko kojih je nekad prošla ta poplava, oni su sa naročitom nasladom po stoti put prepričavali pojedine dirljive ili tragične prizore. I što je sećanje bilo teže i mučnije, to je prijatnost od pričanja bila veća. Gledani kroz duvanski dim ili kroz čašicu meke rakije, ti su prizori bili često maštom i daljinom izmenjeni, uvećani i doterani, ali to niko od njih nije primećivao i svaki bi se zakleo da su upravo takvi bili, jer su svi u tom nesvesnom ulepšavanju učestvovali.

Tako je uvek živelo još po nekoliko staraca koji su pamtili poslednji »veliki povodanj« o kome su uvek mogli da govore među sobom, ponavljajući mladima da nema više starih nesreća, ali ni nekadašnjeg dobra i blagoslova.

Jedna od najvećih poplava uopšte, koja se desila u poslednjoj godini XVIII veka, naročito se dugo pamtila i prepričavala.

U tom naraštaju, kako su starci docnije pričali, nije bilo gotovo nikog ko se dobro sećao poslednje velike poplave. Ipak su svi bili tih kišnih jesenjih dana na oprezu, znajući »da je voda dušmanin«. Ispraznili su magaze najbliže reci, obilazili su noću, sa fenjerom, po obali i osluškivali huk vode, jer su stari ljudi tvrdili da se po nekom naročitom zujanju vodene matice može poznati hoće li poplava biti jedna od onih

običnih, koje svake godine pohode kasabu i nanose neznatne štete, ili će biti jedna od onih, srećom retkih, koje preplave i most i varoš i odnesu sve što nije tvrdo zidano i utemeljeno. Idućeg dana videlo se da Drina ne raste i kasaba je te noći utonula u dubok san, jer su ljudi bili premoreni od nesna i uzbuđenja prošle noći. Tako se desilo da ih je voda prevarila. Te noći je naglo i nezapamćeno nadošao Rzav i, crven od blata, zajazio i zaptio Drinu na ušću. Tako su se obe reke sklopile nad kasabom.

U Suljage Osmanagića, jednog od najbogatijih varoških Turaka, bio je tada čistokrvan arapski konj alat velike vrednosti i lepote. Čim je suzbijena Drina počela da raste, na dva sata pre nego što će se razliti po sokacima, stala je njiska toga alata i nije umuknuo dok nije probudio momke i domaćina i dok ga nisu izveli iz štale koja je bila pored same reke. Tako je probuđen veći deo varoši. Pod hladnom kišom i besnim vetrom mrkle oktobarske noći nastalo je bežanje i spasavanje onoga što se dalo spasti. Samo napola odeven svet gazio je vodu do kolena, noseći na leđima probuđenu i rasplakanu decu. Stoka je blejala uplašeno. Svakog časa se čulo kako sa muklim praskom udaraju o stubove kamenitog mosta klade i panjevi koje Drina donosi iz poplavljenih šuma.

Gore na Mejdanu, dokle voda nikad i ni u kom slučaju nije mogla dopreti, svi su prozori osvetljeni i slabi fenjeri neprestano poigravaju i promiču kroz tamu. Sve su kuće otvorene i primaju postradali svet, pokisao i unezveren, sa decom ili najprečim stvarima na rukama. I po pojatama gore vatre kraj kojih se suši narod koji nije mogao da stane u kuće.

Prvi ljudi iz čaršije, pošto su smestili čeljad po kućama, tursku po turskim, hrišćansku i jevrejsku po hrišćanskim, sede, okupljeni u velikoj prizemnoj sobi u Hadži-Ristanovoj kući. Tu su muktari i kmetovi svih mahala, premoreni i pokisli dok su izbudili i posklanjali sve svoje sugrađane. Izmešani Turci, hrišćani i Jevreji. Snaga stihije i teret zajedničke nesreće približili su ove ljude i premostili bar za večeras onaj jaz koji deli i jednu veru od druge i, naročito, raju od Turaka. Suljaga Osmanagić, gazda Petar Bogdanović, Mordo Papo, pop Mihailo, krupni, ćutljivi a duhoviti paroh, gojazni i ozbiljni Mula Ismet, višegradski hodža, i Elias Levi, zvani Hadži Liačo, jevrejski hambaša, poznat i nadaleko izvan kasabe zbog svog zdravog suda i otvorene prirode. Tu je još desetina gazda; ima ih od sve tri vere, pomešanih. Svi su mokri, bledi, stegnutih vilica, ali naoko mirni; sede, puše i razgovaraju o onome što je urađeno na spasavanju i što bi još trebalo uraditi. Svaki čas ulaze mlađi ljudi sa kojih se cedi voda u mlazevima i

koji javljaju da je sve živo izvedeno na Mejdan i za grad i tu smešteno po kućama, turskim i hrišćanskim, a da voda dole jednako raste i osvaja sokak za sokakom.

Kako noć odmiče — a odmiče sporo i izgleda da je ogromna i da buja i raste neprestano kao voda u dolini — gazde i prvaci počinju da se zagrevaju uz kafu i rakiju. Stvara se topao i uzak krug, kao jedna nova egzistencija, sva od stvarnosti a sama nestvarna, koja nije ni ono što je bilo juče ni ono što će biti sutra; nešto kao prolazno ostrvo u poplavi vremena. Razgovor raste i jača i kao po neizrečenom dogovoru menja pravac. Izbegavaju da govore čak i o ranijim poplavama, poznatim samo po pričanjima, pričaju o drugim stvarima koje nemaju nikakve veze sa vodom i sa nesrećom koja se u ovom trenutku dešava.

Očajni ljudi čine očajne napore da bi izgledali mirni i ravnodušni, gotovo lakomisleni. Po nekom prećutnom, sujevernom sporazumu i po nepisanim ali osveštanim pravilima gazdinske pristojnosti i čaršijskog reda, koji vladaju od starine, svaki je smatrao za dužnost da učini napor i u tom trenutku bar prividno prikrije svoje brige i bojazni, i da pred licem nesreće, protiv koje se ne može ništa, govori šaljivim tonom o dalekim stvarima.

Ali upravo kad su ljudi počeli da se smiruju u tom razgovoru, da nalaze trenutak zaborava i u njemu odmor i snagu koja će im sutra biti tako potrebna, dođoše neki i dovedoše Kostu Baranca. Taj još mladi gazda bio je potpuno mokar, kaljav do kolena i raspasan. Zbunjen od svetlosti i tolikog sveta, on je kao u snu gledao niza se i celim dlanom otirao vodu sa lica. Napraviše mu mesta i ponudiše ga rakijom koju nije uspevao da prinese usnama. Drhtao je celim telom. Prođe šapat da je hteo da skoči u mračnu maticu koja je sada tekla peščanom jalijom, upravo nad onim mestom gde su bili njegovi ambari i kačare.

To je bio mlad čovek, došljak, koji je pre dvadesetak godina doveden kao šegrt u kasabu i tu se docnije priženio u jednu dobru kuću i brzo zagazdio. Seljački sin, koji se za nekoliko poslednjih godina smelim i bezobzirnim potezima naglo obogatio i odjednom pretekao mnoge gazdinske kuće, on nije bio navikao da gubi ni umeo da podnese nesreću. I te jeseni on je bio zakupio velike količine šljiva i oraha, daleko iznad svoje stvarne moći, i računajući da će zimus on određivati cenu i suhoj šljivi i orahu i tako se razdužiti i steći, kao što mu je to prošle godine uspelo. Sad je bio upropašćen.

Trebalo je opet da prođe izvesno vreme pa da se izbriše utisak koji je na sve ostavio pogled na ovog izgubljenog čoveka. Jer, svi su oni, ko

više ko manje, bili pogođeni ovom poplavom i samo se iz urođene pristojnosti bolje savlađivali nego ovaj skorojević.

Najstariji i najugledniji ljudi skrenuše opet razgovor na bezazlene stvari. Otpočeše duge priče iz starih vremena, koje nisu imale nikakve veze sa nesrećom koja ih je ovde saterala i sa svih strana okružavala.

Pila se vruća rakija. Iskrsavali su, u pričanjima, čudni likovi iz davnih vremena, sećanja na kasabalijske osobenjake i svakojake smešne i neobične zgode. Pop Mihailo i Hadži Liačo su prednjačili. A kad bi govor nehotice opet došao na ranije »povodnje«, pominjali su samo ono što je lako i šaljivo bilo ili bar tako izgledalo posle toliko godina, kao da vraćaju i prkose tako poplavi. Pričalo se o popu Jovanu, koji je nekad bio ovde paroh i za koga su njegovi parohijani govorili da je dobar čovek, ali da »nije sevepli ruke« i da mu se molitva slabo kod boga prima.

Za vrijeme letnjih suša koje često upropaste celu žetvu, pop Jovan je redovno uzalud izvodio litiju i čitao molitvu za kišu, jer je posle toga obično nailazila još veća suša i pripeka. A kad je posle tako sušnog leta jedne jeseni stala ovako da nadolazi Drina i da preti opšta poplava, iziđe pop Jovan na obalu, sakupi ljude i poče da čita molitvu da kiša stane i voda odstupi. Tada mu neki Jokić, pijanica i besposličar, računajući da bog šalje obično obrnuto od onoga što pop Jovan moli, vikne glasno:

— Nemoj tu, oče popo, nego onu ljetošnju, kišnu, pa ja da pomogne da ova voda presuši.

Puni i gojazni Ismet efendija priča opet o svojim prethodnicima i njihovoj borbi sa poplavom. Tako su za jedne davnašnje poplave izišla dvojica višegradskih hodža da uče dovu protiv te napasti. Jedan je hodža imao kuću u donjem delu kasabe, kome je pretila poplava, a drugi na bregu, gde poplava nije mogla da dopre. Najpre je učio molitve ovaj hodža sa brega, ali voda nije nikako odstupala. Tada vikne jedan beli Ciganin čija je kuća već počela da grezne u vodi:

— Ama, ljudi, dajte onoga hodžu iz čaršije, kome je kuća pod vodom kao i naše. Zar ne vidite da ovaj s brijega uči sa pola srca?

Hadži Liačo, rumen i nasmejan, sa bujnim kovrdžama bele kose koje proviruju ispod neobično plitkog fesa, smeje se na sve to i dovikuje popu i hodži:

— Nemojte mnogo pominjati molitve oko povodnja, jer mogu ovi naši da se sjete pa da nas svu trojicu isteraju da po ovom pljusku čitamo molitve i vraćamo vodu.

I tako su se ređale priče koje su, po sebi neznatne i drugima nerazumljive, samo za njih i njihov naraštaj mogle da imaju nekog značenja; sve neka bezazlena ali njima znana i prisna sećanja jednoličnog, lepog i teškog kasabalijskog života, njihovog života; i sve to davno i izmenjeno, u najužoj vezi sa njima a ipak daleko od ove noćne drame koja ih je sabila u ovaj fantastični krug.

Tako su ugledni ljudi očvrsli i od detinjstva navikli na nedaće svake vrste, savlađivali noć za »velikog povodnja« i nalazeći u sebi snage da se prividno šale, naočigled nesreće koja je nailazila, zavaravali bedu koju nisu mogli da izbegnu.

Ali u duši svi su oni bili teško zabrinuti i svaki je ispod te šale i toga smeha za nevolju, kao ispod maske, preturao po pameti brižnu misao i neprestano osluškivao huk vode i vetra odozdo iz kasabe u kojoj mu je ostalo sve što ima. A sutra ujutru, posle tako provedene noći, mogli su sa Mejdana da posmatraju u ravnici svoje kuće pod vodom, neke do pola a neke do pod sam krov. Tada su prvi i poslednji put u životu vidjeli i svoju kasabu bez mosta. Površina vode digla se za čitavih desetak metara, tako da su se široki i visoki lukovi zapušili i voda se prelivala preko mosta koji je iščezao pod njom. Samo ono uzvišeno mesto na kome je kapija isticalo se iz ravne površine mutnih voda i prelivano vodom strčalo kao mali slap.

A dva dana docnije voda je naglo opala, razvedrilo se nebo i granulo sunce, toplo i bogato kako samo može da bude za nekih oktobarskih dana u tom župnom kraju. Varoš je na tom lepom danu izgledala strašna i žalosna. Ciganske i sirotinjske kuće po jaliji bile su nagnute u pravcu matice, mnoge bez krova, sa njih su opali kreč i ilovača i ukazivao se crn pleter od vrbova pruća, da su izgledale kao kosturi. U razgrađenim avlijama građanske kuće su zijale razvaljenim prozorima; na svakoj je pruga crvenog mulja pokazivala dokle je bila poplavljena. Mnoge pojate su otplavljene, koševi izvrnuti. U niskim dućanima je bio mulj do kolena, a u tom mulju sva roba koja nije mogla biti na vreme iznesena. Po sokacima zaglavljena čitava drveta, koja je voda odnekud doplavila, i naduveni leševi stoke koja se podavila.

To je bila njihova kasaba u koju je sad trebalo sići i nastaviti život. A između tako poplavljenih obala, nad vodom koja se šumno valjala, još uvek mutna i bujna, stajao je most, beo i nepromenjen, na suncu.

Voda je dopirala do polovine stubova i most je izgledao kao da je zagazio u neku drugu i dublju reku nego što je ona koja obično ispod njega teče. Na površini, uz ogradu se zadržale naslage mulja, koje su se sada sušile, ispucale na suncu, a na kapiji zaustavila i naslagala čitava gomila sitnog granja i rečnog taloga, ali sve to nije niukoliko menjalo izgled mosta koji je jedini preturio poplavu bez kvara i izronio iz nje nepromenjen.

Sve se u varoši odmah bacilo na rad i zaradu i popravljanje štete, i niko nije imao vremena da razmišlja o smislu i značenju pobedničkog mosta, ali idući za svojim poslom, u toj zlosrećnoj kasabi u kojoj je voda sve bez izuzetka oštetila ili bar izmenila, svaki je znao da u tom njihovom životu ima nešto što odoleva svakoj stihiji i što zbog neshvatljivog sklada svojih oblika i nevidljive, mudre snage svojih temelja izlazi iz svakog iskušenja neuništivo i nepromenjeno.

Zima koja je tada nastala bila je teška. Sve što je bilo već sređeno po avlijama i koševima: drvo, žito, seno, odnela je poplava; valjalo je opraviti kuće, staje i ograde, i tražiti na veresiju novu robu namesto one koja je uništena po magazama i dućanima. Kosta Baranac, koji je najviše postradao, zbog svoje suviše drske spekulacije sa šljivama, nije preživeo tu zimu; presvisnuo je čovek od žalosti i sramote. Ostala su sitna deca, gotovo siročad, i nevelika ali rasturena veresija po svima selima. Ostalo je i sećanje na njega kao na čoveka koji je potegao iznad svoje snage.

Ali već idućeg leta, spomen na veliku poplavu počeo je da prelazi u sećanje starijih ljudi, gde će živeti još dugo, a mladež je, u pesmi i razgovoru, sedela na beloj, glatkoj, kamenoj kapiji, nad vodom koja je tekla duboko ispod njih i svojim šumom dopunjavala njihovu pesmu. Zaborav sve leči, a pesma je najlepši način zaborava, jer u pesmi se čovek seća samo onoga što voli.

Tako se na kapiji, između neba, reke i brda naraštaj za naraštajem učio da ne žali preko mere ono što mutna voda odnese. Tu je u njih ulazila nesvesna filozofija kasabe: da je život neshvatljivo čudo, jer se neprestano troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto »kao na Drini ćuprija«.

Osim poplava bilo je i drugih nasrtaja na most i njegovu kapiju; njih je donosio razvitak događaja i tok ljudskih sukoba; ali oni su još manje nego vodena stihija mogli da naškode mostu ili da trajno išta izmene na njemu.

Početkom prošlog veka digla se buna u Srbiji. Ova kasaba na samoj granici Bosne i Srbije oduvek je u neposrednoj vezi i stalnom dodiru sa svim što se dešava u Srbiji, srasla sa njom »kao nokat i meso«. Ništa što se dešava u višegradskom kraju — nerodica, bolest, zulum ili buna — ne može biti ravnodušno onima iz užičke nahije, i obrnuto. Samo, ispočetka je stvar izgledala daleka i beznačajna; daleka, jer se odigravala tamo na drugom kraju beogradskog pašaluka; beznačajna, jer glasovi o bunama nisu bili nikakva novost. Otkako je carevine bilo je i toga, jer nema vlasti bez bune i zavere, kao što nema imanja bez brige i štete. Ali s vremenom je buna u Srbiji počela da zadire sve više u život celog bosanskog pašaluka, a naročito u život ove kasabe koja je na sat hoda od granice.

Kako se sukob u Srbiji širio, sve je više traženo od bosanskih Turaka da daju ljude za vojsku i da doprinose za njeno opremanje i snabdevanje. Vojska i komora koja se slala u Srbiju išla je jednim dobrim delom preko kasabe. To je donosilo sa sobom i troškove i nezgode i opasnosti i po Turke, a naročito po Srbe, koji su sumnjičeni, gonjeni i globljavani tih godina više nego ikad ranije. Najposle, jednog leta, spusti se buna i do ovih krajeva. Zaobišavši Užice, ustanici su došli do na dva sata hoda od kasabe. Tu su, u Veletovu, topom porušili Lutvibegovu kulu i u Crnčićima popalili turske kuće.

Bilo je u kasabi i Turaka i Srba koji su tvrdili da su svojim ušima čuli tutanj »Karađorđevog topa«. (Naravno, sa potpuno oprečnim osećanjima.) Ali, ako je i moglo biti sporno da li se jeka srpskog ustaničkog topa čula do u kasabu, jer čovek često misli da čuje ono čega se boji ili čemu se nada, nije moglo biti sumnje o vatrama koje su ustanici noću ložili na Panosu, strmoj i goloj kosi između Veletova i Gostilja, na kojoj se usamljeni veliki borovi mogu iz kasabe golim okom prebrojati. Njih su dobro videli i pažljivo posmatrali i Turci i Srbi, iako su se i jedni i drugi pravili da ih ne primećuju. Sa zamračenih prozora ili iz tame gustih bašta i jedni i drugi su pratili njihovo paljenje, kretanje i gašenje. (Naše žene su se krstile u tami i plakale od nerazumljivog ganuća, a u suzama su im se lomile ove ustaničke vatre kao oni avetinjski plamenovi koji su nekad padali na Radisavljev grob i koje su njihove šukunbabe, pre gotovo tri veka, isto ovako kroz suze nazirale, sa ovog istog Mejdana.)

Ovi treptavi i nejednaki ognjevi, rastureni na mračnoj pozadini letnje noći, u kojoj se izjednačuje nebo sa planinom, izgledali su Srbima kao neko novo sazvežđe iz koga su požudno čitali smele nagovesti i strepeći gatali sudbinu i događaje koji dolaze. Za Turke to su bili prvi talasi nekog vatrenog mora, koje se širi tamo po Srbiji i koje, evo,

zapljuskuje i planinske kose iznad kasabe. U tim letnjim noćima želje i molitve jednih i drugih kretale su se oko tih vatara, samo u oprečnim pravcima. Srbi su molili boga da taj spasonosni plamen, koji je istovetan sa onim koji oni oduvek nose i brižljivo sakrivaju u duši, proširi i ovamo na naša brda, a Turci su molili boga da ga zaustavi, suzbije i pogasi, kako bi se osujetile prevratničke namere nevernika i zavladao opet stari red i dobri mir prave vere. Noći su tada bile pune opreznog i strasnog šaputanja, kroz njih su išli nevidljivi talasi najsmelijih želja i snova, najneverovatnijih pomisli i planova, i ukrštali se, nadbijali i lomili u modroj tami nad kasabom. A sutra, kad svane dan, odlazili su i Turci i Srbi na svoje poslove, sretali se ugašenih i bezizraznih lica, pozdravljali i razgovarali sa onih stotinjak uobičajenih reči čaršijske učtivosti, koje oduvek kruže po kasabi i pretaču se od jednog drugome kao lažan novac, koji ipak omogućuje i olakšava saobraćaj.

A kad je, nekako posle Ilindana, nestalo vatara na Panosu i kad je buna otplasnula iz užičkog kraja, i opet ni jedna ni druga strana nije pokazivala svoja osećanja. A teško bi bilo i kazati kakva su bila prava osećanja kod jednih i kod drugih. Turci su bili zadovoljni što se buna udaljila i nadali su se da će se potpuno ugasiti i izgubiti se tamo gde se gube svi bezbožni i naopaki poduhvati. Pa ipak, to zadovoljstvo je bilo nepotpuno i pomračeno, jer je teško bilo zaboraviti tako blisku opasnost. Mnogi od njih je još dugo posle u snovima viđao fantastične pobunjeničke vatre kao roj varnica, po svima brdima oko kasabe, ili slušao Karađorđev top, ali ne kao muklu, daleku jeku, nego kao potresnu i rušilačku kanonadu. Srbi su pak, kao što je razumljivo, ostali snuždeni i razočarani posle nestanka vatara na Panosu, ali u dnu duše, onom pravom i poslednjem dnu koje se nikom ne otkriva, ostalo je sećanje na ono što je prošlo, i svest da ono što je jednom bilo može uvek da se povrati; ostala je i nada, bezumna nada, to veliko preimućstvo potlačenih. Jer, oni koji vladaju i moraju da tlače da bi vladali, osuđeni su da rade razumno; a ako, poneseni svojom strašću ili naterani od protivnika, pređu granice razumnih postupaka, oni silaze na klizav put i označavaju time sami početak svoje propasti. Dočim se oni koji su tlačeni i iskorišćavani, lako služe i razumom i bezumljem, jer su to samo dve razne vrste oružja u stalnoj, čas podmukloj čas otvorenoj borbi protiv tlačenja.

U tim vremenima važnost mosta kao jedine sigurne veze između bosanskog pašaluka i Srbije neobično je porasla. U kasabi je sada bio stalan odred vojske, koji se ni za vreme dugih zatišja nije rasturao i koji je čuvao most na Drini. Da bi što bolje i sa što manje truda mogla da vrši taj posao, vojska je stala da podiže drven čardak nasred

mosta, pravo čudovište i rugobu po obliku, položaju i materijalu od koga je sagrađen. (Ali sve vojske sveta podižu za svoje isključive ciljeve i trenutne potrebe takve građevine, koje posle gledane sa tačke gledišta građanskog života i mirnodopskih potreba, izgledaju apsurdne i nerazumljive.) To je bila čitava kuća na sprat, glomazna i sklepana od greda i grubih dasaka, sa slobodnim prolazom, kao tunelom, ispod nje. Čardak je bio uzdignut i počivao na jakim gredama, tako da je objašio most, i samo sa dva kraja se naslanjao na kapiju, jednim na njenu levu a drugim na desnu terasu. Ispod njega je bio slobodan put za kola, konje i pešake, ali se odozgo, sa sprata na kom će spavati stražari i na koji su vodili nenatkriveni smrčevi basamaci, moglo uvek i nadzirati svakoga ko prođe, predati mu papire i prtljag, i u svakom trenutku, ako se ukaže potreba, obustaviti prolaz.

To je zaista menjalo izgled mosta. Ljupka kapija je iščezla pod drvenom građevinom koja je na svojim gredama čučala nad njom kao nakazna džinovska ptica.

A onoga dana kad je čardak bio gotov, još mirisao oštro na smrčevinu i prazan odjekivao od koraka, straža se odmah uselila u njega. Čim je svanulo prvo jutro, čardak je, kao neka klopka, već uhvatio prve žrtve.

Na niskom rumenom suncu ranog jutra, iskupili su se ispod njega vojnici i neki oružani građani, Turci, koji noću drže straže oko kasabe i tako pomažu vojsci. U sredini te gomile sedeo je na jednoj gredi komandir straže a pred njim je stajao jedan starčić, skitnica i bogomoljac, nalik na kaluđera i prosjaka, ali blag i spokojan, nekako čist i mio u svojoj bedi, lak i nasmejan i pored sedih vlasi i zborana lica. To je neki osobenjak čičica, Jelisije iz Čajniča. On već godinama obilazi, uvek ovako lak, svečan i nasmejan, crkve i manastire, sabore i slave; moli boga, metaniše i posti. Samo, ranije turske vlasti nisu obraćale pažnju na njega i puštale su ga kao maloumnika i božjeg čoveka da ide gde hoće i govori šta hoće. Ali sad su, usled bune u Srbiji, nastala druga vremena i oštrije mere. U kasabu je stiglo iz Srbije nekoliko turskih porodica kojima su ustanici sve popalili; one šire mržnju i traže osvetu. Svuda su isturene straže i pojačan nadzor, a domaći Turci zabrinuti, kivni i zlovoljni, pa se na sve gleda podozrivo i krvnički.

Starac je naišao drumom od Rogatice, a po svojoj zloj sreći kao prvi putnik toga dana kad je dovršen čardak i kad se u njega uselila prva straža. Istina, naišao je u nevreme, još se nije bilo dobro ni razdanilo, i nosio je pred sobom kao što se nosi zapaljena sveća, neki debeo stap, išaran čudnim znacima i slovima. Čardak ga je progutao kao

pauk muhu. Kratko su ga ispitivali. Tražili su da kaže ko je, šta je i odakle je i da objasni šare i pismena na štapu, a on je odgovarao i na ono što ga nisu pitali, slobodno i otvoreno, kao da govori na pravom božjem sudu, a ne pred zlim Turcima. Rekao je da nije niko i ništa; putnik na zemlji, prolaznik u ovom prolaznom vremenu, senka na suncu, ali da svoje kratke i malobrojne dane provodi u molitvi i da ide od manastira do manastira, dok ne obiđe sva sveta mesta, zadužbine i grobove srpskih careva i velikaša. A likovi i slova na štapu da označavaju pojedina vremena srpske slobode i veličine, prošle i buduće. Jer, rekao je starac, smeškajući se krotkim osmejkom punim snebivanja, vreme vaskrsa približilo se i, sudeći po onom što se čita u knjigama i onom što može da se vidi na zemlji i nebesima, sasvim je blizu. Vaskrsava carstvo, iskupljeno iskušenjima i zasnovano na pravdi.

— Znam da vam nije milo, gospodo, ovo da čujete, i da ne bi trebalo ni da govorim pred vama ove stvari, ali vi ste me zaustavili i tražite da vam kažem sve po istini, pa nema se kud. Bog je istina, a Bog je jedan! A sada, molim vam se, pustite me da idem, jer mi valja još noćas stići na Banju, manastiru Svete Trojice.

Tumač Šefko je prevodio, mučeći se uzalud da u svom oskudnom znanju turskog jezika nađe izraze za apstraktne reči. Komandir straže, boléšljiv Anadolac, slušao je, još bunovan, nejasne i slabo povezane prevodiočeve reči i s vremena na vreme bacao pogled na starca koji je bez daha i rđave pomisli gledao u njega i očima povlađivao da je sve tako kao što kaže prevodilac, iako reči turske nije znao. Komandiru biva jasno negde u svesti da je ovo neki sumanut kaurski derviš, dobroćudna i bezopasna luda. I u starčevom čudnom štapu koji su odmah ispresecali na nekoliko mesta, misleći da je šupalj a da su u njemu sakrivena pisma, nije nađeno ništa. Ali u Šefkinom prevodu starčeve reči izgledaju sumnjive, mirišu na politiku i opasne namere. Komandir bi, što se njega tiče, pustio ovog siromaha i maloumnika da ide svojim putem, ali tu su se sakupili i ostali vojnici i građani - stražari i slušaju ispitivanje. Tu je njegov narednik Tahir, jedan krmeljivi i podmukli pakosnik koji ga je već nekoliko puta panjkao kod starešina i optuživao zbog nedostatka opreza i strogosti. Pa i taj Šefko, koji prevodeći okreće očigledno reči onako kako je najgore po starčevu zanesenu glavu i koji voli da njuška i dostavlja i kad ništa od toga nema, u stanju je da kaže ili da potvrdi rđavu reč. Tu su i ovi varoški Turci, dobrovoljci, koji mrko i važno obilaze varoš, hvataju sumnjive putnike i mešaju se bez potrebe u njihov službeni posao. Sve se tu steklo. I svi su ovih dana kao pijani od nekog ogorčenja, od želje da se svete i da kažnjavaju i ubijaju onoga koga mogu, kad ne mogu onoga

koga bi hteli. On ih ne razume i ne odobrava im, ali vidi da su svi naskočili da čardak već prvog jutra mora da dobije svoju žrtvu, i pribojava se da bi zbog tog njihovog pijanog ogorčenja mogao i on da strada, ako im se usprotivi. Pomisao da bi zbog ovog ludog starca mogao imati neprijatnosti, izgledala mu je nepodnošljiva. A starac sa svojim pričanjem o srpskom carstvu ne bi ni inače daleko došao među Turcima ovoga kraja koji su ovih dana uzavreli kao košnica. Neka ga mutna voda nosi kako ga je ponela.

Tek što je starac vezan i komandir se spremao da ode u varoš i ne gleda njegovo pogubljenje, kad se pojaviše zaptije i neki Turci vodeći jedno slabo odeveno srpsko momče. Odelo mu je bilo pokidano i lice i ruke izgrebani. To je neki Mile, inokosan siromah sa Lijeske, koji je služio u jednoj vodenici u Osojnici. Može mu biti najviše devetnaest godina, zdrav je, krupan i punokrvan.

Mile je jutros pre sunca zasuo ječam i pustio veliki vodenični jaz, pa izišao da u jednoj česti iznad vodenice naseče drva. Izmahivao je i sekao kao slamke meke johine grane. Uživao je u toj svežini i u lakoći kojom pada drvo pod sekirom. Mili su mu njegovi rođeni pokreti. Ali sekira je oštra a tanko drvo isuviše slabo za snagu koja je u njemu. Nešto se u njemu nadimalo i gonilo ga da uzvikuje pri svakom pokretu. Ti uzvici su se sve više sustizali i vezivali. I Mile koji, kao svi Liještani, nema sluha i ne ume da peva, pevao je, urlao, u gustoj i osojnoj strani. Ne misleći ništa, zaboravljajući gde je, pevao je ono što je čuo od drugih da pevaju.

U to vreme, kad se »digla« Srbija, narod je od starinske pesme:

Kad Alibeg mladi beg bijaše,
Đevojka mu barjak nosijaše.

napravio novu:

Kad Đorđije mladi beg bijaše,
Đevojka mu barjak nosijaše.

U toj velikoj i čudnoj borbi koja se u ovoj Bosni vekovima vodila između dve vere, a pod vidom vera za zemlju i vlast i svoje sopstveno shvatanje života i uređenje sveta, protivnici su otimali jedan drugom ne samo žene, konje i oružje, nego i pesme. I mnogi je stih prelazio ovako od jednih drugima, kao dragocen plen.

To je dakle bila pesma koja se u poslednje vreme pevala među Srbima, ali oprezno i skrovito, daleko od turskog uha, u zatvorenim kućama, po slavama ili po dalekim plandištima gde turska noga ne stupa ni jednom u godini, i gde čovek, po cenu samoće i siromaštva u divljini, živi kako hoće i peva šta hoće. A tu je eto pesmu našao da peva Mile, vodeničarev momak, u šumarku, ispod samog puta kojim prolaze olujački i orahovački Turci u kasabu na pazar.

Zora je tek na vrhovima bregova, a tu oko njega, u osojnoj strani, još je gotovo sumračno. Sav je rosan, a vreo od dobrog noćašnjeg sna, vrućeg hleba i živog rada. Izmahne i udari tanku johu pri korenu, a ona se samo prikloni i savije kao mlada kumovoj ruci; pospe ga hladnom rosom kao sitnom kišom i ostane onako nagnuta, jer od gustine rastinja oko sebe ne može da padne na zemlju. A onda joj kreše zelene grane, jednom rukom, kao igrajući se. I pri tom peva što ga grlo nosi, izgovarajući sa uživanjem pojedine reči. »Đorđije«, to je nešto nejasno a krupno i smelo. »Đevojka« i »barjak«, to su takođe njemu nepoznate stvari ali stvari koje bi nekako odgovarale njegovim najvećim željama iz snova: da ima devojku i da nosi barjak. Svakako, ima slasti u izgovaranju tih reči. I sva snaga u njemu nagoni ga da ih izgovara glasno i po nebrojeno puta, a od izgovaranja tih reči raste opet ta snaga u njemu i traži da ih ponavlja još glasnije.

Tako je pevao Mile u osvit dana dok nije nasekao i okresao vrljike zbog kojih se ispeo u šumarak, a onda se spustio niz vlažnu strminu, vukući svezan tovar za sobom. Pred vodenicom neki Turci. Vezali konje i čekaju nešto. Ima ih desetak. On se naže opet onakav kakav je i pošao u drva, nespretan dronjav i zbunjen, bez Đorđija pred očima, bez devojke i barjaka uza se. Turci sačekaše dok on odloži sekiru pa ga onda napadoše sa četiri strane i posle kratke borbe vezaše dugačkim konopcem od ulara, i povedoše u varoš. Usput su ga bili štapom po leđima ili nogom u ružno mesto, pitajući ga gde mu je sada Đorđije i psujući mu barjak i devojku.

Pod čardakom na kapiji, gdje su upravo bili vezali onoga suludog starca, iskupili se već pored vojnika i neki besposlenjaci iz varoši, jako je tek svanulo. Među njima ima i Turaka izbeglica, pogorelaca iz Srbije. Svi su oružani i svečani kao da se radi o velikom događaju i odlučnom boju. Njihovo uzbuđenje je raslo sa suncem koje se rađalo. A sunce se brzo dizalo, praćeno svetlim, rumenim maglama, tamo u dnu vidika, iznad Goleša. Unezverenog mladića dočekaše kao da je ustanički vojvoda, iako je bio dronjav i ubog i doveden sa leve obale Drine, gde ustanka nema.

Oni orahovački i olujački Turci ogorčeni drskošću za koju nisu mogli verovati da nije namerna, posvedočiše da je momče pevalo izazivački, pored samog puta, pesme o Karađorđu i kaurskim borcima. Mladić zaista nije ličio na nekog junaka i opasnog četovođu. Onako uplašen, u mokrim ritama, izgreben i izubijan, on je bio bled i od uzbuđenja razrokim očima gledao komandira kao da od njega očekuje spas. Kako je retko silazio u varoš, on nije ni znao da je na mostu podignut čardak; stoga mu je sve izgledalo još više čudno i nestvarno, kao da je u snu zalutao u stranu varoš, među zle i opasne ljude. Mucajući i obarajući oči zemlji, uveravao je da nije ništa pevao i da nikad nije udarao Turcima na obraz, da je siromah, momak u vodenici, da je sekao drva i da ni sam ne zna zašto je doveden. Drhtao je od straha i zaista nije mogao da shvati šta se to desilo i kako se iz onog svečanog raspoloženja u hladovitom potoku našao odjednom, vezan i izubijan, ovde na kapiji, u središtu pažnje, pred ovolikim svetom kome treba sad da odgovara. I sam je zaboravio da je ikad pevao i najnedužniju pesmu.

Ali Turci su ostajali pri svome: da je pevao buntovničke pesme i to u trenutku kad su oni prolazili i da se odupirao kad su hteli da ga vežu. I to je svaki od njih potvrdio zakletvom komandiru koji ih je ispitivao.

— Valahi?

— Valahi!

— Bilahi?

— Bilahi!

I tako po tri puta. Onda mladića postaviše pored Jelisija i odoše da bude krvnika koji je, izgleda, imao najtvrđi san. Starac je gledao mladića koji je zbunjeno treptao očima, smeten i postiđen, nenavikao da stoji ovako izdvojen, po belom danu, nasred mosta, među ovoliko ljudi.

— Kako ti je ime? — pita starac.

— Mile, — kaže mladić pokorno kao da još odgovara Turcima na njihova pitanja.

— Mile, sine, da se poljubimo. — I starac prisloni svoju sedu glavu na njegovo rame. — Da se poljubimo i prekrstimo. Vo imja Oca i Sina i Svjatago Duha, Vo imja Oca i Sina i Svjatago Duha. Amin.

Tako je krstio i sebe i mladića samo rečima, jer su im ruke bile vezane, i brzo, jer im je dželat već prilazio.

Krvnik, koji je bio jedan od vojnika, brzo je svršio posao i prvi prolaznici, koji su sa brda silazili zbog pazarnog dana i prelazili preko mosta, mogli su da vide njihove dve glave na novim, čvornovitim kočevima, uz čardak, a krvavo mesto na kome su posečeni na mostu, posuto šljunkom i ugaženo.

Tako je čardak otpočeo da »radi«.

Od toga dana na kapiju su dovođeni svi koji su kao sumnjivi ili kao krivci u vezi sa ustankom hvatani, bilo na mostu samom bilo negde na granici. I oni koji su jedanput dovedeni vezani na saslušanje pod čardak, retko su izlazili živi ispod njega. Tu su im odsecane usijane ili prosto nesrećne glave i naticane na kolje koje je bilo postavljeno oko čardaka, a tela su im bacana s mosta u Drinu, ako se niko ne bi javio da otkupi i sahrani obezglavljen leš.

Buna je, sa kraćim ili dužim zatišjima, trajala godinama, i broj tih koji su puštani niz vodu »da idu i traže drugu, bolju i pametniju glavu«, bio je u toku godina vrlo velik. Slučaj je hteo, slučaj koji satire slabe i neoprezne, da su tu povorku otvorila ova dva prosta čoveka, dvojica iz gomile neukih, ubogih i nedužnih, jer ti su često prvi koje hvata nesvestica pred vrtlogom velikih događaja i koje taj vrtlog neodoljivo privlači i guta. Tako su momak Mile i čiča Jelisije, posečeni u istom trenutku, na istom mestu, združeni kao braća, prvi okitili svojim glavama vojnički čardak na kapiji, koje posle toga, dok god su bune trajale, nije gotovo nikad više bio bez takvog ukrasa. I tako su njih dvojica, koji se pre toga nisu čuli ni videli, ostali zapamćeni zajedno i pamćeni su bolje i duže od tolikih drugih, znatnijih žrtava.

Tako je pod krvavim i zloglasnim čardakom nestala kapija a sa njom je nestalo i sastanaka, razgovora, pevanja i ćeifova. I Turci su tuda prolazili nerado, a već od Srba je prelazio most samo onaj koji baš mora, i to oborene glave i žureći.

Oko drvenog čardaka, čije su daske s vremenom posivele pa pocrnele, brzo se stvorila ona atmosfera koja redovno okružuje zgrade u kojima vojska stalno boravi. Na gredama se sušilo askersko rublje, sa prozora se prosipalo u Drinu đubre, pomije i svi otpaci i sva nečistoća kasarnskog života. Od toga su niz beli srednji stub mosta ostajali dugi, prljavi mlazevi koji su se videli nadaleko.

Posao dželata vršio je za dugo vremena uvek isti vojnik. To je bio debeo i mrk Anadolac žutih, mutnih očiju i crnačkih usana u masnom i podbulom licu zemljane boje, koje je uvek izgledalo da se smeši osmejkom gojaznih, dobroćudnih ljudi. Zvao se Hajrudin i brzo je postao poznat celoj varoši i daleko duž granice. On je svoj posao vršio sa zadovoljstvom i častoljubivo; svakako je u tome bio neobično vešt i brz. Kasabalije su tada govorile za njega da ima lakšu ruku nego varoški berberin Mušan. I staro i mlado ga je znalo, bar po imenu, a njegovo ime je izazivalo kod sveta jezu i ljubopitstvo u isto vreme. Za vreme sunčanih dana po vas dan je sedeo ili ležao na mostu, u hladovini ispod drvenog čardaka. S vremena na vreme bi obišao izložene glave na kolju, kao bostandžija bostan, pa bi opet legao na svoju dasku u hladu, zevajući i protežući se, težak, krmeljiv i dobroćudan, kao prestareo torni pas rundov. Na kraj mosta, iza zida, sakupljala su se ljubopitljiva deca i bojažljivo ga posmatrala.

Ali kad je bio u pitanju posao, Hajrudin je bio okretan i savestan do sitnica. Nije voleo da mu se iko meša u njegovu rabotu. A to se dešavalo sve češće što je buna hvatala više maha. Kad su ustanici popalili sela iznad kasabe, ogorčenje kod turskog sveta je prešlo meru. Ne samo da su svi hvatali ustanike i uhode ili one koje su za takve držali, i dovodili ih komandiru na ćupriju, nego su, u svom ogorčenju, hteli da se mešaju i u izvršenje kazne.

Tu je jednog dana osvanula i glava višegradskog paroha, onog istog popa Mihaila koji je nalazio snage da se šali sa hodžom i hambašom za vreme »velikog povodnja«. U opštem gnevu protiv Srba, on je nevin pogubljen, a Cigančad su mu usadili cigaru u mrtva usta.

To su bile stvari koje je Hajrudin oštro osuđivao i sprečavao kad god je mogao.

A i kad je debeli Anadolac neočekivano umro, od crnog prišta, novi dželat, istina mnogo manje vešt, nastavio je njegov posao, i još za koju godinu, sve dok ustanak u Srbiji nije jenjao, strčale su uvek po dve-tri odsečene glave na kapiji. Svet, koji u ovakvim vremenima brzo otvrdne i otupi, tako se bio navikao na to da je prolazio ravnodušno i ne obzirući se na njih, i nije odmah ni primetio kad su, prestale da se izlažu.

A kad se stanje smirilo u Srbiji i na granici, čardak je izgubio važnost i smisao. Ali u njemu je i dalje spavala straža, iako je prolaz preko mosta bio već odavno slobodan i bez nadzora. U svakoj vojsci se stvari menjaju sporo, a u turskoj sporije nego u ma kojoj drugoj. I to bi tako

ostalo, sam bog zna dokle, da se jedne noći nije od zaboravljene sveće javio požar. Čardak od lučevih dasaka, još vrućih od dnevne žege, sagoreo je do temelja to jest do kamenih ploča na mostu i kapiji.

Uzbuđen svet u kasabi posmatrao je ogromni plamen koji je jarko osvetljavao ne samo beli most nego i okolna brda i odražavao se nemirnim crvenim odsevima na površini reke. A kad je granulo jutro, osvanuo je most u svom starom, prvobitnom obliku, oslobođen drvene, glomazne građevine koja je godinama prekrivala njegovu kapiju. Bele ploče su bile opaljene i čađave, ali su kiše i snegovi brzo i to saprali. Tako od čardaka i krvavih događaja koji su se vezivali za njega nije ostalo drugog traga do nekoliko teških uspomena koje su sve više bledele i nestajale, zajedno sa tim naraštajem, i jedne hrastove grede koja niie sagorela, jer je bila užljebljena u stepenište u kapiji.

A kapija je opet postala za kasabu ono što je oduvek bila. Na levoj terasi, idući iz varoši, kafedžija je opet raspalio mangalu i poređao kafeni takum. Oštećena je bila samo česma — smrskana je ona zmajska glava iz koje je tekla voda. Svet je opet počeo da se zadržava na sofi i da tu provodi vreme u razgovorima, u poslovima ili u dokonom dremuckanju. U letnjim noćima tu su pevali momci u grupama ili sedeli usamljeni mladići, gušeći svoj ljubavni jad ili onu neodređenu bolnu želju za odlaskom i daljinom, za velikim delima i neobičnim doživljajima, koja često muči mlade ljude u skučenim sredinama. A već posle dvadesetak godina tu je pevao i šalio se nov naraštaj koji nije ni zapamtio neskladnu trupinu drvenog čardaka ni mukle uzvike straže koja je noću zaustavljala putnike, ni Hajrudina ni izložene glave koje je on odsecao sa poslovičnom veštinom. Samo su još stare žene, goneći dečurliju koja su im krala šeftelije, dovikivale u svojim glasnim i ljutim kletvama:

— Dabogda ti Hajrudin perčin raščešljao! Na kapiji te majka poznala!

Ali dečaci koji su bežali preko plotova nisu mogli razumeti stvarni smisao tih kletvi. Znali su, naravno, da ne znače ništa dobro ni povoljno.

Tako su se obnavljali naraštaji pored mosta, a on je kao prašinu stresao sa sebe sve tragove koje su na njemu ostavljale prolazne ljudske ćudi ili potrebe, i ostajao posle svega nepromenjen i nepromenljiv.

Prolazilo je vreme nad mostom i kasabom, u godinama, u decenijima. To su bile one nekolike desetine godina iz sredine devetnaestog veka za kojih je Turska Carevina dogorevala u tihoj groznici. Merene okom savremenika, te su godine izgledale srazmerno mirne i srećne, iako je u njima bilo povoda za brige i strahovanja, iako su nailazile i suše i poplave, i opasne zaraze, i uzbudljivi događaji svake vrste. Samo, sve se to dešavalo sporo, postepeno, u kratkim trzavicama među dugim zatišjima.

Međa između dva pašaluka, bosanskog i beogradskog, koja ide tu iznad same kasabe, počela je tih godina da se sve oštrije ocrtava i da dobija izgled i značenje državne granice. A to je menjalo uslove života za ceo kraj, pa i za kasabu, uticalo na trgovinu, na saobraćaj, na opšte raspoloženje sveta i na međusobne odnose Turaka i Srba.

Stari Turci su se mrštili, treptali očima u neverici kao da žele da rasteraju neprijatno priviđenje, srdili se, pretili, dogovarali, pa onda mesecima zaboravljali stvar, dok ih nemila stvarnost ne bi opet podsetila na nju i ponovo uzbudila.

Tako jednog proletnjeg dana jedan od veletovskih Turaka, odozgo sa granice, sedi na kapiji i uzbuđeno priča sakupljenim uglednim Turcima šta se u Veletovu ovih dana desilo.

Negde zimus, pričao je Veletovac, dođe više njihovog sela zloglasni Jovan Mićić, rujanski serdar, čak iz Arilja, sa oružanim momcima i poče da osmatra i premerava granicu. Kad ga upitaju kud je namerio i šta tu radi, on odgovori drsko da nikom nema da polaže računa a ponajmanje bosanskim poturicama, ali ako hoće da znaju, kaže, onda im poručuje da ga je poslao kodža Miloš da oseiri kuda će ići granica i dokle će zahvatiti Srbija.

— Mislili smo, — nastavlja Veletovac, — pijan vlah pa ne zna šta govori, a znamo ga odavno kakav je hajduk i poganac. I odbijemo ga mi i zaboravimo na njega. Kad, nisu prošla ni dva mjeseca, a on se javi opet i to sa čitavom četom Miloševih sejmena i sa carskim mubaširom, mekim i blijedim Stambolijom. Očima svojim ne vjerujemo. Ali mubašir nam sve potvrdi. Obara oči od sramote ali potvrđuje. Tako je, kaže, od carskog devleta naređeno da Miloš u Sultanovo zdravlje upravlja Srbijom i da se granica potegne, da se zna dokle mu ide uprava. Kad mubaširevi ljudi stanu da pobijaju kolje onom kosom ispod Tetrebice, a Mićić zađe pa samo čupa one kočiće i frljaca za njima. Bijesan vlah (psi mu se mesa nabili!) skače mubaširu u oči, viče na njega kao na mlađeg i prijeti mu u glavu. Nije, kaže, to

granica; granicu su odredili Sultan i ruski car i dali o tome ferman »knjazu« Milošu, ona sad ide Limom pravo na višegradsku ćupriju pa otale Drinom; tako je sve ovo Srbija. Pa i to je, kaže, samo za neko vrijeme, jer će je poslje valjati dalje pomicati. Jedva ga je mubašir u pamet utjerao, i tu iznad Veletova udariše granicu. I ostade tako, bar sad zasad. Samo, otad ušla u nas šuhva i strah neki, pa ne znamo ni šta da radimo ni gdje da se djenemo. Dogovarali smo se sa Užičanima, ali ni oni sami ne znaju šta će biti ni kuda je ovo krenulo. A stari Hadži-Zuko, koji je dva puta išao na ćabu i kome je prešlo devedeset godina, kaže da neće proći jedan ljudski vijek a turska granica će otići čak tamo na karadenjiz, na petnaest konaka odavle.

Slušaju višegradski ugledni Turci Veletovca. Naoko su mirni, ali u sebi potreseni i zbunjeni. Od njegovih reči i nehotice se pomiču s mesta i hvataju rukom za kameno sedište, kao da neka moćna a nevidljiva struja bije odnekud i pokreće most pod njima. Savlađujući se, nalaze reči kojima umanjuju i nipodaštavaju značaj toga događaja.

Oni ne vole nepovoljne vesti ni teške misli, ni ozbiljne i brižne razgovore na kapiji, ali vide i sami da ovo ne sluti na dobro; niti mogu poreći ono što Veletovac priča niti znaju pravo kako da ga umire i uteše. Stoga jedva čekaju da se seljak vrati u svoje visoko Veletovo, zajedno sa neprijatnim vestima koje je doneo. Time, naravno, briga neće biti manja, ali će se maknuti odavde. A kad je čovek zaista otišao, oni su bili srećni što mogu da se vrate svojim navikama i da i dalje sede mirno na kapiji, bez tih razgogovora od kojih dolazi čoveku život nemio i budućnost strašna, ostavljajući vremenu da ublaži i olakša težinu događaja koji se iza brda valjaju.

I vreme je činilo svoje. Život je tekao, na izgled nepromenjen. Prošlo je više od trideset godina od ovog razgovora na kapiji. Ali oni kočići, kojesu carski mubašir i rujanski serdar sadili po granici, pustili su koren, primili se i rodili sporim ali po Turke gorkim plodom: Turci su morali da napuste i poslednje gradove po Srbiji. I jednog letnjeg dana pritište višegradski most žalosna povorka izbeglica iz Užica.

Bili su oni topli dani sa dugim prijatnim sumracima na kapiji, kad Turci iz čaršije ispune obe terase nad vodom. Tu se u takve dane sepetima dogoni bostan. Zrele dinje i lubenice se hlade po vas dan, a predveče ih kupuje dokon svet i jede na sofi. Obično se dvojica opklade da li je lubenica iznutra crvena ili bela. Onda je raseku i onaj koji je izgubio plati, a svi zajedno jedu, uz razgovor i glasne šale.

Iz kamenih terasa bije još vrelina dana, a sa vode već se javlja hladan dah, uporedo sa sumrakom. Reka je bleštava po sredini a osenčana i zagasitozelena pri obalama, ispod vrba i rakita. Svi bregovi uokrug rumeni su od sunčeva zalaska, samo jedni jarko a drugi jedva primetno. Iznad njih, celom jugozapadnom polovinom toga amfiteatra, koji se otvara pogledu sa kapije, letnji oblaci koji neprestano menjaju boju. Ti oblaci su jedan od velikih prizora koje kapija leti pruža. Čim dan ojača i sunce odskoči, oni se pojave iza planina kao guste, bele, srebrnaste i sive mase, fantastični predeli, nepravilne i mnogobrojne kupole raskošnih građevina. I pošto porastu do neke mere, stoje tako po vas dan nepomični i teški, iznad bregova oko varoši koju žeže sunce. I Turci koji, ovako predveče, sede na kapiji imaju stalno pred očima te oblake kao bele, svilene carske čadore koji u njihovoj naašti izazivaju pojave i prizore nejasnih pohoda i ratovanja i slike neke čudne, neumerene sile i raskoši. Tek mrak pogasi i rasturi te letnje oblake oko kasabe, a nebom se otvaraju nove mađije od zvezda i mesečine.

Nikad se čudna i izuzetna lepota kapije ne može bolje osetiti nego u te letnje dane, u ovaj sat. Čovek je na njoj kao na čarobnoj ljuljašci: i zemlju prelazi, i vodom plovi, i prostorom leti, i opet je čvrsto i sigurno vezan za kasabu i svoju belu kuću, tu u strani, sa baštom i šljivikom oko nje. Uz kafu i duvan tu mnogi od tih skromnih građana, koji nema mnogo više od te kuće i ono malo dućana u čaršiji, oseti u takve sate bogatstvo sveta i neizmernost božjih darova. Sve to može ljudima da pruži, i kroz vekove da pruža, jedna građevina, kad je lepa i jaka, u dobar čas zamišljena, na pravom mestu postavljena i srećno izvedena.

I ovo je jedno takvo predveče; puno je razgovora i smeha i šala koje građani izmenjuju među sobom ili dobacuju prolaznicima.

Najživlje i najglasnije šale pletu se oko jednog oniskog i snažnog mladog čoveka čudnog izgleda. To je Salko Ćorkan.

Ćorkan je sin jedne Ciganke i nekog vojnika ili oficira Anadolca koji je nekad služio u kasabi i napustio je još prije nego što mu se taj neželjeni sin rodio. Ubrzo je umrla i majka, i dete je odraslo bez ikog svoga. Hranila ga je cela kasaba; pripadao je svima i nije bio ničiji. Posluživao je po dućanima i po kućama, svršavao poslove koje niko drugi nije hteo da radi, čistio prokope i džerize, pokopavao sve što ugine ili što voda naplavi. Nikad nije imao svoje kuće ni porodičnog imena ni određenog zanimanja. Jeo je gde stigne, stojećki ili u hodu, spavao po tavanima, odevao se šarenim dronjcima koje su mu drugi davali. Još u detinjstvu je izgubio levo oko. Nastran, dobroćudan,

veseljak i pijanica, on je služio kasabalijama za šalu i podsmeh isto toliko koliko i za posao.

Oko Ćorkana se okupilo nekoliko mladića, trgovačkih sinova, smeju se i teraju sa njim grube šale.

Vazduh miriše na zreo bostan i prženu kafu. Sa velikih kamenih ploča, još toplih od dnevne žege, a poprskanih vodom i dobro pometenih, diže se, mlak i mirisan, osobiti dah kapije, koji zaražava bezbrigom i zavodi na dokono maštanje.

Trenutak između dana i noći. Sunce je leglo a još se ne javlja ona krupna zvezda nad Moljevnikom. U takvom trenutku kad i najobičnije stvari mogu da imaju izgled priviđenja, punih veličine, straha i naročitog značenja, pojaviše se prvi užički muhadžiri na mostu.

Muškarci su većinom išli pešice, prašni i pogruženi, a na sitnim konjima klatile su se umotane i zabuljene žene ili nejaka deca, uvezana među denjkovima ili na sanducima. Poneki ugledniji čovek jaše na boljem konju, ali nekim pogrebnim kasom i oborene glave, tako da još više odaje nesreću koja ih je ovde doterala. Ima ih koji na konopčiću vode jednu kozu. Neki nose jagnje u naručju. Svi ćute, čak ni deca ne plaču. Čuje se samo bat konjskih kopita i ljudskih koraka i jednolično kloparanje bakrenih i drvenih predmeta na pretovarenim konjima.

Pojava tog premorenog i raskućenog sveta ugasi odjednom živost na kapiji. Stariji ostadoše na kamenim klupama. Mlađi poustajaše i napraviše sa obe strane kapije živ zid; između njih je prolazila povorka. Neki od kasabalija samo su saučesno gledali u muhadžire i ćutali, drugi su im nazivali merhaba i pokušavali da ih zadrže i ponude čime, ali se oni nisu ni obazirali na ponude i jedva su odgovarali na pozdrave. Samo su grabili da za vida stignu na konak na Okolištima.

Bilo ih je u svemu oko sto i dvadeset porodica. Preko sto porodica odlazi u Sarajevo, gde ima izgleda da će biti smešteni, a petnaestak ostaje ovde u kasabi; to su većinom oni koji ovde imaju nekog svoga.

Jedan jedini od tih premorenih ljudi, po izgledu neki siromah, inokosan čovek, zastade za trenutak na kapiji, napi se obilno vode i primi ponuđenu cigaru. Bio je sav beo od drumske prašine, oči su mu sjale kao u groznici, a pogled nije mogao da se zaustavi na jednom predmetu. Odbijajući žudno dimove, kružio je oko sebe onim sjajnim, neprijatnim pogledom, ne odgovarajući ništa na bojažljiva i učtiva

pitanja pojedinaca. On samo otra duge brkove, zahvali kratko, i sa gorčinom koju u čoveku ostavljaju zamor i osećanje napuštenosti, prozbori nekoliko reči, gledajući ih sve odjednom onim pogledom koji ne vidi.

— Vi sjedite ovdje i teferičite, a ne znate šta se iza Staniševca valja. Mi evo pobjegosmo u tursku zemlju, ali kuda ćete vi bježati, zajedno s nama, kad i na ovo red dođe? To niko ne zna niti ko od vas misli na to.

Tu čovek odjednom zastade u govoru. To što je rekao bilo je i mnogo za ove do maločas bezbrižne ljude i malo za njegovo ogorčenje, koje mu nije dalo da ćuti ni dopuštalo da se jasno izrazi. I on sam prekide neprijatno ćutanje, opraštajući se i zahvaljujući i hitajući da stigne povorku. Svi stadoše da mu dovikuju glasno dobre želje.

Cele te večeri na kapiji ostade teško raspoloženje. Svi su mrki i ćutljivi. Ćorkan sedi nem i nepomičan na jednom od kamenih basamaka. Oko njega razbacane kore od lubenica koje je pojeo za opkladu. Podnimljen je i tužan, oborena pogleda i zanesen kao da ne gleda u kamen pred sobom nego u neku daleku daljinu koja se jedva nazire. Svet poče da se razilazi ranije nego obično.

Ali već sutradan, sve je opet bilo po starom, jer kasabalije ne vole da pamte zlo i ne mare da brinu brigu unapred; u krvi im je saznanje da se pravi živpt sastoji od samih zatišja i da bi ludo i uzaludno bilo mutiti ta retka zatišja, tražeći neki drugi, čvršći i stalniji život koga nema.

Za tih dvadeset i pet godina iz sredine XIX veka dva puta je u Sarajevu morila kuga i jednom kolera. U tim slučajevima kasaba se pridržavala uputstava koja je, prema tradiciji, još Muhamed dao svojim vernicima za njihovo držanje u slučaju zaraze: »Dok bolest vlada u nekom mestu, ne idite tamo, jer se možete zaraziti, a ako ste u mestu gde bolest vlada, ne idite iz tog mesta jer možete zaraziti druge.« A kako se ljudi ne pridržavaju ni najspasonosnijih uputstava, čak ni kad potiču od božjeg Poslanika, ako nisu »silom vlasti« primorani na to, vlast je prilikom svake »morije« ograničavala ili potpuno obustavljala putnički i poštanski saobraćaj. Tada je život na kapiji menjao svoj izgled. Nestajalo je građana, zaposlenih i dokonih, zamišljenih ili raspevanih, a na pustoj sofi sedela je opet, kao u vreme buna i ratova, straža od nekoliko zaptija. Oni su zaustavljali putnike koji su dolazili od Sarajeva i vraćali ih mahanjem pušaka i glasnim povicima natrag. Primali su poštu od konjanika, ali sa svim merama predostrožnosti. Na kapiji se tada palila mala vatra od »mirišljavog drveta« koje je razvijalo obilan, beo dim. Zaptije bi prihvatile kleštima svako pojedino

pismo i okadile ga na tom dimu. Tek tako raskužena pisma otpremana su dalje. Roba se nije uopšte primala. Ali glavni posao nije bio sa pismima, nego sa živim ljudima. Svakog dana naiđe po nekoliko putnika, trgovaca, pismonoša, skitnica. Kod samog prilaza ka mostu dočekuje ih zaptija i već izdaleka daje rukom znak da se dalje ne može. Putnik zastaje ali počne da pregovara, da se pravda i objašnjava svoj slučaj. A svaki od njih smatra da je neophodno potrebno da ga puste u varoš, i svaki uverava da je zdrav kao dren i da nema nikakve veze sa kolerom koja je — »daleko joj lepa kuća« — tamo negde u Sarajevu. U tim objašnjenjima putnici dođu malo-pomalo do polovine mosta i primaknu se kapiji. Tu se u razgovor umešaju i ostale zaptije i kako razgovaraju na odstojanju od nekoliko koraka svi viču glasno i mašu rukama. A viču već i stoga što sedeći na kapiji zaptije po vas dan pijuckaju rakiju i jedu beli luk; njihov službeni posao daje im pravo na to, jer se veruje da su obe te stvari dobre protiv zaraze: a oni se tim pravom obilno služe.

Mnogi se putnik tada zamori da moljaka i ubeđuje zaptije, i vraća se utučen, nesvršena posla, drumom uz Okolišta. Ali ima ih koji su istrajni i nasrtljivi pa stoje na kapiji satima i vrebaju neki trenutak slabosti ili nepažnje, ili se nadaju nekom ludom i srećnom slučaju. Ako je tu slučajno starešina varoških zaptija Salko Hedo, onda nema izgleda za putnike da će išta postići. Hedo je ona prava, osveštana vlast koja i ne vidi i ne čuje dobro onoga s kim govori, i bavi se sa njime samo toliko koliko je potrebno da mu odredi mesto koje mu po postojećim propisima i naredbama pripada. Dok to radi on je slep i gluh, a kad to svrši onda postaje i nem. Uzalud putnik preklinje ili laska.

— Salihaga, zdrav sam ja...

— E pa onda, hajde u zdravlju odakle si i došao. Hajde, gubi se!

Sa Hedom nema više razgovora. Ali ako su mlađe zaptije same, onda može još nešto i da bude. Što onaj putnik duže stoji na mostu i što se više sa njima dovikuje, prepire i razgovara i priča im svoju muku, i ovu zbog koje je krenuo na put kao i sve ostale muke svoga života, to im nekako dolazi sve bliži i poznatiji i sve manje liči na čoveka koji bi mogao da ima koleru. Na kraju, neki od zaptija se ponudi da će on dostaviti u kasabu kome treba putnikovu poruku. To je prvi stepen popuštanja. Ali putnik zna da se posao po poruci ne svršava i da zaptije ovakvi kakvi su sada, stalno mamurni ili napola pijani od lečenja rakijom, teško pamte i naopako dostavljaju mnoge poruke. Zato i dalje oteže razgovor, moli, nudi mito, poziva se na boga i na dušu. Sve tako dok onaj od zaptija koga je on uočio i koji je najmekši

ne ostane sam na kapiji. Tada se stvar nekako uredi. Duševni zaptija okrene lice onom izdignutom zidu, kao da čita starinski natpis na njemu, a ruke zabaci na leđa i ispruži dlan desne ruke. Istrajni putnik spusti ugovoreni novac zaptiji na dlan, obazre se levo i desno, klisne preko druge polovine mosta i izgubi se u kasabi. Zaptija se opet vraća na svoje mesto, satire beli luk, i zaliva ga rakijom. To ga ispunjava nekom bezbrižnom i veselom odlučnošću i daje mu snage da bdi i čuva kasabu od kolere.

Ali nevolje ne traju večno (i to im je zajedničko sa radostima), nego prolaze ili se bar smenjuju, i gube u zaboravu. A život na kapiji se obnavlja uvek i uprkos svemu, i most se ne menja ni sa godinama ni sa stolećima, ni sa najbolnijim promenama ljudskih odnosa. Sve to prelazi preko njega isto kao što nemirna voda protiče ispod njegovih glatkih i savršenih svodova.

Nisu samo ratovi, kuge i seobe toga vremena udarili na ovaj most i prekidali život na kapiji. Bilo je i drugih, izuzetnih događaja po kojima se godina u kojoj su se desili posle i nazivala i dugo pamtila.

Levo i desno od kapije, sa obe strane, kamena ograda mosta odavno je uglačana i nešto tamnija od ostalih delova. Stotinama godina seljaci tu spuštaju terete kad hoće da se odmore, prelazeći most, ili se dokoni ljudi naslanjaju leđima i laktovima, u razgovoru, kad koga čekaju, ili kad usamljeni i nalakćeni gledaju vodu u dubini pod sobom, kako zapenjena i brza otiče, uvek nova i uvek ista.

Ali nikad se nije toliko dokona i ljubopitljiva sveta naslanjalo na ogradu i gledalo rečnu površinu, kao da je čita i odgoneta, kao poslednjih dana meseca avgusta te godine. Voda je bila zamućena od kiše iako je bio tek kraj leta. U virovima ispod okana stvarala se bela pena i okretala uokrug, zajedno sa iverjem, sitnim grančicama i trunjem. Ali dokoni i podnimljeni kasabalije sa zida nisu u stvari ni gledali tu reku koju poznaju oduvek i koja nema šta da im kaže, nego su na površini vode, kao i u svojim razgovorima, tražili sami za sebe objašnjenje i kao neki vidljiv trag jednog nejasnog i teškog udesa koji ih je tih dana sve iznenadio i zbunio.

U to vreme desio se tu na kapiji jedan posve izuzetan događaj, kakav se ne pamti i kakav se valjda neće ponoviti dok je mosta i kasabe na Drini. On je uzbudio i potresao kasabu i otišao i dalje, u druga mesta i krajeve, kao priča koja hoda po svetu.

To je u stvari priča o dva višegradska zaseoka, o Veljem Lugu i Nezukama. Ta dva zaseoka leže na dva suprotna kraja onog amfiteatra koji mrka brda i zeleni brežuljci sačinjavaju oko kasabe.

Velika seoska opština Stražište, na severoistočnoj strani doline, najbliža je kasabi. Njene kuće, njive i bašte raštrkane su preko nekoliko brežuljaka i užlebljene u doljama koje te brežuljke dele. Na blagom prevoju jedne od tih glavica leži petnaestak kuća, utonulih u šljivike i odasvud opkoljenih njivama. To je zaselak Velji Lug, mirno, lepo i bogato tursko naselje na uzvisini. Zaselak spada pod seosku opštinu Stražište, ali je bliži kasabi nego svojoj opštini, jer se ljudi sa Veljeg Luga spuštaju za pola sata do u čaršiju, gde drže magaze i posluju kao i ostale kasabalije. Između njih i pravih kasabalija i nema razlike, do možda u tome što su njihova imanja trajnija i sigurnija, jer su na jakoj, prisojnoj zemlji i nisu vodoplavna, a ljudi su skromniji i povučeniji, bez varoških rđavih navika. Velji Lug ima dobru zemlju, zdravu vodu i lep svet.

Tu živi grana višegradskih Osmanagića. Pa iako su ovi u kasabi mnogobrojniji i bogatiji, u narodu se smatra da su oni »spuznuli«, a da su pravi Osmanagići oni na Veljem Lugu, gde im je koren. To je lep soj ljudi, osetljivih i ponosnih na svoje poreklo. Njihova je ona najveća kuća što se beli u strani, isturena ispod same glavice, okrenuta ka jugozapadu, uvek okrečena, sa krovom od pocrnele šindre i sa četrnaest džamli pendžera. Ta se kuća vidi nadaleko, i ona je prvo što pada u oči putniku koji se spušta drumom dolazeći u Višegrad ili koji se obazre, izlazeći iz njega. Poslednji zraci sunca koje zalazi za liještanskom kosom zadržavaju se i lome uvek na belom i bleštavom licu te kuće. I kasabalije su odavno navikle da sa kapije posmatraju, predveče, kako se sunčev zalazak odbija na Osmanagića pendžerima, kako se zatim jedan po jedan gase, i kako često, kad već sunce zađe i kasaba ostane u senci, plane po jedan od tih pendžera poslednjim odbleskom, zalutalim između oblaka, i kako sja još nekoliko trenutaka kao crvena, krupna zvezda nad ugašenom kasabom.

Isto tako je poznat i viđen u kasabi domaćin te kuće Avdaga Osmanagić, srčan i plahovit čovek u životu kao i u poslovima. On ima »magazu« u čaršiji, jednu nisku i sumračnu prostoriju u kojoj na daskama i pletenim ljesama leži razastrt kukuruz, suve šljive ili borove šišarke.

Avdaga radi samo naveliko, zato magaza i nije otvorena svakog dana, nego pazarnim danom redovno, a preko nedelje već prema poslu i potrebi. U magazi je uvek jedan od Avdaginih sinova, dok on sam sedi

obično na klupi pred magazom. Tu razgovara sa mušterijama ili sa poznanicima. On je stasit i rumen čovek, ali potpuno sede brade i brkova. Glas mu je promukao i prigušen. Vec godinama ga muči teška sipnja. I kad god se pri govoru uzbudi i podigne glas, a to se kod njega dešava često, zaguši ga odjednom težak kašalj, nabreknu mu vratne žile, pocrveni lice i oči se zaliju suzama, a u grudima škripi, šišti i odjekuje, kao oluja u brdima. Kad ga taj nastup kašlja prođe, on se odmah pribere, udahne duboko vazduh i nastavi razgovor tamo gde je stao, samo nekim izmenjenim, tanjim glasom. U kasabi i okolini on je poznat kao čovek oštre reči, široke ruke i smela srca. Takav je u svemu pa i u trgovini, iako često na svoju štetu. On dosta puta jednom smelom reči obori ili podigne cenu šljivi ili kukuruzu, i kad to nije u njegovu korist, samo za inat nekoj seljačkoj kukavici ili nekom trgovcu dramoseru. Njegova reč se uopšte u čaršiji sluša i prima, iako se zna da je često plahovit i ličan u svojim sudovima. I kad Avdaga siđe sa Veljeg Luga i zasedne pred magazu, on je retko sam, jer ljudi vole njegov razgovor i žele da čuju njegovo mišljenje. A on je otvoren i živ, uvek spreman da kaže i brani ono što drugi smatraju da je bolje prećutati. Njegova zaduha i oni nastupi teškog kašlja prekidaju svaki čas njegov govor, ali ga, začudo, ne kvare nego ga čine ubedljivijim, i celom njegovom načinu izražavanja daju neko teško i bolno dostojanstvo kome nije lako odoleti.

Avdaga ima pet odraslih i poženjenih sinova i jedinicu kćer, koja je poslednja i tek dorasla za udaju. Za tu njegovu kćer Fatu zna se da je neobično lepa, u svemu na oca. Pitanjem njene udaje bavi se kasaba i pomalo cela okolina. Oduvek je kod nas tako da po jedna devojka u svakom naraštaju uđe u priču i u pesmu svojom lepotom, vrednoćom i gospodarstvom. Ona je onda za tih nekoliko godina cilj svih želja i nedostižni uzor; na njenom imenu se pale mašte, oko njega se rasipa oduševljenje muškaraca i plete zavist žena. To su ta izuzetna bića koja priroda izdvoji i uzdigne do opasnih visina.

Ova Avdagina kći bila je na oca ne samo likom i izgledom nego i bistrinom i rečitošću. To su znali najbolje momci koji su na svadbama i sastancima pokušavali da je jevtinim laskanjima ili smelim šalama pridobiju ili zbune. Njena veština u govoru nije bila ništa manja od njene lepote. Zato se u pesmi o Avdaginoj Fati (o takvim izuzetnim stvorenjima pesme niknu odnekud same!) pevalo:

Mudra li si, lijepa li si,
Lijepa Fato Avdagina!

Tako se pevalo i govorilo u kasabi i oko nje, ali je bilo vrlo malo njih koji su imali hrabrosti da zaprose devojku sa Veljeg Luga. A kad su i oni svi redom odbijeni, oko Fate se brzo stvorila praznina, onaj krug divljenja, mržnje i zavisti, nepriznavanih želja i zluradog iščekivanja koji redovno okružuje stvorenja sa izuzetnim darovima i izuzetnom sudbinom. Takve ličnosti o kojima se peva i govori odnese brzo ta njihova naročito sudbina, a iza njih umesto ostvarenih života ostane da živi pesma ili priča.

Često se dešava kod nas ovde da devojka koja je na velikom glasu ostane upravo zbog toga bez prosaca i »pousjedne«, dok se lako i brzo poudaju devojke koje joj nisu ni po čemu dorasle. Fati se to nije desilo, jer se za nju našao prosac koji je imao i smelosti da je zaželi i veštine i istrajnosti da postigne cilj.

U ovom nepravilnom krugu koji sačinjavaju višegradska kotlina, tačno na protivnoj strani od Veljeg Luga nalazi se zaselak Nezuke.

Iznad mosta, nepun sat hoda uz vodu, u samom onom sklopu strmih bregova iz kojih kao iz mrkog zida izbija Drina u naglom zaokretu, ima uska povlaka dobre, rodne zemlje na stenovitoj obali reke.

To je nanos od reke i strmoglavih potoka sa Butkovih Stijena. Na njemu su njive i bašte, a u strani strme livade sa tankom travom, koje se pri vrhovima gube u vrletnom kamenjaru i mrkom šipražju. Ceo zaselak je svojina begova Hamzića, koji se prezivaju i Turkovići. Na jednoj polovini žive pet do šest kuća čivčija a na drugoj su kuće begova braće Hamzića sa Mustaj begom Hamzićem na čelu. Zaselak je zaturen i osojan, bez sunca ali i bez vetra, bogatiji voćem i senom nego žitom. Opkoljen i pritešnjen sa svih strana visokim, strmim brdima, veći deo dana je u senci, a uvek u tišini, tako da se svaki doziv čobana i svaki jači pokret bronze na govečetu čuju kao glasna i mnogostruka jeka s bregova. Do njega vodi svega jedan jedini put iz Višegrada. Kad čovek pređe most, izlazeći iz kasabe, i napusti glavni drum koji skreće desno, niz reku, pa se spusti do same rečne obale, nailazi na usku kamenu stazu koja ide ulevo od mosta, pustom vrleti, uz Drinu, pored same vode, kao beo porub na mrkoj strmini koja se spušta u reku. Konjanik i pešak na tom putu, posmatrani odozgo s mosta, izgledaju kao da idu po uskom brvnu između vode i krša, a lik im se pri hodu stalno ogleda u mirnoj zelenoj reci.

To je put koji vodi iz kasabe u Nezuke, a iz Nezuka nema dalje puta, jer nit ima kud da se ide ni koga da putuje. Samo iznad kuća, u strmoj

strani, obrasloj retkom šumom, usečene su dve duboke bele vododerine uz koje se pužu čobani kad idu stoci u planinu.

Tu je velika i bela kuća najstarijeg Hamzića, Mustaj bega. Ona nije ništa manja od Osmanagića kuće na Veljem Lugu, ali je za razliku od nje potpuno nevidljiva u onoj nizini i čestaru pored Drine. Oko nje, u polukrugu, raste jedanaest visokih jablanova koji svojim šumom i pokretom stalno oživljavaju taj sa svih strana zatvoreni i teško pristupni predeo. Ispod nje su, samo nešto manje i skromnije, kuće ostale dvojice braće Hamzića. Svi Hamzići imaju mnogo dece i svi su tanki, visoki, bledi u licu, ćutljivi i povučeni, ali složni i vredni na poslu, navikli da cene i brane ono što je njihovo. Isto kao imućniji ljudi sa Veljeg Luga, i oni imaju u kasabi svoje magaze u koje snose sve ono što privrede u Nezukama.

U svako doba godine oni i njihove čivčije vrve i gamižu kao mravi onom uskom kamenitom stazom pored Drine; jedni nose robu u varoš a drugi se vraćaju po svršenom poslu, sa parama za pojasom, u svoje nevidljivo selo među brdima.

U Mustajbega Hamzića, u onoj beloj i velikoj kući koja dočekuje čoveka kao prijatno iznenađenje na kraju kamenite staze koja izgleda da ne vodi nikud imaju četiri kćeri i sin jedinac, Nail. Taj Nailbeg iz Nezuka, begovski jedinac, bacio je među prvima oko na Fatimu iz Veljeg Luga. Na nekoj svadbi on se nagledao njene lepote kroz odškrinuta vrata na koja se kao grozd vešala gomila zanesenih mladića. Kad je idućeg puta mogao opet da je ugleda, okruženu drugaricama, on joj je dobacio u smeloj šali:

— Dabogda te Mustajbeg iz Nezuka nevjestom zvao!

Fata se zakikotala prigušeno.

— Ništa se nemoj smijati, — govorio je kroz uski otvor na vratima uzbuđeni mladić, — i to će čudo jednog dana biti.

— Hoće, kad Velji Lug u Nezuke sađe! — odgovorila je devojka sa novim kikotom i jednim ponosnim pokretom tela koji samo takve žene i samo u tim godinama imaju i koji je kazivao više nego i njene reči i njen smeh.

Tako od prirode naročito obdarena stvorenja često izazivaju sudbinu, smelo i nesmotreno. Taj njen odgovor mladom Hamziću pročuo se i ponavljao od usta do usta, kao i sve ostalo što je radila i govorila.

Hamzići nisu ljudi koji se zaustavljaju i obeshrabruju pred prvom teškoćom. Oni ni druge, manje važne poslove ne svršavaju neposredno i na juriš, a kamoli pitanje kao što je ovo. Pokušaj koji su učinili preko nekih rođaka iz kasabe, nije imao više uspeha. Ali tada je stari Mustajbeg Hamzić uzeo stvar sinovljeve ženidbe u svoje ruke. On je sa Avdagom imao oduvek zajedničkih poslova. Zbog svoje naprasne i gorde prirode Avdaga je u poslednje vreme imao znatnih gubitaka iz kojih su proizlazile obaveze kojima je bilo teško na vreme odgovoriti. Mustajbeg ga je u tome pomogao i podržao kako samo dobri čaršijski ljudi mogu da podrže i pomognu jedan drugog u teškom trenutku: jednostavno, prirodno, i bez reči.

Po tim polumračnim i hladovitim magazama i na uglačanim kamenim sedištima ispred njih ne rešavaju se samo pitanja novca i trgovačke časti nego i čitave ljudske sudbine. Šta je bilo između Avdage Osmanagića i Mustajbega Hamzića, kako je Mustajbeg zatražio Fatu za svoga jedinca Naila i kako mu je preki i častoljubivi Avdaga »dao« devojku? To nikad niko neće saznati. Isto tako nije se pravo znalo kako se stvar odigrala gore na Veljem Lugu, između oca i njegove lepe kćeri jedinice. O nekom otporu s njene strane nije, naravno, moglo biti reči. Jedan pogled pun bolnog iznenađenja i onaj prkosni i samo njoj urođeni pokret celog tela, a zatim nemo i gluvo pokoravanje očevoj volji, kako je svuda i oduvek kod nas bilo i biva. Kao u snu, ona je počela da provetrava, dopunjuje i slaže svoju devojačku spremu.

Ni iz Nezuka nije prodrla nijedna reč u svet. Oprezni Hamzići nisu tražili da im ljudi u praznim razgovorima potvrde njihov uspeh. Postigli su ono što su hteli i, kao uvek, bili zadovoljni svojim uspehom. Nije im bilo potrebno ničije učešće u tome, isto kao što nikad nisu tražili saučešća u neuspesima i nedaćama.

Pa ipak, svet je govorio o svemu tome, mnogo, opširno i bezobzirno, kao što svet uvek govori.

Po celoj kasabi i oko nje pričalo se kako su Hamzići postigli što su hteli: kako je lepa, ohola i mudra Avdagina kći, za koju u celoj Bosni nije bilo prosca, nadmudrena i ukroćena; kako će ipak »Velji Lug u Nezuke saći«, iako se Fata javno zarekla da neće. Jer ljudi vole takve razgovore o padu i poniženju onih koji se suviše visoko izdignu i polete.

Mesec dana je svet prepričavao taj događaj i u razgovorima ispirao usta Fatinim budućim poniženjem kao slatkom vodicom. Mesec dana su činjene pripreme u Nezukama i na Veljem Lugu.

Mesec dana je Fatima radila sa drugaricama, rodicama i najmljenim ženama na svojoj opremi. Devojke su pevale. Pevala je i ona. Nalazila je snage i za to. I slušala je samu sebe kako peva, misleći pri tom svoju misao. Jer sa svakim bodom igle znala je (i kazivala to sama sebi) da ni ona ni njen vez neće nikada videti Nezuka. Ona to nije zaboravljala ni za trenutak. Samo joj se tako u radu i pesmi činilo da je od Veljeg Luga do Nezuka daleko i da je mesec dana dugo vreme. To isto se dešavalo noću. Noću, kad bi pod izgovorom da treba da posvršava još neke poslove ostajala sama, noću se pred njom otvarao svet, bogat, pun svetlosti i radosnih promena, nepregledan.

Noći su na Veljem Lugu tople a sveže. Zvezde niske i nemirne, sve povezane belim titravim sjajem. Stojeći pored prozora, Fatima gleda tu noć. U celom telu nosi mirnu snagu, razlivenu i slatku, i svaki deo svoga tela oseća odvojeno, kao zaseban izvor snage i radosti: noge, kukove, ruke, vrat, a naročito grudi. Njene dojke, bujne i teške a prave, dodiruju vršcima drveni demir na prozoru. I na tom mestu ona oseća kako ceo brežuljak, sa svim što je na njemu, sa kućom, zgradama, njivama, diše, toplo, duboko, jednomerno, i diže se i spušta zajedno sa svetlim nebom i noćnim prostranstvom. Od toga disanja drveni demir na prozoru pada i raste, pada i raste, dodiruje vrške njenih dojki i udaljuje se negde daleko od njih, vraća se i dodiruje ih ponovo, pa se opet spušta i udaljuje; i sve tako, naizmence.

Da, svet je velik, ogroman je svet i danju, kad višegradska dolina trepti od žege, i žita prostrta po njoj gotovo čujno zru, kad se beli kasaba, prosuta oko zelene reke a zatvorena pravilnom linijom mosta i crnim brdima. Ali noću, tek noću, kad ožive i planu nebesa, otvara se beskrajnost i silna snaga toga sveta u kome se živ čovek gubi i ne može da se priseti ni sama sebe ni kuda je pošao ni šta hoće ni šta treba da radi. Tu se samo živi, istinski, vedro i dugo; tu nema reči koje teško obavezuju za ceo život, ni smrtonosnih obećanja ni bezizlaznih položaja, sa kratkim rokom koji neumoljivo teče i ističe, a sa smrću ili sramotom kao jedinim izlazom na kraju. Da, tu nije kao u dnevnom životu, gde ono što je jednom rečeno ostaje neporecivo, a obećano neizbežno. Tu je sve slobodno, beskrajno, bezimeno i nemo.

Tada se negde odozdo, kao izdaleka, začuje težak, dubok i prigušen glas:

— Aaah, khkhkh! Aaah! khkhkh!

To se dole u alvatu Avdaga bori sa noćnim nastupima kašlja.

Ne samo da raspoznaje taj glas nego i vidi oca jasno kako sedi i puši, rasanjen i mučen kašljem. Vidi, čini joj se, njegove krupne, smeđe oči, poznate kao drag predeo, oči koje potpuno liče na njene, samo što su osenčene starošću i zalivene suznim, nasmejanim sjajem, oči u kojima je prvi put ugledala bezizlaznost svoje sudbine, onog dana kada joj je rečeno da je obećana u Hamziće i da treba da se spremi za mesec dana.

— Kha, kha, kha! Aah!

Onaj malopređašnji zanos od lepote noći i veličine sveta naglo gasne. Onaj raskošni dah sa zemlje staje. Devojčine dojke krutnu u lakom grču. Tonu zvezde i prostranstva.

Samo se sudbina, njena sudbina, bezizlazna, preka, sutrašnja, vrši i ispunjava, uporedo sa vremenom koje prolazi, u tišini, nepomičnosti i praznini koja ostaje iza svega.

Muklo odjekuje kašalj iz alvata.

Da, i čuje ga i vidi, kao da je tu pred njom. To je njen dragi, moćni, jedinstveni babo, sa kojim se oseća jedno, nerazdeljivo, slatko jedno, otkako zna za sebe. I sam taj njegov teški i potresni kašalj oseća u svojim grudima. Istina, to su ta usta koja su kazala da tamo gde je ona kazala ne. Ali ona je u svemu jedno sa njim, pa i u tome. I to njegovo da ona oseća kao svoje (isto koliko i svoje ne). I zato je njena sudbina preka, neobična, sutrašnja. i zato ona na njoj ne vidi izlaza, a ne može ni da ga vidi, kad ga nema. Jedno zna. Zbog toga očevog da, koje je veže isto kao i ono njeno ne, moraće izaći pred kadiju sa Mustaj-begovim sinom, jer je nemoguće i pomisliti da Avdaga Osmanagić ne održi reč. Ali isto tako zna, i isto tako dobro i posigurno, da posle toga ne može njena noga stupiti u Nezuke, jer onda opet ne bi ona održala svoju reč. A to je, naravno, nemoguće, jer i to je Osmanagića reč. Tu, na toj mrtvoj tački, između svoga ne i očevog da, između Veljeg Luga i Nezuka, tu, na najbezizlaznijem mestu treba tražiti izlaz. Tu je sad njena misao. Ne više u prostranstvima velikog i bogatog sveta, ne čak ni na celom putu od Veljeg Luga do Nezuka, nego na tom kratkom i žalosnom komadiću druma koji vodi od mešćeme u kojoj će je kadija privenčati za Mustajbegova sina, pa do kraja mosta gde se kamenita strmina spušta na uski put kojim se ide u Nezuke i na koji ona, to pouzdano zna, neće nikad nogom stupiti. Taj komadić puta preletela je njena misao bez prestanka, s jednog kraja na drugi, kao što čunak leti kroz tkanje. Od mešćeme, preko polovine čaršije, pa preko pijaca do kraja mosta, ali otud bi se odmah vraćala

kao od ponora, preko mosta, pijaca, kroz čaršiju, do mešćeme. I sve tako: napred-natrag, napred-natrag! Tu se tkala njena sudbina.

I ta misao koja nije ni mogla da stane ni umela da nađe izlaza, sve se češće zaustavljala na kapiji, na onoj lepoj i svetloj sofi od kamena, na kojoj ljudi sede u razgovorima i mladići pevaju, ispod koje huči zelena, brza i duboka reka. Pa bi onda, užasnuta od takvog izlaza, letela kao ukleta ponovo sa jednog kraja puta na drugi, da, ne našavši drugog rešenja, stane ponovo na kapiji. I svake noći njena se misao sve češće zaustavljala na tom mestu, i sve se duže zadržavala na njemu. A sama pomisao na taj dan kad će stvarno, a ne ovako u mislima, morati da pređe taj put i da još pre kraja mosta nađe izlaz, nosila je u sebi svu strahotu smrti i sav užas života u sramoti. Činilo joj se, ovako nemoćnoj i napuštenoj, da bi sama strahota te misli morala da udalji ili bar odloži taj dan.

Ali dani su išli, ni brzi ni spori nego jednomerni i suđeni, i sa njima je došao i svadbeni.

Poslednjeg četvrtka u avgustu mesecu (to je bio taj suđeni dan) došli su Hamzići na konjima po devojku. Pod teškom novom feredžom, kao pod oklopom, Fata je posađena na konja i povedena u kasabu. U isto vreme u avliji su tovareni konji sa sanducima devojačkog ruha. U mešćemi je pred kadijom obavljeno venčanje. Tako je održana reč kojom je Avdaga dao svoju kćer za Mustajbegova sina. Zatim je mala povorka krenula put Nezuka, gde je bila spremljena svečana svadba.

Prešli su polovinu čaršije i pijac, deo onoga puta bez izlaza koji je Fata u mislima toliko puta prešla. Bilo je tvrdo, stvarno i obično, gotovo lakše nego u mislima. Ni zvezda ni prostranstva, ni očevog muklog kašlja, ni želje da vreme ide brže ili sporije. Kad su naišli na most, devojka oseti još jednom, kao za letnjih noći pored prozora, svaki deo svoga tela, snažno i odvojeno, a naročito grudi u lakom grču kao u panciru. Stigli su do kapije. Kao što je radila mnogo puta u mislima za prošlih noći, devojka se nagnu i šapatom zamoli najmlađeg brata, koji je jahao pored nje, da joj prikrati malo uzengije, jer sad dolazi onaj strmi prelaz sa mosta na kameni put koji vodi u Nezuke.

Zastali su, najprije njih dvoje pa onda, malo podalje, ostali svati na konjima. Ničeg neobičnog nije bilo u tome. To nije ni prvi ni poslednji put da svatovi zastaju na kapiji. Dok je brat sjahao, zaobišao konja i prebacio uzdu preko ruke, devojka je priterala svoga na sam kraj mosta, stupila desnom nogom na kamenu ogradu, vinula se, kao okrilatila, sa sedla, preko zida i poletela sa visine u hučnu reku pod

mostom. Brat koji se ustremio za njom i celim telom polegao po ogradi još je dotaknuo rukom uzvitlanu feredžu, ali je zadržati nije mogao. Ostali svati su poskakali s konja sa najneobičnijim uzvicima i ostali pored kamene ograde u čudnim položajima, kao skamenjeni.

Još istog dana predveče pala je kiša, obilna i neobično hladna za to doba godine. Drina je nadošla i zamutila se. Sutradan je nabujala žućkasta voda izbacila Fatin leš u jedan plićak kod Kalate. Tu ga je primetio jedan ribar i odmah otišao i prijavio stvar mulazima. Malo posle stigao je mulazim sa muktarom, ribarom i Salkom Ćorkanom. Jer bez Ćorkana ne biva nijedna ovakva zgoda.

Leš je ležao u mekom, mokrom pesku. Talasi su ga zapljuskivali i s vremena na vreme potpuno prelivali mutnom vodom. Nova feredža od crne čoje, koju voda nije uspela da svuče, posuvratila se i prebacila preko glave: tako je, pomešana sa dugom i gustom kosom, sačinjavala zasebnu crnu masu pored belog i bujnog devojčinog tela sa kog je bujica potrgala i svukla tanke svadbene haljine. Namršteni, stegnutih vilica, Ćorkan i ribar su zagazili u plićak prihvatili nagu devojku i oprezno i sa snebivanjem, kao da je živa, izvukli je iz vlažnog peska u koji je bila počela da tone, izneli na obalu i tu je odmah pokrili njenom feredžom, mokrom i punom mulja.

Još istog dana davljenica je sahranjena na najbližem turskom groblju, u strmoj strani, ispod glavice na kojoj se diže Velji Lug. A predveče okupljali su se dokoni ljudi u mehani oko ribara i Ćorkana sa onim nezdravim i ružnim ljubopitstvom koje je naročito razvijeno kod sveta čiji je život prazan, lišen svake lepote i siromašan uzbuđenjima i doživljajima. Častili su ih rakijom i nudili duvanom, ne bi li čuli od njih neku pojedinost o lešu i ukopu. Ali ništa nije pomagalo. Ni rakija nije mogla da im razdreši jezik. Čak ni Ćorkan nije ništa govorio. Pušio je bez prestanka i jednim sjajnim okom gledao za dimom koji je snažnim dahom odbijao što dalje od sebe. Samo bi se njih dvojica, Ćorkan i ribar, s vremena na vreme pogledali, podigli bi svoje čokanje ćutke, obojica u isti mah kao da se nevidljivo kucaju, i nadušak ispili.

Tako se desila ta neobična i nezapamćena stvar na kapiji. Velji Lug nije sišao u Nezuke i Avdagina Fata se nije udala u Hamziće.

Avdaga Osmanagić nije više silazio u kasabu. Izdahnuo je te iste zime, zagušen kašljem, ne progovorivši nikad ni s kim nijedne reči o jadu zbog koga je umirao.

Idućeg proleća Mustajbeg Hamzić je oženio sina drugom devojkom, iz Brankovića.

Svet je u kasabi još neko vreme prepričavao događaj pa zatim počeo i da zaboravlja. Ostala je samo pesma o devojci koja lepotom i mudrošću sja iznad svega, kao da je neprolazna.

Sedamdesetak godina posle Karađorđeve bune, zarati se opet u Srbiji i odmah granica odgovori ustankom. Opet planuše i turske i srpske kuće na visovima, u Žlijebu, Gostilji, Crnčićima i Veletovu. Prvi put posle toliko godina opet osvanuše na kapiji odsečene glave pogubljenih Srba. To su bile mršave i kratko ošišane seljačke glave spljoštena potiljka, koščata lica i dugih brkova; kao da su iste one od pre sedamdeset godina. Ali sve to ne potraja dugo. Čim rat između Turske i Srbije prestade, svet se umiri. Istina, to je bio prividan mir pod kojim se krilo mnogo bojazni, uzbuđenih glasova i zabrinutih sašaptavanja. Sve se određenije i sve otvorenije govorilo o ulasku austrijske vojske u Bosnu. Početkom leta 1878. godine prođoše kroz kasabu jedinice redovne turske vojske na putu iz Sarajeva za Priboj. Ustali se mišljenje da Sultan predaje Bosnu bez otpora. Nekoliko porodica se spremi na seobu u Sandžak; među njima je bilo i takvih koje su se pre trinaest godina doselile iz Užica, ne hoteći da žive pod srpskom vlasti, i sada su se ponovo spremale da beže od drugog, novog hrišćanskog gospodstva. Ali većina sveta ostade, čekajući događaje, u mučnoj nedoumici i prividnoj ravnodušnosti.

Početkom jula meseca naiđe plevaljski muftija sa malim brojem ljudi, ali sa velikom rešenošću da organizuje u Bosni otpor protiv Austrijanaca. Ozbiljni, plavi čovek mirna izgleda ali vatrene prirode, sedeo je na kapiji, gde je, po lepom letnjem danu, sazvao turske prvake iz kasabe i nastojao da ih oduševi za borbu protiv Austrijanaca. Uveravao ih je da će većina redovne vojske, i pored zvaničnih naredaba, ostati da se sa narodom zajedno odupre novom zavojevaču, i pozivao da mu se odmah pridruže svi mlađi ljudi i da mu se šalje hrana u Sarajevo. Muftija je znao da Višegrađani nisu nikad uživali glas oduševljenih ratnika i da više vole da ludo žive nego da ludo ginu, ali ga ipak iznenadi mlakost i uzdržljivost na koju je naišao. Ne mogući se duže zadržavati, muftija im pripreti narodnim sudom i božjim gnevom i ostavi svog pomoćnika Osman-efendiju Karamanliju da dalje ubeđuje višegradske Turke o potrebi njihovog učešća u opštem ustanku.

Još dok su trajali razgovori sa muftijom, najviše otpora pokazivao je Alihodža Mutevelić. Njegova je porodica jedna od najstarijih i

najuglednijih u kasabi. Nisu se nikad isticali velikim imetkom, nego svojim poštenjem i otvorenošću. Oduvek su važili kao tvrdoglavi ljudi, ali nepristupačni mitu, strahu, laskanju ili ma kakvim drugim nižim obzirima i pobudama. Za više od dve stotine godina najstariji član njihove kuće bio je mutevelija, čuvar i upravljač Mehmedpašinog vakufa u kasabi. On je vodio brigu o čuvenom Kamenitom hanu, pored mosta. Videli smo kako je posle gubitka Mađarske Kameniti han izgubio prihode iz kojih se izdržavao i kako je sticajem prilika postao ruševina a od vezirove zadužbine ostao samo most, kao javno dobro koje ne traži naročitog izdržavanja i ne donosi prihoda. A ostalo je i Mutevelićima njihovo porodično ime, kao ponosna uspomena na zvanje koje su toliko godina tako časno vršili. Zvanje je prestalo, stvarno, još u vreme kad je Dauthodža podlegao u svojoj borbi da održi Kameniti han, ali ponos je ostao i sa njim urođena navika da se oni, Mutevelići, mimo sav ostali svet smatraju pozvani da brinu o mostu, i da su na neki način odgovorni za njegovu sudbinu, jer je most, bar građevinski, bio sastavni deo velikog i lepog vakufa kojim su oni upravljali, a koji je onako žalosno presušio i propao. I još je bio jedan od davnina utvrđen običaj u njihovoj porodici: da u svakom naraštaju bar jedan od Mutevelica izuči škole i pripada ulemi. Sada je to bio Alihodža. Inače su prilično otančali i brojem i imetkom. Ostalo im je nešto kmetova i jedan dućan koji su od starina držali u čaršiji, na najboljem mestu, na samom pijacu, u blizini mosta. Dva starija brata Alihodžina poginula su u ratovima, jedan u Rusiji, a drugi na Crnoj Gori.

Alihodža je još mlad čovek, živ, nasmejan i punokrvan. Kao pravi Mutevelić on je redovno, u svima stvarima, imao odvojeno mišljenje, uporno ga branio i tvrdoglavo ostajao pri njemu. Zbog svoje prgave naravi i samostalnosti u mišljenju, on se često razilazio sa mesnom ulemom i starešinama. Imao je naziv i čin hodže, ali niti je vršio neku dužnost niti imao kakvih prihoda od svog zvanja. Da bi bio što nezavisniji, vodio je sam dućan koji mu je ostao od oca.

Kao većina višegradskih muslimana i Alihodža je bio protiv oružanog otpora. U njegovom slučaju nije moglo biti govora ni o kukavičluku ni o verskoj mlakosti. Isto kao i muftija ili ma koji od pobunjenika, on je mrzeo tuđu hrišćansku silu koja dolazi i sve ono što ona može da donese. Ali videći da je Sultan zaista prepustio Bosnu Švabi i poznavajući svoje sugrađane, bio je protivan neorganizovanom narodnom otporu koji može samo da donese poraz i nesreću učini težom. A kad se to mišljenje ustalilo jednom u njegovoj glavi, on ga je otvoreno ispovedao i oštro branio. On je i ovoga puta postavljao nezgodna pitanja i oštroumne primedbe koje su najviše zbunjivale muftiju. I tako je i nehotice podržavao među Višegrađanima, koji ni

inače ne bi bili brzi na boj ni mnogo spremni za žrtve, duh otvorenog otpora protiv muftijinih ratobornih namera.

Kad je Osman efendija Karamanlija ostao da produži razgovore sa Višegrađanima, prema njemu se našao Alihodža. A ono nekoliko begova i aga koji su žvakali reči i merili izraze, a u stvari bili potpuno saglasni sa Alihodžom, puštali su iskrenog i plahovitog hodžu da se istrčava i sukobljava sa Karamanlijom.

Ugledni višegradski Turci sedeli su predveče na kapiji, podvijenih nogu, poređani uokrug sve po starešinstvu. Među njima Osman efendija, visok, mršav i bled čovek. Svaki mišić na licu mu je neprirodno zategnut, oči grozničave, a čelo i obrazi puni ožiljaka, kao kod padavičara. Prema njemu je stajao rumeni, omaleni, uočljivi i prgavi Alihodža i svojim piskutljivim glasom postavljao sve nova pitanja. Koje su snage? Kuda se ide? Kojim sredstvima? Kako? Šta je cilj? Šta će biti u slučaju neuspeha? — Hladna, gotovo zlurada pedanterija kojom je hodža raspravljao ovu stvar, prikrivala je samo njegovu zabrinutost i gorčinu zbog hrišćanske nadmoćnosti i očigledne turske nemoći i poremećenosti. Ali zaneseni i mrki Osman efendija nije bio čovek koji bi takve stvari mogao da primeti i razume. Silovita i neumerena priroda, fanatik nezdravih živaca, on je brzo gubio strpljenje i prisebnost i obarao se na svaki znak sumnje i kolebanja kao da se radi o Švabi samom.

Ovaj hodža ga je dražio i on mu je odgovarao sa uzdržanim gnevom, samo opštim izrazima i krupnim rečima. Ide se kud se mora i sa onim sa čim se može. Glavno je da se dušmanin ne pusti u zemlju bez boja, a ko mnogo pita, ometa stvar i pomaže neprijatelju. Na kraju, potpuno razljućen, odgovarao je sa jedva prikrivenim prezirom na svako hodžino pitanje: »Doš'o zeman da se gine«. »Hoćemo da glave položimo«. »Izginućemo svi do jednoga«.

— A tako, — upadao mu je hodža u reč, — a ja sam mislio da vi hoćete da istjerate Švabu iz Bosne i da nas za to skupljate. A ako je do toga da se gine, umijemo i mi da izginemo, efendija, i bez tebe. Ništa lakše nego izginuti.

— Ama, vidim ja da se tebi ne gine, — prekidao ga je grubo Karamanlija.

— Vidim ja da se tebi gine, — odgovarao je oštro hodža, — samo ne znam što tražiš društvo za taj ćoravi posao.

Tu se razgovor izmetnu u prostu svađu u kojoj je Osman efendija nazvao Alihodžu vlahom i murtatinom, jednim od onih izdajnika čije glave, kao i vlaške, treba da okapaju na ovoj kapiji, a hodža i dalje neustrašivo cepao dlaku načetvoro i uporno tražio razloge i dokaze, kao da i ne čuje pretnje i uvrede.

Zaista, teško je bilo naći dva gora pregovarača i nezgodnija čoveka. Od njih se nije moglo očekivati drugo do da povećaju opštu zabunu i stvore jedan sukob više. To je bilo za žaljenje, ali se nije dalo izmeniti, jer u trenucima društvenih potresa i velikih, neminovnih promena obično izbiju upravo ovakvi ljudi napred i, nezdravi ili nepotpuni, vode stvari naopako i stranputicom. U tome i jeste jedan od znakova poremećenih vremena.

Pa ipak, begovima i agama dobro je došla ova jalova svađa, jer je tako pitanje njihovog učešća u ustanku ostalo nerešeno i oni sami nisu morali neposredno da se izjasne. Dršćući od gneva i preteći glasno, Osman efendija je sutradan otišao sa nekoliko svojih ljudi za muftijom put Sarajeva.

Vesti koje su u toku toga meseca dolazile sve su više utvrđivale age i begove u njihovom oportunističkom mišljenju da je bolje bilo čuvati svoju kasabu i svoje kuće. Polovinom avgusta Austrijanci su ušli u Sarajevo. Malo zatim bila se nesrećna bitka na Glasincu. To je bio ujedno i kraj svakog otpora. Niz strmi drum sa Lijeske, preko Okolišta počeli su da se spuštaju u kasabu ostaci razbijenih turskih četa. Bili su pomešani askeri iz redovne vojske, koji su se i pored Sultanove zapovedi pridružili na svoju ruku otporu, i domaći ustanici. Askeri su samo tražili hleba i vode, i pitali koji je put za Uvac, ali ustanici su bili ogorčeni i borbeni ljudi koje porazi nisu slomili. Pocrneli, prašni i pocepani, jetko su odgovarali na pitanja neratobornih višegradskih Turaka i spremali se da kopaju šančeve i brane prelaz preko mosta na Drini.

I opet se istakao Alihodža; bezobzirno i neumorno je dokazivao da se ova kasaba ne može braniti i da je odbrana besmislena kad je »Švabo već prešišao Bosnu, s kraja na kraj«. Ustanici su to i sami uviđali, ali nisu hteli da priznaju, jer su ih dražili i izazivali ovi čisto odeveni, dobro hranjeni ljudi koji su sačuvali svoje kuće i imanja, držeći se mudro i kukavički daleko od bune i boja. Uto je naišao onaj isti Osman efendija Karamanlija, kao raspamećen, jos bleđi i mršaviji, još ratoborniji i zahuktaniji. To je bio jedan od onih ljudi za koje nema neuspeha. Govorio je o otporu, na svakom mestu i po svaku cenu, i neprestano o potrebi da se gine. Pred njegovom besnom revnosti sve

su se sklanjali i povlačili, samo nije Ali-hodža. On je nasrtljivom Osman-efendiji dokazivao, bez i najmanje zluradosti, hladno i bezobzirno, da se sa ustankom desilo ono što mu je on na ovoj istoj kapiji pre mesec dana prorekao. Preporučivao mu je da sa svojim ljudima krene što pre put Plevalja i da od zla ne pravi gore.

Hodža je sada manje nasrtljiv, nekako bolno i tronuto pažljiv prema ovom Karamanliji, kao prema bolesniku. Jer, u sebi i ispod svoje spoljašnje prgavosti, hodža je bio teško potresen zbog nesreće, koja se približavala. On je bio nesrećan i ogorčen kako može samo da bude pravoveran musliman koji vidi da se neumitno približava tuđa sila pored koje ovaj drevni islamski red neće moći dugo opstati. Iz njegovih reči izbijao je i protiv njegove volje taj skriveni jad.

Na sve Karamanlijeve uvrede on je odgovarao gotovo tužno.

— Misliš ti, efendija, da je meni ovdje lako živ čekati da ugledam Švabu na svome? Kao da mi ne vidimo šta nam se sprema i kakva vremena idu? Znamo mi gdje nas boli i šta gubimo; znamo dobro. Ako je do toga da nam to protumačiš, nisi morao po drugi put navraćati, ali nije vala trebalo ni da se krećeš iz Plevalja. Jer te račune, kako ja vidim, ti ne anlajišeš. Da ih znaš, ne bi radio ovo što si uradio ni govorio ovo što govoriš. Gora je ovo muka, moj efendija, nego što ti i misliš; ni ja joj lijeka ne znam, ali znam da nije u onome što nam ti svjetuješ.

Ali Osman efendija je bio gluh za sve što nije povlađivalo njegovoj dubokoj i iskrenoj strasti za otporom i mrzeo je ovoga hodžu koliko i Švabu protiv koga je ustao. Tako se uvek u blizini nadmoćnog neprijatelja i pre velikih poraza javljaju u svakom osuđenom društvu bratoubilačke mržnje i međusobni sporovi. Ne nalazeći više novih izraza, on je Alihodžu neprestano nazivao izdajnikom, preporučivao mu ironično da se pokrsti još pre nego što stignu Švabe.

— Nisu mi se ni stari krstili pa neću ni ja. Ja, efendija, niti hoću sa Švabom da se krstim nit sa budalom da idem na vojsku, — odgovarao je mirno hodža.

Svi su ugledni višegradski Turci bili istog mišljenja kao i Alihodža, ali svi nisu smatrali za uputno da to i kažu, pogotovo ne tako oštro i neuvijeno. Oni su se bojali Austrijanaca koji nailaze, ali i Karamanlije koji je sa svojim odredom zavladao kasabom.

Zato su se zatvarali u kuće i sklanjali na imanja izvan varoši, a kad nisu mogli da izbegnu susret sa Karamanlijom i njegovim ljudima, onda su šarali očima i dvoličili rečima, tražeći najzgodniji povod i najsigurniji put kako da se izvuku.

Na zaravanku, pred ruševinama karavan-seraja, Karamanlija je držao neprekidan zbor od jutra do mraka. Tu se neprestano kretala šarena gomila sveta: Karamanlijini ljudi, slučajni namernici, oni koji su dolazili da nešto zamole novog gospodara kasabe, pa prolaznici koje su ustanici manje-više silom svraćali da čuju njihovog starešinu. A Karamanlija je neprestano govorio. I kad se obraćao pojedincu vikao je kao da govori stotinama njih. Bio je još bleđi, kolutao je očima na kojima je beonjača primetno požutela, a u uglovima usana kupila mu se bela pena. Neko od kasabalija mu je kazao za muslimansko narodno verovanje o šeh-Turhaniji koji je nekad davno tu poginuo braneći kaurskoj vojsci prelaz preko Drine, a sada počiva u svom grobu, na drugoj obali, odmah iznad mosta, ali će nesumnjivo ustati onog trenutka kad prvi kaurski vojnik stupi na most. On se odmah uhvatio strasno i grčevito za tu legendu, iznoseći je svetu kao neočekivanu i stvarnu pomoć.

— Braćo, ova je ćuprija vezirov hair. Pisano je da preko nje nema prelaska kaurskoj sili. Ne branimo je mi sami, nego i ovaj »dobri«, koga puška ne bije i sablja ne siječe. Kad naiđe dušmanin, on će ustati iz onog svoga mezara, staće nasred ćuprije i raširiti ruke, a Švabama će, kad ga ugledaju, koljena klecnuti, srce će svenuti u njima odjednom, i ni bježati neće moći, od straha. Turci braćo, ne rasturajte se, nego svi sa mnom na ćupriju!

Tako je vikao Karamanlija, pred sakupljenim svetom. Krut, u crnom, pohabanom mintanu, šireći ruke i pokazujući kako će »dobri« stajati, izgledao je ceo kao visok, crn i tanak krst sa čalmom na vrhu.

Sve su to znali višegradski Turci, i bolje od Karamanlije, jer je svaki od njih tu legendu toliko puta čuo i pričao u svom detinjstvu, ali nisu pokazivali nimalo volje da mešaju život sa pričama i da računaju na pomoć mrtvih tamo gde niko od živih ne može da pomogne. Alihodža, koji se nije udaljavao od svoga dućana, ali kome su ljudi kazivali sve što se govori i dešava pred Kamenitim hanom, samo je tužno i sažalno odmahnuo rukom.

— Znao sam ja da ta budala neće ni žive ni mrtve s mirom pustiti. Alah selamet olsun!

A Karamanlija je, nemoćan prema stvarnom neprijatelju, upravljao sav svoj gnev na Alihodžu. Pretio je, vikao i kleo se da će, pre nego moradne napustiti kasabu, prikovati upornog hodžu na kapiji, kao jazavca, da tako dočeka Švabe protiv kojih nije hteo da se bori ni dao drugima da to čine.

Celu tu prepirku prekinuli su Austrijanci koji su se pojavili na obroncima Lijeske. Tada se videlo da se kasaba zaista ne može braniti. Karamanlija je bio poslednji koji je napustio varoš, ostavivši na uzvišenom zaravanku pred karavan-serajom oba gvozdena topa koja je dotle vukao. Ali pre nego što je odstupio, izvršio je svoju pretnju. Naredio je svome seizu, inače kovaču po zanimanju, čoveku divovskog rasta i ptičjeg mozga, da veže Alihodžu i da ga tako vezana prikuje desnim uhom za onu hrastovu gredu što je ostala od nekadašnjeg čardaka, užljebljena između dva kamenita basamaka na kapiji.

U onoj opštoj gužvi i uzbuni koja je vladala na pijacu i oko mosta svi su čuli tu glasnu naredbu, ali niko je nije shvatio tako kao da se mora izvršiti baš onako kako je rečena. Šta se sve ne govori i kakve se sve krupne reči i gromke psovke ne čuju u ovakvim prilikama! Tako je bilo i sa ovim. Najpre je izgledalo potpuno neverovatno. Više kao pretnja, kao grdnja; tako nešto. Ni Alihodža nije uzimao stvar mnogo ozbiljno.

I sam kovač, kome je naređeno da stvar izvrši i koji je bio zauzet zaglavljivanjem topova, kao da se kolebao i predomišljao. Ali misao da hodžu treba prikovati na kapiji bila je bačena i sad su se u glavama ovog unezverenog i ogorčenog sveta odmeravali izgledi i mogućnosti za izvršenje ili neizvršenje takvog zločina. Hoće biti — neće biti! Najpre je većini stvar izgledala, kao što i jeste, besmislena, ružna i nemoguća. Ali u ovim trenucima opšte uzbuđenosti nešto je trebalo uraditi, nešto krupno, neobično, a samo je to bilo mogućno da se uradi. Neće biti — hoće biti! Ta mogućnost se sve više zgušnjavala i postajala sa svim minutom i svakim pokretom sve verovatnija i prirodnija. Zašto da ne bude? Dvojica već drže hodžu, koji se mnogo i ne brani. Vezuju mu ruke na leđima. Sve je to još daleko od tako strašne i lude stvarnosti. Ali je i sve bliže njoj. Kovač, kao da se odjednom postideo svoje slabosti i neodlučnosti, potrže odnekud čekić kojim je do maločas zaglavljivao topove. U pomisli da je Švabo tako reći već tu, na pola sata hoda od varoši, kovač je nalazio odlučnosti i rešenosti da zaista izvede stvar do kraja. A iz te iste bolne pomisli hodža je crpeo svoju prkosnu ravnodušnost prema svemu, pa i prema nezasluženoj, ludoj i sramotnoj pedepsi na koju ga stavljaju.

I tako se za nekoliko trenutaka desi ono što je u svakom pojedinom od tih trenutaka izgledalo nemoguće i neverovatno. Nikoga nije bilo ko bi smatrao da je ta stvar dobra i mogućna, pa ipak svak je pomalo doprineo da se hodža nađe na mostu, prikovan desnim uhom za jednu drvenu gredu koja se nalazila na kapiji. I kad se sve razbeglo pred Švabom koji se spuštao u kasabu, hodža je ostao u tom čudnom, i bolnom i smešnom položaju, osuđen da nepomično kleči, jer mu je svaki i najmanji pokret zadavao bol i pretio da raskine uho, koje se njemu činilo teško i veliko kao planina. Vikao je, ali nikog nije bilo da ga čuje i oslobodi iz tog mučnog položaja, jer se sve živo posakrivalo u kuće ili razišlo po selima od straha, koliko pred Švabom koji dolazi toliko i pred ustanicima koji odstupaju. Varoš izgleda izumrla a most pust kao da je smrt sve po njemu zbrisala.

Ni živih ni mrtvih nema da ga brane, samo na kapiji čuči nepomičan Alihodža sa glavom priljubljenom uz direk, stenjući od bola i smišljajući i u tom položaju nove dokaze protiv Karamanlije.

Austrijanci su pristizali polako. Njihove predstraže su sa druge obale ugledale pred karavan-serajem pored mosta ona dva topa i odmah zastale da sačekaju svoje brdske topove. Oko podne oni iz jednog šumarka izbaciše na napušteni karavan-seraj nekoliko granata koje oštetiše han, ionako već trošan, i porazbijaše one neobično fine rešetke na prozorima, sečene iz jednog komada, u mekom kamenu. Tek kad pomeriše i preturiše oba turska topa i videše da su napušteni i da niko ne odgovara, Švabe obustaviše paljbu i počeše oprezno da se približavaju mostu i kasabi. Na kapiju su naišli, sporim korakom i sa puškom na gotovs, mađarski honvedi. Zastali su u nedoumici pred zgrčenim hodžom, koji je od straha zbog granata koje su šišale i tutnjale iznad njegove glave bio za trenutak zaboravio bol od prikovanog uha. Kad je ugledao mrske vojnike sa uperenim puškama, on stade da ječi bolno i otegnuto, računajući da je to jezik koji svak razume. To ga je spaslo da honvedi ne pripucaju. Dok su jedni produžili da napreduju korak po korak preko mosta, drugi ostadoše kod njega, zagledajući ga izbliza i ne mogući da shvate njegov položaj. Tek kad je stigao jedan bolničar, nađoše klešta, pažljivo izvukoše ekser, jedan od onih kojim se konji potkivaju i oslobodiše Alihodžu. Toliko je bio ukrućen i premoren da je klonuo na kamenite basamake, jednako stenjući i ječeći. Onaj bolničar mu je mazao ranjeno uho nekom tečnošću koja je pekla. Kroz suze hodža je, kao u neobičnom snu, gledao na vojnikovoj levoj mišici belu, široku traku i na njoj velik i pravilan krst od crvenog platna. Samo u groznici mogu da se vide takva gadna i strašna snoviđenja. Taj krst mu je plivao i poigravao u suzama i, kao ogromno priviđenje, zaklanjao ceo vidik. Zatim mu je

vojnik zavio ranu i preko zavoja nataknuo njegovu ahmediju. Onako umotane glave, sav izlomljen u krstima, hodža se ispravio i ostao tako nekoliko trenutaka, naslonjen na kamenu ogradu mosta. Teško se smirivao i pribirao.

Prema njemu, na drugoj strani kapije, ispod samog turskog natpisa u kamenu, jedan vojnik je lepio široku, belu hartiju. Iako mu je u glavi tutnjalo od bola, hodia nije mogao da savlada svoje urođeno ljubopitstvo i da ne pogleda beli plakat. To je bio proglas generala Filipovića, na srpskom i na turskom jeziku, upućen stanovništvu Bosne i Hercegovine prilikom ulaska austrijske vojske u Bosnu. Zažmurivši na desno oko, Alihodža je sricao tekst na turskom, i to samo one rečenice koje su štampane debljim slovima:

»Stanovnici Bosne i Hercegovine!«

»Vojska Cara Austrijskog i Kralja Ugarskog prešla je granicu vaše zemlje. Ona ne dolazi kao neprijatelj da otme zemlju silom. Ona dolazi kao prijatelj da učini kraj neredima koji već godinama uznemiruju ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i pogranične pokrajine Austro-Ugarske.

»Car i kralj nije mogao više gledati kako nasilje i nemir vladaju u blizini njegovih pokrajina, kako bijeda i nevolja kucaju na granice njegovih zemalja.

»On je skrenuo pogled evropskih država na vaš položaj i u vijeću naroda jednoglasno je zaključeno da vam Austro-Ugarska vrati mir i blagostanje koje ste odavno izgubili.

Njegovo Veličanstvo sultan, kome vaše dobro leži na srcu, osjetio se ponukanim da vas povjeri zaštiti svoga moćnog prijatelja Cara i Kralja.

»Car i Kralj naređuje da svi sinovi ove zemlje uživaju ista prava po zakonu, da su im svima život, vjera i imetak zaštićeni.

»Stanovnici Bosne i Hercegovine! Stupajte sa povjerenjem pod zaštitu slavnih zastava Austro-Ugarske. Dočekujte naše vojnike kao prijatelje, pokoravajte se vlastima, vratite se na svoje poslove, plodovi vašeg truda biće zaštićeni.«

Hodža je čitao isprekidano, rečenicu po rečenicu. nije razumeo svaku reč, ali mu je svaka zadavala bol; i to neki naročit bol, posve odvojen od onih bolova koje je osećao u ranjenom uhu, u glavi i u krstima. Tek sada, od ovih reči, »carskih riječi«, odjednom mu je bilo jasno da je svršeno sa njim, sa svima njegovima i svime što je njihovo, svršeno jednom zauvek, ali na neki čudan način: oči gledaju, usta govore, čovek traje, ali života, pravog života nema više. Tuđi car je položio ruku na njih i tuđa vera zavladala. To izlazi jasno iz ovih krupnih reči i nejasnih poruka, i još jasnije iz ovog olovnog bola u grudima koji je ljući i teži nego ikakav ljudski bol koji se može zamisliti. I ni hiljade onakvih budala kao što je onaj Osman Karamanlija ne mogu tu ništa pomoći ni promeniti. (Tako se još uvek prepire hodža u sebi.) »Izginućemo svi!« »Da izginemo!« Šta vredi sva ta huka, kad evo, dođe ovako vreme pa čovek propadne tako da ne može ni da izgine ni da živi, nego trune kao direk u zemlji i svačiji je samo nije svoj. To je prava, velika beda, koju razni Karamanlije ne vide i ne razumeju, i svojim nerazumevanjem čine je samo još težom i sramnijom.

U tim mislima, sporo ide Alihbdža sa mosta. I ne primećuje da ga prati onaj sanitetski vojnik. Ne boli ga toliko uho koliko ono olovno i gorko đule koje mu je odjednom, posle čitanja »carskih riječi«, leglo usred grudi.

Sporo ide a čini mu se da nikad više neće preći na drugu obalu, da je ovaj most, koji je dika kasabe i od svog postanka u najužoj vezi sa njegovom porodicom, na kome je odrastao i pored koga vek provodi, odjednom porušen na sredini, tamo kod kapije; da ga je ona bela, široka hartija švapskog proglasa presekla po polovini kao bezglasna eksplozija i da tu zjapi provalija; da još stoje pojedini stubovi levo i desno pd toga preseka, ali da prelaza nema, jer most ne vezuje više dve obale, i svak ima da ostane doveka na onoj strani na kojoj se u tom trenutku zadesio.

Sporo ide Alihodža u tim svojim grozničavim predstavama, i povodi se kao težak ranjenik, a oči mu se neprestano pune suzama. Ide oklevajući, kao da je prosjak, koji, bolestan, prvi put prelazi most i ulazi u tuđu, nepoznatu varoš. — Trgoše ga glasovi. Pored njega su prolazili neki vojnici. Među njima ugleda opet debelo i dobroćudno i podsmešljivo lice onoga sa crvenim krstom na ruci, koji ga je otkovao. Smešeći se jednako, vojnik je pokazivao na njegov zavoj i pitao ga nešto na nerazumljivom jeziku. Hodža pomisli da mu nudi još neku pomoć i odmah se ukruti i namrgodi:

— Mogu ja, mogu. Niko meni ne treba.

I življim, odlučnijim korakom pođe kući.

Svečan i zvaničan ulazak austrijskih trupa bio je tek sutradan.

Nikad niko nije zapamtio takvu tišinu nad kasabom. Dućani se nisu ni otvarali. Na kućama zatvoreni prozori i vrata, iako je sunčan i topao dan pod kraj avgusta meseca. Sokaci pusti, avlije i bašte kao izumrle. U turskim kućama potištenost i zabuna, u hrišćanskim oprez i nepoverenje. Ali svuda i u svima — strah. Švabe koji ulaze, boje se zasede. Turci se boje Švabe, Srbi Švabe i Turaka. Jevreji se boje svega i svakoga, jer je, naročito u ratno vreme, svak jači od njih. Svima je u ušima odjek jučerašnje topovske pucnjave. I kad bi ljudi slušali samo svoj strah, ne bi toga dana niko živ pomolio glave iz kuće. Ali čovek ima i drugih gospodara. Austrijski odred koji je juče ušao u kasabu pronašao je mulazima i zaptije. Oficir koji je komandovao tim odredom ostavio je mulazimu njegovu sablju i naredio mu da i dalje vrši službu i održava red u varoši. Rečeno mu je da će drugog dana na jedan sat pred podne stići komandant, pukovnik, i da na ulasku u varoš moraju da ga dočekaju najugledniji ljudi iz kasabe, i to predstavnici sve tri vere. Sedi i rezignirani mulazim pozvao je odmah Mula-Ibrahima, Huseinagu, muderisa, pop-Nikolu, i rabina Davida Levija, saopštio im da oni »kao zakonoše i prvi ljudi« moraju sutra u podne dočekati austrijskog komandanta na kapiji, pozdraviti ga u ime građanstva i otpratiti do u čaršiju.

Mnogo pre određenog vremena četvorica »zakonoša« našli su se na opustelom pijacu i sporim koracima zaputili na kapiju. Tu je već mulazimov pomoćnik Salko Hedo sa jednim zaptijom prostirao dugačak turski ćilim jarkih boja i njime prekrivao stepenice i sredinu kamenog sedišta na koje će sesti austrijski komandant. Stajali su tu jedno vreme, svečani i ćutljivi, pa videći da nigde belim drumom niz Okolišta nema ni traga od komandanta, oni se zgledaše i kao po dogovoru posedaše na nezastrti deo kamenog sedišta.

Pop Nikola izvadi veliku kožnu duvankesu i ponudi i ostale.

Tako su sedeli na sofi kao nekad kad su bili mladi i bezbrižni i kao i ostala mladež kratili vreme na kapiji. Samo što su sada bili svi već u godinama. Pop Nikola i Mula Ibrahim stari, a muderis i rabin zreli ljudi, praznički odeveni i brižni za sebe i svaki za svoje. Gledali su se na oštrom letnjem suncu, onako na dugu vremenu i izbliza, i dolazili su jedan drugom prestareli za svoje godine i suviše istrošeni. I svaki se sećao drugoga kakav je bio u mladosti ili u detinjstvu, kad su rasli

pored ovoga mosta, svaki sa svojim naraštajem, zeleno drvo od koga se još ne zna šta će biti.

Pušili su, razgovarali jedno a u mislima preturali drugo, pogledajući svaki čas na Okolišta odakle treba da se javi komandant od koga zavisi sada sve i od koga može doći i za njih i za njihov svet i celu kasabu i dobro i zlo i smirenje i nove opasnosti.

Pop Nikola je od sve četvorice bio nesumnjivo najmirniji i najpribraniji, bar tako je izgledalo. On je prešao sedamdesetu godinu, ali je još uvek svež i jak. Sin čuvenog popa Mihaila koga su Turci posekli na ovom istom mestu, pop Nikola je imao nemirnu mladost. Bežao je nekoliko puta u Srbiju i sklanjao se od mržnje i osvete nekih Turaka. Svojom neobuzdanom naravi i svojim držanjem, on je i davao povoda za mržnju i osvete. Ali kad su prošle nemirne godine, pop-Mihailov sin je zaseo na očevu parohiju, oženio se i smirio. Ta su vremena bila davna i zaboravila se. (»Odavno sam i ja drugu pamet stekao i naši Turci otkofrčili«, govorio je pop Nikola u šali.) Ima već pedeset godina kako pop Nikola upravlja svojom prostranom, rasturenom i teškom parohijom na granici, mirno i mudro, bez drugih većih potresa i nevolja do onih koje donosi život sam po sebi, sa predanošću sluge i dostojanstvom kneza, uvek prav i jednak, sa Turcima, sa narodom i sa starešinama.

Ni pre ni posle njega nije bilo ni u jednom redu i ni u jednoj veri čoveka koji je uživao ovako opšte poštovanje i imao ovakav ugled kod svih kasabalija bez razlike vere, pola i godina, kao ovaj pop koga su oduvek svi zvali »đedo«. Za celu kasabu i za sav srez on je oličenje srpske crkve i svega onoga što narod naziva i smatra hrišćanstvom. I više od toga, svet u njemu gleda prototip sveštenika i starešine uopšte, onakvog kakav se u ovoj kasabi i pod ovakvim prilikama zamišlja.

To je čovek visokog uzrasta i neobične telesne snage, male pismenosti, ali velikog srca, zdrava razuma, vedra i slobodna duha. Njegov osmejak razoružava, umiruje i hrabri; to je neopisivi i neprocenjivi osmejak snažnog, blagorodnog čoveka koji živi u miru sa samim sobom i sa svim oko sebe; njegove krupne, zelene oči stegnu se tada u usku zagasitu prugu iz koje biju zlatne iskre. I takav je ostao do pod starost. U svom dugom ćurku od lisičine, sa velikom riđom bradom koja je s godinama tek progrušana i koja mu pokriva cele grudi, sa ogromnom kamilavkom na bujnoj kosi, spletenoj pozadi u čvrstu pletenicu i posuvraćenoj pod kamilavku, on prolazi kroz čaršiju, kao da je sveštenik ove kasabe pored mosta i vaskolikog brdovitog

kraja, i to ne od pedesetak godina unazad i ne po svojoj crkvi samo, nego od iskona, od drevnih vremena, kad još svet nije bio ni podeljen na sadašnje vere i crkve. Iz dućana sa obe strane ulice pozdravljaju ga čaršilije, ma koje vere bili. Žene se sklanjaju i stojeći pognute glave čekaju da đedo prođe. Deca (čak i jevrejska) napuštaju igru i prestaju sa vikom, a stariji među njima svečano i bojažljivo prilaze ogromnoj i teškoj đedinoj ruci, da bi osetili za trenutak kako iznad njihovih ošišanih glava i od igre zajapurenih lica sipi kao dobra i prijatna rosa njegov snažni i veseli glas:

— Živ bio! Živ bio! Živ bio, sinko!

Taj akt poštovanja prema đedi spadao je u drevni i opšte priznati ceremonijal sa kojim su se rađali naraštaji kasabalija.

I u pop-Nikolinom životu bila je jedna senka. Njegov brak je ostao bez dece. To je bila nesumnjivo teška stvar, ali se niko ne seća da je od njega ili od popadije čuo reč tužbe ili video samo žalan pogled. U kući su držali uvek bar po dvoje dece usvojene iz njegove ili njene rodbine sa sela. Tu bi decu hranili do udaje ili ženidbe pa onda uzimali drugu.

Do pop-Nikole sedeo je Mula Ibrahim. Visok, mršav i usukan čovek retke brade i opuštenih brkova, on nije bio mnogo mlađi od pop-Nikole, imao je veliku porodicu i lep imetak koji mu je ostao od oca, ali je onako aljkav, mršav i bojažljiv, sa detinjski plavim i bistrim očima, ličio više na nekog isposnika i pobožnog putnika siromaha nego na višegradskog hodžu i koljenovića. Mula Ibrahim je imao jednu manu: mucao je u govoru, i to teško i nadugačko. (»Treba da je čovek dokon pa da sa Mula-Ibrahimom razgovara«, govorile su kasabalije u šali.) Ali Mula Ibrahim je bio nadaleko poznat sa svoje dobrote i duševnosti. Iz celog tog čoveka izbijala je blagost i vedrina, i već pri prvom dodiru sa njim svak je zaboravljao njegov spoljni izgled i njegovo mucanje. On je privlačio sebi sve one koji su opterećeni bolešću, sirotinjom ili kakvom bilo drugom nevoljom. Iz najudaljenijih sela ljudi su dolazili Mula-Ibrahimu da potraže saveta. Pred njegovom kućom uvek je bilo sveta koji ga je čekao. Ljudi ili žene koji traže saveta ili pomoći zaustavljali su ga često na ulici. On nije odbijao nikad nikoga, a nije ni delio skupe zapise i amajlije kao druge hodže. Seli bi odmah tu, u prvi hlad ili na prvi kamen, malo postrani; čovek bi šapatom izneo svoju muku. Mula Ibrahim bi ga pažljivo i saučesno saslušao, zatim bi on njemu kazao nekoliko dobrih reči, nalazeći uvek najbolje moguće rešenje, ili bi posegnuo mršavom rukom u duboki džep svoga džubeta i obzirući se da ga ko ne vidi, spustio mu neku paru u ruku. Njemu ništa nije bilo ni teško ni odvratno ni nemoguće, kad se radilo o tome da se

nekom muslimanu pomogne. Za to je uvek imao vremena i nalazio novaca. Ni njegovo mucanje nije mu smetalo pri tome, jer on je šapćući sa svojim vernikom u nevolji i sam zaboravljao da muca. Od njega je svak odlazio ako ne potpuno utešen a ono bar trenutno umiren, jer bi video da je neko njegovu muku osetio kao svoju rođenu.

Okružen stalno svačijom brigom i potrebom ne misleći nikad na sebe, on je, bar tako mu se činilo proveo ceo vek zdrav, srećan i imućan.

Višegradski muderis Husein efendija bio je onizak i punačak čovek, još mlad, lepo odeven i dobro negovan. Crna, kratka brada, pažljivo podšišana, u pravilnom ovalu oko belog i rumenog lica sa okruglim, crnim očima. Dobro školovan, znao je dosta, važio da zna mnogo, a sam je smatrao da zna još više. Voleo je da govori i da ga slušaju. Bio je uveren da lepo govori i to ga je zavodilo da govori mnogo. Izražavao se pažljivo i mazno, sa odmerenim pokretima, držeći malo uzdignute ruke, obe u istoj visini, bele, nežne ruke, sa rumenim noktima, osenčane gustim kratkim i crnim maljama. I govoreći, ponašao se kao da je pred ogledalom. On je imao najveću biblioteku u kasabi, jedan okovan i dobro zatvoren sanduk knjiga koje mu je zaveštao na samrti njegov učitelj, čuveni Arap-hodža, i koje je on ne samo brižljivo čuvao od prašine i moljaca nego ih i sam retko i štedljivo čitao. Ali samo saznanje da on ima toliki broj tako skupocenih knjiga davalo mu je ugled kod ljudi koji ne znaju šta je knjiga i dizalo cenu u njegovim sopstvenim očima. Znalo se da on piše hroniku najvažnijih događaja u kasabi. I to mu je kod građana stvaralo glas učenog i izuzetnog čoveka, jer se smatralo da on time ima, na neki način, dobar glas kasabe i svakog pojedinca u svojim rukama. U stvari ta hronika nije bila ni opširna ni opasna. Za pet-šest godina, otkad je muderis vodi, ona je ispunila svega četiri stranice jedne male sveske. Jer, većinu kasabalijskih događaja muderis nije smatrao dovoljno važnim ni dostojnima da uđu u njegovu hroniku, zbog toga je ona ostala tako neplodna, suva i štura kao ohola usedelica.

Četvrti od »zakonoša« bio je David Levi, višegradski rabin, unuk onog poznatog starog rabina Hadži-Liače, koji mu je ostavio u nasledstvo svoje ime, položaj i imetak, ali ništa od svoga duha i svoje vedrine.

To je bio mlad, sitan i bled čovek, mrkih kadifastih očiju tužna pogleda. Bio je neizrecivo bojažljiv i ćutljiv. On je tek odskora rabin, i nedavno se oženio. Da bi izgledao važniji i krupniji, nosio je široko i bogato odelo od teške čoje, lice mu je bilo zaraslo u bradu i brkove, ali se ispod toga odela naslućivalo slabo, zimogrozno telo, a kroz crnu, retku bradu nazirao se bolešljivi dečački oval lica. On je strahovito

patio u sebi kad god bi morao da izađe među ljude i učestvuje u razgovorima i odlukama, osećajući se stalno malen, slab i nedorastao.

Sad su sedeli na suncu i znojili se sva četvorica, obučeni u stajaća odela, uzbuđeni i brižni više nego što su želeli da pokažu.

— Ama, da zapalimo još po jednu; imamo kad, baku mu njegovu, nije valjda tica pa da sleti na ćupriju, — govorio je pop Nikola kao čovek koji je odavno naučio da šalom prikriva brigu i pravu misao, svoju i tuđu.

Svi pogledaše put Okolišta, pa prihvatiše za duvan.

Razgovor je tekao sporo i oprezno i kretao se stalno oko pitanja dočeka komandanta. Sve se svodilo na to da je pop Nikola taj koji treba da ga pozdravi i zaželi mu dobrodošlicu. Stisnutih očnih kapaka i sastavljenih veđa, tako da su mu oči stvarale onu zagasitu prugu iz koje vrcaju zlatne iskre kao osmejak, pop Nikola ih je gledao svu trojicu dugo, ćutke i pažljivo.

Mladi rabin je premirao od straha. Nije imao snage da oduva dim od sebe nego mu se dugo još kovitlao kroz brkove i bradu. Muderis nije bio ništa manje uplašen. Sva njegova rečitost i celo dostojanstvo učenog čoveka napustili su ga jutros odjednom. On ni približno nije bio svestan kako unezveren izgleda i do koje je mere ustrašen, jer mu visoko mišljenje koje ima o sebi nije dopuštalo da tako što poveruje.

Pokušavao je da održi jedan od onih svojih književnih govora, uz odmerene pokrete koji sve objašnjavaju, ali su mu lepe ruke same padale u krilo i reč se mrsila i kidala. I sam se čudio gde se delo njegovo svagdašnje dostojanstvo i neprestano se mučio uzaludno ga tražeći kao stvar na koju je odavno navikao, i koju je sada, kad mu najviše treba, negde zaturio.

Mula Ibrahim je bio nešto bleđi nego obično, ali inače miran i priseban. On i pop Nikola bi se pogledali s vremena na vreme kao da se očima sporazumevaju. Još od mladosti oni su dobri poznanici i prijatelji, koliko se u tadašnjim vremenima moglo govoriti o prijateljstvu između Turčina i Srbina. Kad je pop Nikola u mladim godinama imao one svoje »zađevice« sa višegradskim Turcima i morao da se sklanja i beži, učinio mu je neku uslugu Mula Ibrahim, čiji je otac bio vrlo moćan u kasabi. Docnije, kad su naišla mirnija vremena na kasabu, odnosi između dve vere postali snošljivi a njih dvojica ušli u zrelo doba, oni su se sprijateljili i u šali zvali jedan drugog »komšija«, jer su im kuće bile

na dva protivna kraja kasabe. Za suša, poplava, zaraza ili drugih nezgoda koje su nailazile, oni su se nalazili na zajedničkom poslu, svaki među svojim narodom. I inače, kad god bi se sreli na Mejdanu ili na Okolištima, oni bi se pozdravili i upitali kako se nigde ne zdrave i ne pitaju pop i hodža. Tada bi pop Nikola često pokazao čibukom dole na kasabu pored reke i rekao napola u šali:

— Sve što dolje diše i gamiže a ljudskim glasom govori, nosimo ti i ja na duši.

— Vala, tako je, komšija, — odgovarao je Mula Ibrahim mucajući, — beli nosimo.

(A kasabalije, koji nađu reč da se svemu i svačemu podsmehnu, kažu za ljude koji žive u prijateljstvu: »Paze se kao pop i hodža«. I to im je već postala uzrečica.)

I sad su se njih dvojica dobro razumeli, iako nisu reči progovorili. Pop Nikola je znao koliko je Mula-Ibrahimu teško, a Mula Ibrahim je znao da popu nije lako. I gledali su se kao toliko puta u životu i u toliko raznih prilika: kao dva čoveka koji nose na duši sve žive dvonošce u kasabi, jedan one koji se krste a drugi one koji klanjaju.

Uto se začu kas. Dojurio je zaptija na sitnom kljusetu. Zadihan i uplašen, vikao je još izdaleka kao telal:

— Eto gospodina, eto ga na bijelu konju!

Tu se stvori i mulazim, uvek miran, uvek jednako ljubazan i jednako ćutljiv.

Niz Okolišta se dizala prašina.

Ovi ljudi, rođeni i odrasli u ovom zabačenom kraju Turske, i to dotrajale Turske XIX veka, nisu, prirodno, nikad imali prilike da poznaju pravu snažnu i dobro organizovanu vojsku jedne velike sile. Sve što su oni dosad mogli da vide bile su nepotpune, loše hranjene, rđavo odevene i neuredno plaćene jedinice carskog askera ili, što je još gore, nasilu sakupljeni bosanski bašibozuk bez discipline i oduševljenja. Sada se prvi put pojavljivala pred njima zaistinska »sila i ordija« jedne carevine, pobednička bleštava i sigurna u sebe. Ovakva vojska morala je da im zaseni oči i zaustavi reč u grlu. Već na prvi pogled, po konjskoj opremi i svakom dugmetu na vojniku, naslućivala se iza ovih uparađenih husara i jegera duboka i jaka pozadina, sila, red

i blagostanje nekog drugog sveta. Iznenađenje je bilo veliko i utisak dubok.

Napred su jahala dva trubača na dva gojazna zelenka, zatim je dolazio odred husara na vrancima.

Konji su bili istimareni i gazili su kao devojke, sitno i izdržano. Husari sa crvenim šapkama bez štita i žutim gajtanima na grudima, sve rumeni i preplanuli mladići ufitiljenih brčića, izgledali su sveži i ispavani kao da su sad iz kasarne. Za njima je jahala grupa od šest oficira sa pukovnikom na čelu. Na njemu su bili svi pogledi. Njegov konj bio je viši od ostalih, putalj, neobično duga i izvijena vrata. Podalje iza oficira nailazila je četa pešadije, jegera, u zelenim uniformama, sa perjem na kožnom čaku i belim kaišima preko grudi. Oni su zatvarali vidik i izgledali kao šuma u pokretu.

Trubači i husari projahaše pored sveštenika i mulazima, zaustaviše se na pijacu i postrojiše sa strane.

Bledi i uzbuđeni ljudi na kapiji stadoše nasred mosta, licem prema oficirima koji su nailazili. Jedan od mlađih oficira pritera konja do pukovnika i nešto mu reče. Svi usporiše hod. Na nekoliko koraka pred »zakonošama« pukovnik naglo zaustavi i sjaha, to isto učiniše i oficiri iza njega, kao na znak. Dotrčaše vojnici koji prihvatiše konje i povedoše nekoliko koraka unazad.

Čim je dotakao nogama zemlju, pukovnik se preobrazi. Bio je malen, neugledan, premoren, neprijatan i opasan čovek. Kao da je on jedini od njih i za sve njih ratovao.

Sad se tek videlo kako je, za razliku od njegovih belolikih i utegnutih oficira, jednostavno odeven, zapušten i nenegovan. Izraz čoveka koji se troši nemilice, koji sam sebe jede. Lice opaljeno, zaraslo u bradu, oči mutne i nemirne, a visoka kapa malo nakrivo. Uniforma zgužvana i suviše široka za njegovo mršavo telo. Na nogama konjaničke čizme niskih, mekih sara bez sjaja. Idući raskoračeno i mašući korbačem, on priđe bliže. Jedan od oficira mu raportira, ukazujući na poređane ljude pred njim.

Pukovnik ih pogleda kratko i oštro ljutitim, crnim pogledom čoveka koji je stalno u teškim poslovima i velikim opasnostima. I odmah se moglo videti da on i ne zna drugačije da gleda.

U tom trenutku progovori pop Nikola mirnim, dubokim glasom. Pukovnik podiže glavu i zaustavi pogled na licu stasitog čoveka u crnoj mantiji. Ta široka, mirna maska biblijskog patrijarha vezala je za trenutak njegovu pažnju. Moglo je da se ne razume ili da se prećuje to što govori ovaj starac, ali njegovo lice nije moglo ostati neprimećeno. A pop Nikola je govorio tečno i prirodno, obraćajući se više mladom oficiru, koji je trebalo da prevede njegove reči, nego samom pukovniku. U ime prisutnih sveštenika svih vera on je uveravao pukovnika da su oni, zajedno sa narodom, voljni da se pokore sili koja dolazi i da će učiniti sve što je do njih da se održi mir i red koji nova vlast traži. A oni mole da vojska zaštiti njih i njihove porodice i da im omogući miran život i pošten rad.

Pop Nikola je govorio kratko i završio naglo. Žustri pukovnik nije stigao da izgubi strpljenje. Ali zato nije sačekao do kraja prevod mladog oficira. Odmahnuvši korbačem, prekinuo ga je reskim i nejednakim glasom:

— Dobro, dobro! Zaštitu će imati svi koji se budu dobro vladali. A već red i mir moraju da održavaju posvuda. Drugačije ne mogu sve i da hoće.

I klimnuvši glavom krenu napred, bez pozdrava i pogleda. Sveštenici se skloniše u stranu. Mimo njih prođe pukovnik, za njim oficiri, pa momci sa konjima. Niko se nije obazirao na »zakonoše« koji ostadoše sami na kapiji.

Svi su bili razočarani. Jer, jutros i u toku minule noći u kojoj niko od njih nije mnogo spavao, oni su se po sto puta pitali kako će izgledati taj trenutak kad na kapiji dočekaju komandanta careve vojske.

Zamišljali su ga svakojako, svaki već prema svojoj pameti i naravi, i bili spremni i na najgore. Neki od njih je već video sebe kako ga odvode pravo u surgun, u daleku Nemačku, da nikad više ne vidi ni svoje kuće ni kasabe. Neko se sećao pričanja o Hajrudinu, koji je nekad sekao glave na toj istoj kapiji. Svakojako su zamišljali stvar, samo ne ovako kako se ona odigrala, sa ovim sitnim ali oštrim i zloćudnim oficirom, kome je rat postao pravi život, koji, ne misleći na sebe i ne vodeći računa o drugima, sve ljude i zemlje oko sebe vidi samo kao predmet ili kao sredstvo rata i borbe, i koji se ponaša kao da za svoj račun i u svoje ime ratuje.

Tako su stajali, zgledajući se u nedoumici. Njihovi pogledi su, već kako koji, pitali nemo: »Ostasmo li živi i je li zaista prošlo najgore?« »Šta nas još čeka i šta da se radi?«

Mulazim i pop Nikola se snađoše prvi. Zaključiše da su »zakonoše« izvršile svoju dužnost i da im sad ne ostaje drugo do da idu svojim kućama i utiču na narod da se ne plaši i ne beži, ali da dobro pazi šta radi. Ostali, bez krvi u licu i misli u glavi, prihvatiše taj zaključak kao što bi prihvatili svaki drugi, jer sami nisu bili u stanju da ma šta zaključe.

Mulazim, koga ništa nije moglo izbaciti iz njegovog mira, otišao je dalje za svojim poslovima. Zaptija je savijao šareni, dugački ćilim kome nije bilo suđeno da primi komandanta, a pored njega je stao Salko Hedo, hladan i neosetljiv kao Usud. Za to vreme »zakonoše« su se razilazile, svaki na svoj način i svaki u svom pravcu. Rabin je grabio sitnim koracima, u želji da što pre stigne kući i da oseti toplinu i zaklon porodičnog prostora u kom žive njegova mati i žena. Muderis je išao nešto sporije, ali duboko zamišljen. Sad kad je sve prošlo neočekivano lako i dobro, iako dosta grubo i neprijatno, njemu je izgledalo potpuno jasno da i nije bilo razloga strahovanju i činilo mu se kao da se on stvarno nije nikad ni bojao ničega. I mislio je samo kakvu važnost može da ima ovaj doživljaj za njegovu hroniku i koliko mesta treba da zauzme u njoj. Dvadesetak redaka biće dosta. Možda i petnaest, pa čak možda i manje.

I što se više primicao kući sve je više smanjivao taj broj. A sa svakim ušteđenim retkom izgledalo mu je da nipodaštava i smanjuje sve oko sebe, a on, muderis, da se bogati i diže sam u svojim očima.

Mula Ibrahim i pop Nikola su išli zajedno sve do podnožja Mejdana. Ćutali su obojica, iznenađeni i poraženi izgledom i ponašanjem carskog pukovnika. Obojica su hitali da što pre stignu kući i da se vide sa svojim ljudima. Tu gde su im se putevi rastajali zastadoše za trenutak i pogledaše se ćutke. Mula Ibrahim je kolutao očima i micao usnama kao da jednako žvače jednu istu reč koju ne može da izusti. Pop Nikola, našavši opet svoj osmejak od zlatnih iskara kojim je hrabrio i sebe i hodžu, izgovori svoju i hodžinu misao:

— Krvava rabota ova vojska, Mula-Ibrahime!

— Pppppravo kažeš, kkkkrkrvava, — mucao je Mula Ibrahim, dižući obe ruke i praštajući se pokretima glave i izrazom lica.

A pop Nikola je teško i polagano stigao svojoj kući pored crkve. Dočekala ga je popadija ne pitajući ništa. Odmah je izuo čizme, svukao mantiju i skinuo kamilavku sa gustog i znojnog spleta riđe i sede kose. Seo je na malu, prizemnu divananu. Na drvenoj ogradi već je stajala čaša vode sa komadićem šećera. Pošto se osvežio i zapalio cigaru, sklopi umorno oči. Ali pred unutarnjim pogledom sevao je još uvek žustri pukovnik, kao munja koja zablesne čoveka i ispuni mu celo vidno polje, tako da samo nju vidi a ipak ne može da joj razabere lik. Pop je sa uzdahom oduhnuo dim daleko, govoreći tiho, sam sebi:

— Ja, čudna poganca, baku mu njegovu!

Iz varoši se čuo bubanj a zatim truba jegerskog odreda, prodirna i vesela, sa novom, neobičnom melodijom.

Tako se veliki preokret u životu kasabe kraj mosta desio bez drugih žrtava osim Alihodžinog stradanja. Već posle nekoliko dana život je krenuo ponovo i izgledao je u suštini nepromenjen. I sam Alihodža je došao sebi i otvorio kao i ostali trgovci opet svoj dućan u blizini mosta, samo što je ahmediju nosio od tada spuštenu malo više na desnu stranu, da mu se ne vidi ožiljak na ranjenom uhu. Ono »olovno đule«, koje mu je leglo u grudi kad je ugledao crven krst na ruci austrijskog vojnika i kroz suze pročitao »carske riječi«, nije doduše iščezlo, ali je postalo maleno kao zrno sa brojanica, tako da se sa njim dalo živeti. A nije on bio jedini koji ga je nosio.

I tako su otpočela nova vremena pod okupacijom koju je svet, ne mogući je sprečiti, smatrao u duši privremenom. Šta sve nije prešlo preko mosta za tih nekoliko prvih godina posle okupacije? Žuto obojena vojnička kola prelazila su most sa tutnjem, u dugim nizovima, i donosila hranu, odeću, nameštaj, dotle neviđene sprave i uređaje.

U prvo vreme videla se samo vojska. Kao voda iz zemlje izvirali su vojnici iza svakog ugla i svakog žbuna. Puna ih je čaršija, ali ih ima i po svima ostalim krajevima kasabe. Svaki čas vrisne neka uplašena žena, jer u avliji ili u šljiviku za kućom naiđe iznenada na vojnika. U tamnomodrim uniformama, preplanuli od dvomesečnih marševa i ratovanja, radosni što su živi, željni odmora i uživanja, razmileli su se po varoši i po okolini. Na mostu ih ima u svako doba dana. Malo ko od građana odlazi na kapiju, jer je uvek puna vojnika. Tu sede, pevaju na raznim jezicima, šale se, kupuju voće u svoje modre šapke sa kožnim štitom i kokardom od žutog lima u koju su usečeni inicijali carevih imena FJI.

Ali sa jeseni poče da odlazi vojska. Postepeno i neprimetno bivalo ih je sve manje i manje. Ostali su samo odredi žandarmerije. Oni su uzimali stanove i spremali sve za stalan boravak.

U isto vreme počeli su da stižu činovnici, sitni i krupni službenici sa porodicama i poslugom, a za njima majstori i veštaci za one poslove i zanate kojih kod nas dotle nije bilo. Bilo ih je Čeha, Poljaka, Hrvata, Mađara i Nemaca.

Ispočetka je izgledalo kao da nailaze slučajno, kako koga vetar donese, i kao da dolaze na privremen boravak, da žive sa nama manje-više životom kojim se ovde oduvek živelo, kao da civilne vlasti treba da produže još za neko vreme okupaciju koju je otpočela vojska. Međutim, sa svakim mesecom koji prolazi, broj tih stranaca biva sve veći. Ali ono što najviše iznenađuje svet u kasabi i ispunjava ga čuđenjem i nepoverenjem nije toliko ni njihov broj koliko njihovi nerazumljivi i nedogledni planovi, njihova neumorna radinost i istrajnost sa kojom pristupaju izvođenju tih poslova. Ovi stranci ne miruju i ne daju nikome da ostane miran; izgleda da su rešeni da svojom nevidljivom ali sve više osetnom mrežom zakona, naredaba i propisa obuhvate život sam, sa ljudima, životinjama i mrtvim stvarima, i da izmene i pomere sve oko sebe; i spoljni izgled kasabe i navike i naravi živih ljudi od kolevke pa do groba. A sve to rade mirno i bez mnogo reči, bez sile i izazivanja, tako da čovek nema čemu da se odupre. Ako naiđu na nerazumevanje ili otpor oni odmah zastanu, negde se nevidljivo dogovore, promene samo pravac i način svoga rada, i opet izvedu ono što su naumili. Svaki posao koji počnu izgleda bezazlen, čak besmislen. Premeravaju neku ledinu, obeležavaju drveta po šumi, pregledaju nužnike i kanale, zagledaju konjima i kravama u zube, ispituju mere i tegove, raspituju za bolesti u narodu, za broj i imena voćaka, za vrste ovaca ili peradi. (Izgleda kao da se igraju. Tako su nerazumljivi, nestvarni i neozbiljni u očima sveta svi ti njihovi poslovi.) Pa onda sve to što je vršeno sa toliko pažnje i revnosti potone negde kao da je propalo zauvek, bez traga i glasa. Ali nekoliko meseci, često i godinu dana posle toga, kad se stvar već potpuno zaboravila u narodu, obelodani se odjednom smisao one naoko besmislene i odavno zaboravljene mere: pozivaju se muktari pojedinih mahala u Konak i saopštava im se nova naredba o seči šume, o suzbijanju tifusa, o načinu prodaje voća i slatkiša, ili o marvenim pasošima. I tako, sve dan i naredba.

I sa svakom naredbom ograničava se ili obavezuje u ponečem čovek pojedinac, a proširuje, zapliće, razgranjava život varoši ili sela i svih njegovih stanovnika zajedno.

Ali u kućama, i to ne samo turskim nego i srpskim, nije se ništa menjalo. Tu se živelo, radilo i zabavljalo po starom načinu. Hleb se mesio u naćvama, kafa pekla u odžaku, rublje parilo u čabrovima i pralo u »lukšiji« koja ženama nagrize i izranjavi prste; tkalo se i vezlo na stanovima i đerđefima. Stari običaji o slavama, praznicima, i svadbama održavali su se u potpunosti, o novim koje su stranci donosili samo se tu i tamo šaputalo i to kao o nečem neverovatnom i dalekom. Ukratko, radilo se i živelo kao oduvek i kao što će se u većini kuća još i petnaest, dvadeset godina posle okupacije raditi i živeti.

Ali zato se spoljni izgled kasabe menjao vidno i brzo. I onaj isti svet koji je u svojim kućama zadržao u svemu stari red i nije pomišljao da ga menja, mirio se uglavnom lako sa tim promenama u varoši i primao ih posle kraćeg ili dužeg čuđenja i gunđanja. Naravno da je i tu, kao što uvek i svuda biva u sličnim prilikama, nov život značio u stvari mešavinu starog i novog. Stara shvatanja i stare vrednosti sudarili su se sa novima, mešali među sobom ili živeli uporedo, kao da čekaju ko će koga nadživeti. Ljudi su računali na forinte i krajcare, ali isto tako i na groše i pare, merili na aršin, na oke i dramove, ali i na metar, na kilograme i grame, utvrđivali rokove za plaćanje i isporuke po novom kalendaru, ali još češće po starim navikama: o Đurđevu i o Mitrovdanu. Po prirodnom zakonu svet se odupirao svemu što je novo, ali nije u tome išao do kraja, jer je većini život uvek važniji i preči od oblika u kome se živi. Samo u izuzetnim pojedincima odigravala se dublja, istinska drama borbe između starog i novog. Za njih je način života bio nerazdvojno i bezuslovno vezan sa životom samim.

Takav je čovek bio Šemsibeg Branković iz Crnče, jedan od najimućnijih i najuglednijih begova u kasabi. On je imao šest sinova od kojih su četvorica bila već oženjena.

Njihove kuće su sačinjavale čitavo jedno malo naselje okruženo šljivicima i gajevima. Šemsibeg je bio neosporni, ćutljivi i strogi starešina te velike zajednice. Visok, pognut od godina, sa ogromnim belim, zlatom vezenim kaukom na glavi on samo petkom silazi u čaršiju da klanja džumu u džamiji. Od prvog dana okupacije on se ne zaustavlja nigde u varoši, ne razgovara ni sa kim i ne gleda oko sebe. U Brankovića kuće ne sme da uđe nijedan komadić nove nošnje ili obuće ni nova alatka ili nova reč. Nijednom od sinova ne da ni u kakav posao koji je u vezi sa novom vlasti, unučad ne pušta u školu. Od toga cela njihova zajednica trpi štetu; među sinovima se oseća nezadovoljstvo zbog starčeve tvrdoglavosti, ali niko ne sme i ne ume ni jednom reči, ni pogledom jednim da mu se usprotivi. Turci iz čaršije, koji rade i mešaju se sa novim svetom, pozdravljaju Šemsibega kad

prolazi kroz čaršiju sa nemim poštovanjem u kome ima i straha i divljenja i nemirne savesti. Najstariji i najbolji Turci iz varoši odlaze često u Crnču kao na neki hadžiluk da posede i porazgovaraju sa Šemsibegom. Tu su sastanci onih koji, rešeni da istraju u svom prkosu do kraja, nisu voljni nipošto i ni u čemu da se poklone pred stvarnošću. To su, u stvari, duga sedenja bez mnogo reči i bez stvarnih zaključaka.

Šemsibeg sedi i puši na crvenoj serdžadi, umotan i zakopčan leti kao i zimi, a gosti oko njega. Razgovor je obično o nekoj novoj nerazumljivoj i mrskoj meri okupatorskih vlasti ili o turskom svetu koji se sve više prilagođava novom redu stvari. Svi oni osećaju potrebu da pred ovim oporim i dostojanstvenim čovekom razastru svoja ogorčenja, svoje bojazni i nedoumice. I svaki razgovor završava pitanjima: kuda ovo vodi i gde će se zaustaviti? Ko su i šta hoće ovi stranci koji, izgleda, ne znaju šta je odmor i predah, ni mera i granica? Sa kakvim su sve planovima došli, otkud im tolike potrebe, kao da sve jedna niče iz druge, i šta će im sve to, i kakav je to nemir koji ih kao neko prokletstvo neprestano goni i gura u sve nove poslove i preduzeća kojima se kraja ne vidi.

A Šemsibeg ih samo gleda i ponajviše ćuti. Lice mu je mrko, ne što je opaljeno suncem nego što iznutra tamni. Pogled tvrd, ali odsutan i izgubljen. Oči zamućene, a oko crnih zenica beličasto sivi krugovi, kao u prestarelog orla. Velika usta bez vidljivih usnica, čvrsto stegnuta, polagano se miču kao da preturaju uvek istu reč koja se ne izgovara.

Pa ipak, ljudi odlaze od njega sa osećanjem olakšanja, ni utešeni ni umireni, ali dirnuti i poneseni njegovim primerom tvrde i beznadne nepopustljivosti.

A kad Šemsibeg dođe idućeg petka u čaršiju, čeka ga opet neka promena na ljudima ili zgradama, koje prošlog petka nije bilo. Da ne bi morao da je gleda on obara oči zemlji, ali tu, u sasušenom uličnom blatu vidi tragove konjskih kopita i primećuje kako se pored turskih okruglih i punih konjskih ploča sve češće javljaju savijene švapske potkovice sa oštrim šiljcima na krajevima. Tako mu i tu, u blatu na zemlji, pogled čita istu nemilosrdnu osudu koju vidi svuda na licima i stvarima oko sebe, osudu vremena koje se ne da zaustaviti.

Videći da se više ni sa očima nema kuda, Šemsibeg je prestao da odlazi uopšte u čaršiju. Povukao se potpuno u svoju Crnču i tu je sedeo kao ćutljiv ali strog i neumoljiv domaćin, svima težak a sebi najteži. I dalje su ga posećivali stariji i ugledniji Turci iz kasabe, kao

neku svetu životinju. (Među njima naročito Alihodža Mutevelić.) A u trećoj godini okupacije umro je Šemsibeg bez bolovanja. Presvisnuo je ne izgovorivši nikad onu gorku reč koju je stalno valjao u staračkim ustima i ne stupivši više nogom u čaršiju gde je sve pošlo novim tragom.

I zaista kasaba naglo menja izgled, jer stranci obaraju drveta, sade nova na drugim mestima, ispravljaju puteve, prosecaju nove, kopaju kanale, zidaju javne zgrade. Za nekoliko prvih godina porušeni su u čaršiji istureni dućani koji, pravo govoreći, nisu dotad nikom smetali.

Namesto starinskih dućana sa drvenim ćepencima sagrađeni su novi, tvrdo zidani, sa krovovima pokrivenim crepom ili limom i sa metalnim roletnama na vratima. (Kao žrtva tih mera trebalo je da bude porušen i Alihodžin dućan, ali se hodža odlučno odupirao, parničio i na sve moguće načine izvlačio, dok nije uspeo da njegov dućan ostane onakav kakav je i na mestu na kom je.) Proširen je i uravnat pijac. Podignut je novi konak, velika zgrada u koju treba da se smeste sud i kotarska uprava. A već vojska je radila za svoj račun, još brže i bezobzirnije nego civilne vlasti. Podizali su barake, krčili i sadili, menjali izgled čitavih brežuljaka.

Stare kasabalije ne mogu da se snađu i načude. I upravo kad misle da je toj nerazumljivoj revnosti došao kraj, stranci otpočnu neki novi, još nerazumljiviji posao. A kasabalije zastaju i posmatraju te radove ali ne kao što deca vole da gledaju radnje odraslih, nego naprotiv, kao što odrasli zastanu za trenutak pred dečijim zabavama. Jer tu stalnu potrebu stranaca da grade i razgrađuju, da kopaju i zidaju, podižu i preinačuju, tu večitu njihovu težnju da predvide dejstvo prirodnih sila, da im izbegnu ili doskoče, to ovde niko ne razume i ne ceni. Naprotiv, sve kasabalije, a naročito stariji ljudi, vide u tome nezdravu pojavu i rđav znak. I kad bi bilo po njima, kasaba bi izgledala kao sve istočnjačke varošice. Što naprsne bilo bi zakrpljeno; što se nagne, poduprto; ali pre toga i mimo toga niko ne bi bez potrebe i sa planom i predviđanjem stvarao posao, dirao u temelje građevina i menjao bogodani izgled varoši.

Ali stranci su izvodili dalje svoje radove jedan za drugim, brzo, dosledno, po nepoznatim i dobro spremljenim planovima, na sve veće iznenađenje i čuđenje kasabalija. Tako je, za naš svet potpuno neočekivano, došao red i na rabatni i zapušteni karavan-seraj, koji je još i takav činio celinu sa mostom, isto kao i pre tri stotine godina. Istina, to što se zvalo Kameniti han bilo je već odavno potpuna ruševina.

Vrata su bila istrulela, one čipkaste rešetke od mekog kamena na prozorima polomljene, krov je propao u unutrašnjost zgrade i iz njega je rastao velik bagrem i gomila bezimenog žbunja i korova, ali su spoljni, zidovi bili još uvek čitavi; pravilni, skladni pravougaonik od belog kamena stajao je uspravno. U očima svih kasabalija, od rođenja do smrti, to i nije bila obična ruševina nego završetak mosta, sastavni deo kasabe kao i njihova rođena kuća, i nikad niko ni u snu nije pomislio da bi se moglo dirnuti u stari han i da bi na njemu trebalo ma šta menjati, što vreme i priroda sami nisu već izmenili. Ali jednog dana je došao red i na to. Najpre su inženjeri dugo premerali oko ruševine, a onda su došli radnici i nadničari i počeli da skidaju kamen po kamen i da plaše i razgone svakojake ptice i sitne zverke koje su se tu gnezdile. Ubrzo je zaravanak iznad pijaca, pored mosta, ostao kus i ćelav a od hana je postala hrpa dobrog, na gomilu složenog kamena. Za nešto više od godine dana umesto nekadašnjeg karavan-seraja od belog kamena, podignuta je visoka glomazna kasarna na sprat, okrečena bledoplavom bojom, pokrivena sivim limom, sa puškarnicama na uglovima. Na proširenom zaravanku vežbali su po vas dan vojnike koji su, uz gromku viku kaplara, mučenički istezali udove i padali licem u prašinu kao nesrećnici. A uveče su sa mnogobrojnih prozora te ružne zgrade odjekivali glasovi nerazumljivih vojničkih pesama, praćeni mundharmonikom. Sve dok prodiran glas vojničke trube ne bi svojom žalosnom melodijom, od koje su varoški psi zavijali kao prema glavi, pogasio sve te zvukove i poslednje svetlosti na prozorima. Tako je nestalo lepe vezirove zadužbine i tako je kasarna, koju je narod, veran svojim navikama, prozvao Kameniti han, otpočela svoj život na zaravanku pored mosta, u potpunom neskladu sa svim što je okružavalo.

Most je ostao potpuno izdvojen i sam.

Istinabog, i na mostu su se dešavale stvari u kojima su se stalne i nepromenljive navike domaćeg sveta sudarale sa novinama koje su tuđinci i njihov poredak donosili, a u tim sudarima je ono što je staro i domaće bilo redovito osuđeno na popuštanje i prilagođavanje.

Ukoliko od našeg sveta zavisi, život na kapiji nastavio bi da teče bez promene. Primećivalo se samo da sada na kapiju dolaze i Srbi i Jevreji sve slobodnije, u sve većem broju i u svako doba dana, ne vodeći računa kao nekad, o Turcima i njihovim navikama i pravima. Inače je sve išlo po starom. Preko dana su tu sedele pretrglije, poslovni ljudi koji presreću seljanke i kupuju vunu, perad ili jaja, a pored njih dokone badavadžije koji se pomiču sa suncem sa jednog kraja kasabe na drugi. Predveče su izlazili i ostali građani, ljudi od posla i rada, da

tu porazgovaraju ili poćute malo, gledajući niz veliku zelenu reku obraslu rakitama i prošaranu peščanim sprudovima. A noć je bila za momke i bekrije. Njima se nikad pa ni sada nije znala granica ni u vremenu zadržavanja ni u postupcima.

U tom noćnom delu života bilo je, bar za prvo vreme, promena i nesporazuma. Nova vlast je uvela i stalno osvetlenje varoši. Već prve godine postavljeni su u glavnim ulicama i po raskrsnicama, na zelenim direcima, fenjeri u kojima su gorele petroleumske lampe. (Fenjere je čistio, punio i palio visoki Ferhat, jedan siromašak sa punom kućom dece, koji je dotada posluživao u ućumatu, pucao uz ramazan iz prangije i vršio slične poslove, bez stalne i sigurne plate.) Tako je osvetljen most na nekoliko mesta, pa i na kapiji. Direk za taj fenjer prikovan je za onu hrastovu gredu koja je ostala u zidu od nekadašnjeg čardaka. Taj fenjer na kapiji imao je da izdrži dugu borbu sa meraklijskim navikama onih koji vole u mraku da pevaju, puše ili razgovaraju na kapiji, kao i sa razornim nagonima mladića u kojima se mešaju i sudaraju sevdah, čamotinja i rakija. Njih je dražila ta žmirkava svetlost, i toliko puta su i fenjer i gasna lampa osvanuli polupani. Mnogo je globa i osuda palo zbog toga fenjera. Jedno vreme je naročit opštinski stražar čuvao tu svetlost. Tako su noćni posetioci kapije imali sada i živog svedoka, koji im je bio još neprijatniji od fenjera. Ali vreme je vršilo svoj uticaj i novi naraštaji su se s vremenom navikli i izmirili s tim da svojim noćnim osećanjima puštaju maha pri slaboj svetlosti opštinskog fenjera, a da se ne bacaju svaki put na njega kamenom, štapom ili prvim tvrdim predmetom koji im dođe do ruke.

To je bilo utoliko lakše što se u noćima sa mesečinom, kad je kapija bila naročito posećena, fenjeri nisu uopšte palili.

Samo jedanput godišnje most je imao da podnese veliko osvetlenje. U predvečerje 18. avgusta svake godine, o carevom rođendanu, vlasti su kitile most vencima od lišća i redom mladih borova, a sa prvim mrakom planuli bi nizovi fenjera i sitnih svetlosti na stotine limenih kutija od vojničkih konzerva, ispunjenih lojem i stearinom, plamsale su u dugim redovima po ogradi mosta. One su osvetljavale povor mosta, dok su se njegovi krajevi, kao i stubovi na kojima počiva, gubili u tami, tako da je osvetljeni deo izgledao kao da lebdi u prostoru. Ali svaka svetlost brzo dogori i svaka svečanost prođe. Već sutradan most je opet bio ono što je. Samo je deci iz onog naraštaja ostala u očima nova i neobična slika mosta pod kratkotrajnom igrom svetlosti, živa i upečatljiva, ali kratka i prolazna kao san.

Pored stalnog osvetlenja nove vlasti su zavele na kapiji i čistoću, upravo naročit način čistoće, koji je odgovarao njihovim shvatanjima. Kore od voća, seme od lubenica i ljuske od lešnjaka i oraha nisu sada ostajali danima po kamenim pločama, dok ih kiša ne spere ili vetar ne odnese. Sve je to svakog jutra meo i čistio naročit opštinski čistač. I to, na kraju, nije nikoga smetalo, jer ljudi se pomire sa čistoćom i kad nije ponikla iz njihovih navika i potreba; naravno pod uslovom da ne moraju oni lično da je održavaju.

Bila je još jedna novina koju su donela okupatorska vremena i novi ljudi: na kapiju je počeo, prvi put otkad ona postoji, da dolazi ženski svet. Činovničke žene i kćeri, njihove služavke i dadilje zaustavljale su se tu u razgovoru ili dolazile o praznicima da sede, zajedno sa svojim pratiocima vojnog ili civilnog reda. To nije bivalo često, ali je ipak kvarilo raspoloženje starijim ljudima, koji su dolazili da tu nad vodom popuše u miru i tišini svoj čibuk, a zbunjivalo i uzbuđivalo mlađe.

Postojala je, naravno, oduvek izvesna veza između kapije i ženskog sveta u kasabi, ali samo utoliko što su muškarci dolazili da devojkama koje prelaze most dobace poneku laskavu reč ili da svoje zanose, jade i sporove zbog žena, rasprave ili odboluju tu na kapiji. Mnogi je samac tu presedeo sate i dane u tihom pevanju (»samo za svoju dušu«), ili u duvanskom dimu, ili prosto u nemom posmatranju brze vode, plaćajući tako svoj arač tome zanosu kome svi dugujemo i od koga malo ko može da se otme. Mnogi je suparnički sukob među mladićima tu raspravljen i izglađen, mnoga ljubavna spletka smišljena. Mnogo je o ženama i ljubavi govoreno ili maštano, mnoga strast se rodila i mnoga ugašena. Svega toga je bilo, ali žene, u svom liku, nisu se nikad zadržavale ni sedele na kapiji, ni hrišćanske ni, pogotovo, muslimanske. Sad se to promenilo.

Praznikom i nedeljom viđale su se na kapiji kuvarice, stegnute u pasu, crvene u licu, sa prekipelim salom iznad i ispod midera od koga im dah staje. Sa njima su njihovi narednici u iščetkanim uniformama, sa bleštavim metalnim dugmetima, sa crvenim gajtanima i »šicarskim« pomponima na grudima. A radnim danom, predveče, išetaju činovnici i oficiri sa svojim ženama, zaustavljaju se na kapiji, razgovaraju na svom nerazumljivom jeziku, smeju se glasno i kreću slobodno.

Te dokone, slobodne i nasmejane žene bole su oči svima, nekom manje nekom više. Svet se čudio i snebivao jedno vreme, a zatim je počeo da se navikava na to kao što se navikao na tolike druge novine, iako ih nije primao.

Uopšte, može se reći da su sve te promene na mostu bile neznatne, površne i kratkotrajne. Mnogobrojne i zamašne promene u duhovima i navikama građana i spoljnjem izgledu varoši kao da su prolazile mimo mosta ne dodirujući ga. Izgledalo je kao da će beli, drevni most, koji je preturio preko sebe tri veka bez traga i ožiljka, ostati i »pod novim carem« nepromenjen i odoleti i ovoj poplavi novina i promena kao što je uvek odolevao i najvećim »povodnjama« i iz razbesnelih masa mutne vode, koje bi ga preplavile, iskrsavao nedirnut i beo kao preporođen.

Tako je sada život na kapiji bio još življi i šareniji.

Sada se po vas dan i još u neko doba noći smenjivao na kapiji sav taj mnogobrojni i šareni svet, naši i strani, mladi i stari. Svi su oni bili zabavljeni sami sobom i zaokupljeni samo mislima, ćeifovima ili strastima koje su ih dovele na kapiju. Zato i nisu obraćali pažnju na prolaznike koji su, vođeni drugim mislima i svojim brigama, prelazili most oborene glave ili odsutna pogleda, ne gledajući ni levo ni desno i ne obazirući se na one koji sede na kapiji.

Među takve prolaznike svakako je spadao i gazda Milan Glasinčanin sa Okolišta. Visok, mršav, bled i pognut čovek. Celo mu telo izgleda prozračno i bez težine, a na olovnim stopalima. Stoga se u hodu klati i povija kao ripida u dečijim rukama na litiji. Kosa i brkovi sedi kao u starca, oči oborene. Takav, on sada prolazi ovuda korakom mesečara. Ne primećuje da se išta na kapiji i u svetu izmenilo, i sam gotovo neprimećen od sveta koji dolazi ovamo da sedi, mašta, peva, trguje, razgovara ili dangubi. Stariji ga zaboravljaju, mladež ga se ne seća, stranci ga ne poznaju. A ipak, njegova je sudbma u tesnoj vezi sa kapijom, sudeći bar po onom što se o njemu još pre desetak dvanaest godina govorilo ili šaputalo u kasabi.

Milanov otac, gazda Nikola Glasinčanin, doselio se u kasabu nekako u vreme kad je buna u Srbiji bila u najvećem jeku. Kupio je lepo imanje na Okolištima. Stalno se održavalo mišljenje da je on odnekud pobegao sa teškim ali ne dobro stečenim parama. Niko za to nije imao dokaza i svak je tu stvar samo upola verovao. Ali niko je nije potpuno odbijao. Dvaput se ženio, ali mu se nije dalo u deci. Podigao je samo ovoga sina, Milana, i njemu je ostavio sve što je imao, javno i skrovito. I Milan je imao sina jedinca, Petra. Imanje bi mu doteklo i preteklo da nije imao jednu, jednu jedinu, ali svemoćnu strast — kocku.

Pravi kasabalija nije po prirodi kockar. Kao što smo videli, njihove strasti su druge i drugačije; neumerena ljubav prema ženama,

sklonost ka piću, pesmi, skitnji ili dokonom maštanju pored rodne reke. A čovekova sposobnost je ograničena u svemu, pa i u tome. Stoga se strasti u njemu sukobljavaju, potiskuju i često potpuno isključuju jedna drugu. To ne znači da u kasabi nije bilo ljudi odanih i tome poroku, ali je stvarno broj kockara bio vazda malen, u poređenju sa drugim varošima, i u većini slučajeva to su bili stranci ili doseljenici. Svakako, Milan Glasinčanin je bio jedan od njih. Od najranije mladosti on se sav predao kocki. Kad ne bi u kasabi našao društvo koje mu treba za igru, odlazio je čak u drugi kadiluk, odakle se vraćao ili pun para, kao trgovac sa vašara, ili praznih džepova, bez sata i lanca, bez duvanske kutije i prstena, ali u svakom slučaju bled i neispavan kao da je bolovao.

Inače, njegovo rodno mesto bio je Ustamujića han, na dnu višegradske čaršije. Tu ima uska sobica bez prozora u kojoj danju gori sveća i u kojoj se uvek nađu tri-četiri čoveka kojima je kocka preča od svega. Tu, zatvoreni, u duvanskom dimu i ustajalom vazduhu, zakrvavljenih očiju, suvih usta i drhtavih ruku, oni sastave često dan i noć, služeći svojoj strasti, kao mučenici. U tom sobičku je Milan proveo dobar deo svoje mladosti i ostavio dobar deo svoje snage i svog imetka.

Nije mu bilo mnogo više od trideset godina kad se sa njim desila nagla i za većinu sveta neobjašnjiva promena, koja ga je zauvek izlečila od njegove teške strasti, ali u isto vreme izmenila njegov život i potpuno ga preobrazila.

Jedne jeseni, ima od tada oko četrnaest godina, naišao u han neki stranac. Ni star ni mlad, ni ružan ni lep, srednjih godina i srednjeg stasa, ćutljiv a osmejkuje se samo očima. Poslovan čovek koji je sav usredsređen na stvar zbog koje je došao. Zanoćio tu i sa sumrakom naišao u onaj sobičak u kome su još od posle podne bili zatvoreni kockari. Primili su ga sa nepoverenjem, ali se držao tako tiho i skromno da nisu ni primetili kad je i on počeo da stavlja omanje uloge na kartu. Više je gubio no dobivao, mrštio se zbunjeno i nesigurnom rukom vadio srebrn novac iz unutrašnjih džepova. Pošto je izgubio dosta, morali su da mu daju karte da i on podeli. Delio je najpre sporo i oprezno pa zatim sve življe i slobodnije. Igrao je bez uzbuđenja ali smelo i do kraja. Gomila srebrnog novca rasla je pred njim. Igrači počeše da izostaju. Jedan ponudi zlatan lanac na kartu, ali stranac to hladno odbi izjavljujući da samo u novac igra.

Oko jacije igra se prekide, jer niko nije više imao gotova novca pri sebi. Milan Glasinčanin je bio poslednji, ali najposle i on se morao povući. Stranac se učtivo oprostio i otišao u svoju sobu.

Sutradan se igralo ponovo. I opet je stranac naizmence gubio i dobivao, uvek više dobivajući nego gubeći, tako da su i opet kasabalije ostale bez gotovine. Gledali su mu na ruke i u rukave, posmatrali ga sa svih strana, donosili nove karte i menjali mesta na sećiji ali ništa nije pomagalo. Igrali su prostu i zloglasnu igru *otuzbir* (trideset i jedan), koju su svi poznavali od detinjstva, ali način strančevog igranja nisu mogli da uhvate. Čas je vukao na dvadeset i devet, pa i na trideset, a čas je ostajao na dvadeset i pet. Primao je svaki ulog, najmanji kao i najveći, prelazio je preko sitnih nepravilnosti pojedinih igrača kao da ih ne primećuje, ali je veće otklanjao hladno i bez mnogo reči.

Milana Glasinčanina je mučilo i dražilo prisustvo ovog stranca u hanu. Tih dana se inače osećao loman i grozničav. Zaricao se da neće više igrati, pa opet je dolazio i gubio sve do poslednje pare i vraćao se kući, pun jeda i srama. četvrte ili pete večeri pođe mu za rukom da se savlada i ostane kod kuće. Bio je pripremio novac i obukao se, ali ipak ostade pri prvoj odluci. Glava mu je bila teška i dah nemiran. Večerao je brzo, nadvoje-natroje, i ne znajući šta jede. Posle je nekoliko puta izlazio pred kuću, pušio, šetao i posmatrao dole pod sobom zamrlu kasabu u svetloj jesenjoj noći. Šetajući tako dugo, ugleda odjednom nejasan lik kako ide drumom, skreće i zastaje pored njegove ograde.

— Dobro veče, komšija! — viknu nepoznati. Po glasu poznade: bio je stranac iz hana. Čovek je očigledno došao zbog njega i želeo da razgovara. Milan se primače ogradi.

— Ti ne dođe večeras u han? — pitao je stranac mirno i hladno, kao uzgred.

— Nisam nešto oran danas. Tamo su ostali igrači.

— Nema više nikoga. Svi se razišli prije vremena. Nego ajde da okrenemo nas dvojica.

— Dockan je, bogami, a i nema se gdje.

— Sješćemo dolje na kapiju. Sad će mjesec izgrijati.

— Ama nije mu vrijeme, — brani se Milan, a usta mu došla kao drvena, i reči kao tuđe.

Stranac je stajao dalje i čekao, kao da i ne pomišlja da bi moglo drukčije nego što on kaže.

I zaista, Milan otključa vratnice na bašti i krenu sa čovekom, iako se i rečima i mislima i poslednjim naporima volje otimao toj tihoj sili koja ga je vukla a kojoj se nije mogao oteti, ma koliko da ga je vređala i izazivala u njemu otpor i odvratnost prema strancu.

Spustiše se brzo niz Okolišta. Krupan i već načet mesec zaista se digao iza Staniševca. Most je izgledao beskrajan i nestvaran, jer mu se krajevi gube u mlečnoj magli a stubovi pri dnu tonu u tami; jedna strana svakog stuba i luka jarko je osvetljena, a druga u potpunoj senci; te obasjane i tamne površine lome se i seku u oštrim crtama tako da ceo most liči na čudnu arabesku nastalu u trenutnoj igri svetlosti i mraka.

Na kapiji nije bilo žive duše. Sedoše. Stranac izvadi karte. Milan zausti još jednom da kaže kako je nezgodno, kako se ne razabiru dobro karte i ne raspoznaje novac, ali stranac se nije više obazirao na njega. Otpoče igra.

Ispočetka su još govorili poneku reč, ali kako je igra rasla, zaćutaše potpuno. Samo savijaju cigare i pale jednu o drugu. Karte pređoše nekoliko puta iz jednih ruku u druge, ali se na kraju ustališe kod stranca. Novac je bezglasno padao na kamen po kome se hvatala tanka rosa. Nastupio je onaj trenutak koji je Milan dobro poznavao, kad stranac vuče na dvadeset i devet dvojku i na trideset keca. Njemu se steglo grlo potpuno i zamaglio pogled. A strančevo lice na mesečini još mirnije nego obično. Za nepun sat Milan je ostao bez novaca. Stranac mu je predložio da ode do kuće i uzme, a on će ga pratiti. Otišli su i vratili se, i nastavili igru. Milan je igrao kao nem i slep; mišlju je pogađao kartu i znakovima kazivao šta hoće. Uopšte, kao da su karte između njih dvojice postale sporedne i samo kao povod za očajničko rvanje bez predaha. Kad je opet ostao bez novca, stranac mu je naredio da ide kući i donese, a on je ostao na kapiji pušeći. Nije smatrao za potrebno da ga prati, jer više nije moglo biti ni pomisli da bi Milan mogao ne poslušati ili prevariti i ostati kod kuće. I Milan je poslušao, bez pogovora otišao i pokorno se vratio. Tada se sreća naglo okrenula. Milan je povratio gubitak. Od uzbuđenja mu se još više stegao onaj čvor u grlu. Stranac je stao da podvostručava ulog, pa potrostručava. Igra je bivala sve brža i sve oštrija. Između njih je siktala karta i tkala para u srebru i zlatu. Obojica su ćutali. Milan je samo uzbuđen disao, znojeći se i hladeći, naizmence, u blagoj noći, na mesečini. Igrao je, delio i pokrivao, ali ne što mu se igra nego što mora. Osećao je da mu ovaj stranac izvlači ne samo novac, dukat po dukat, nego i srž iz kostiju i krv iz damara, kap po kap, i da ga napuštaju snaga i volja sa svakim novim gubitkom. S vremena na

vreme bi pogledao ispod oka svog protivnika u igri. Očekivao je da će ugledati satansko lice sa iskeženim zubima i sa očima kao žeravica, ali naprotiv, pred njim je stalno stajao strančev obični lik, sa napregnutim izrazom čoveka koji radi svoj svakidašnji posao, koji žuri da svrši što je započeo, i kome i samom nije lako ni prijatno.

Ubrzo, Milan je opet izgubio svu gotovinu. Tada stranac predloži da igraju za mat, pa za zemlju i imanje.

— Četiri zdrave madžarije mećem, a ti dorata sa sedlom. Je l' ti pravo?

— Jeste.

Tako je otišao dorat a za njim još dva tovarna konja, pa krave i telad. Kao brižan i pribran trgovac, stranac je nabrajao sve po imenu stoku iz Milanove štale i tačno procenjivao svaku glavu, kao da je rođen i odrastao u toj kući.

— Evo jedanaest dukata za onu tvoju njivu zvanu *salkuša!* Je li riječ?

— Riječ!

Stranac je delio. U pet karata Milan je imao svega dvadeset i osam.

— Još? — pitao je mirno stranac.

— Još jednu, — izgovori Milan jedva čujnim šapatom a sva krv pojuri ka srcu.

Stranac mirno okrenu kartu. Bila je dvojka, spasonosna karta. Milan ravnodušno procedi kroz zube:

— Dosta!

Grčevito je stezao i krio karte. Trudio se da licu da što ravnodušniji izraz, kako protivnik ne bi pogodio na koliko je on stao.

Tada stranac poče da izvlači za sebe, otvoreno. Kad je došao na dvadeset i sedam on zastade, pogleda mirno Milana u oči, ali on obori pogled. Stranac okrenu još jednu kartu. Bila je dvojka. Uzdahnu kratko i jedva čujno. Izgledalo je da će stati na dvadeset i devet i Milanu poče već da se vraća krv u glavu u predosećanju pobedničke radosti. Ali tada se stranac trgnu, isturi jače grudni koš i zabaci glavu da mu na mesečini blesnuše čelo i oči, i okrenu još jednu kartu. Opet dvojka.

Izgledalo je neverovatno da tri dvojke iziđu gotovo jedna za drugom pa ipak je bilo tako. Na izvrnutoj karti Milan ugleda svoju njivu, onako pooranu kakva je u proleće kad je najlepša. Zakovitlaše se brazde oko njega kao u nesvestici, ali ga strančev mirni glas dozva sebi.

— Otuz bir! Njiva je moja.

Došle su na red druge njive, pa obe kuće, pa hrastov gaj u Osojnici. U proceni su se redovno slagali. Ponekad bi Milan dobio i prigrabio dukate. Nada bi blesnula kao zlato, ali posle dve-tri nesrećne »ruke« on je ostajao bez novaca i ulagao opet imanje.

Kad je igra kao bujica sve odnela, oba igrača zastadoše za trenutak, ne da predahnu, jer toga su se obojica, izgleda, bojala, nego da razmisle u što bi mogli dalje da igraju. Stranac je bio sabran, sa izgledom brižnog poslenika koji se odmara posle prve polovine posla ali kome se žuri da pređe na drugu. Milan je ukočen, sav ostudenio; srce mu bije u ušima i kameno sedište pod njim raste i tone. Tada stranac progovori onim svojim jednoličnim, dosadnim glasom, malo kroz nos.

— Znaš šta je, prijatelju? Da okrenemo još jednom, ali sve za sve. Ja dajem sve što sam večeras dobio, a ti život. Ako dobiješ, sve je opet tvoje kao što je i bilo, pare, mal i zemlja. Ako izgubiš, ti skači s kapije u Drinu.

I to je govorio isto onako suvo i poslovno kao i sve ostalo, kao da se radi o najobičnijoj pogodbi između dvojice kockara, ogrezlih u igri.

Ovo je došlo da se duša gubi ili spasava, pomisli Milan i učini napor da se digne, da se otme tome nerazumljivom vrtlogu koji je sve odneo pa sada evo, vuče i njega neodoljivom snagom u sebe, ali ga čovek jednim jedinim pogledom vrati na njegovo mesto. I kao da igraju u hanu, sa ulogom od tri-četiri groša, on pognu glavu i pruži ruku. Presekoše obojica. U stranca je četvorka a u Milana desetka. Na njemu je bilo da podeli. To ga ispuni nadom. Delio je, a stranac je tražio sve nove karte.

— Još! Još! Još!

Pet karata je izvukao čovek i tek onda rekao: dosta! Sad je vukao Milan. Kad je došao do dvadeset i osam, zastao je jedan tren oka, pogledao skupljene karte strančeve i njegovo zagonetno lice. Ni naslutiti se nije moglo na koliko je stao, ali je bilo vrlo verovatno, da

ima više od dvadeset i osam; prvo, jer on večeras na niskim brojevima ne ostaje i drugo, jer ima pet karata. I sabravši poslednju snagu, Milan okrenu još jednu kartu. Bila je četvorka. Dakle: trideset i dva, i *tropa.*

Gledao je, ali nije mogao očima da veruje. Izgledalo mu je nemoguće da se tako sve odjednom gubi. Od nožnih prsta do temena nešto vatreno i šumno prostruja kroz njega. Sve mu odjednom postade jasno: i šta je vrednost života, i šta je čovek i šta njegova prokleta i neobjašnjena strast da se igra sa svojim i sa tuđim, sa samim sobom i sa svim oko sebe. Sve je jasno i belodano kao da je svanulo i kao da je sanjao da je igrao i izgubio, ali sve je u isto vreme istinito, neopozivo i nepopravljivo. Htede nešto da zausti, da jaukne, da pozove nekog u pomoć, bar uzdahom jednim, ali nije nalazio ni toliko snage u sebi.

Pored njega stranac je čekao.

I tada, odjednom, zakukurika petao negde na obali, tanko i glasovito, jednom, pa odmah i drugi put. Bio je tako blizu da se čulo kako lupa krilima. U isti mah poleteše rasturene karte, kao na vetru, prosu se i rasturi novac, zaljulja se cela kapija iz temelja. Milan zatvori oči od straha i pomisli da je došao poslednji čas. Kad je ponovo otvorio oči video je da je sam. Njegov protivnik u igri prsnuo je kao mehur od sapunice i sa njim je nestalo i karata i novca sa kamene ploče.

Krnj mesec, narandžaste boje, plivao je u dnu vidika. Dizao se prohladan vetar. Šum vode u dubini postao je glasniji. Milan je opipao pažljivo kamen na kome sedi, nastojeći da se pribere i razazna gde je i šta je to sa njim, zatim se teško digao i kao na tuđim nogama krenuo kući na Okolišta.

Ječeći i posrćući jedva je stigao do pred kuću, tu je pao kao ranjenik, udarivši tupo telom o vrata. Probuđeni ukućani su ga uneli u postelju.

Dva meseca je ležao u groznici i u bunilu. Mislili su da neće moći ostati. Pop Nikola je dolazio i sveštao mu masla. Pa ipak je došao sebi i pridigao se, ali kao drugi čovek. To je sada bio starac pre vremena i osobenjak koji živi povučeno, govori malo i ne druži se s ljudima više nego što mora. Na licu, koje ne poznaje osmejka, stalan izraz bolne, napregnute pažnje. Gleda samo svoju kuću i ide za svojim poslom, kao da nikad nije znao ni za društvo ni za karte.

Još dok je bolovao ispričao je pop-Nikoli sve što mu se desilo one noći na kapiji, a docnije je kazao stvar još dvojici dobrih prijatelja, jer je

osećao da sa tom tajnom na duši ne bi mogao živeti. Svet je nešto načuo i, kao da je malo ono što je uistinu bilo, još nadodao i iskitio celu priču, a zatim je, kao što svet obično radi, skrenuo pažnju na drugu nečiju sudbinu i zaboravio Milana i njegov doživljaj. Tako ovo što je ostalo od nekadašnjeg Milana Glasinčanina živi, radi i kreće se među kasabalijama. Mlađi naraštaj ga zna samo ovakvog kakav je sada i ne sluti da je ikad bio drugačiji. I on sam kao da je sve zaboravio. I kad, silazeći od kuće u kasabu, prelazi most teškim i sporim korakom mesečara, on prolazi mimo kapije bez najmanjeg uzbuđenja, čak i bez sećanja. Ne dolazi mu ni u pamet da bi ta sofa sa belim kamenim sedištima i bezbrižnim svetom mogla imati neke veze sa onim strašnim mestom, negde na kraju zemlje, na kome je jedne noći igrao svoju poslednju igru, stavljajući na varljivu kartu sve što ima, i sebe sama i svoj život na obadva sveta.

Uopšte, Milan se često pitao da li ceo onaj noćni doživljaj na kapiji nije bio samo san koji je on snivao dok je ležao onesvešćen pred kućnim vratima, samo posledica a ne uzrok njegove bolesti. Pravo govoreći, i pop Nikola i ona dvojica prijatelja kojima se poverio bili su više skloni da celu Milanovu priču smatraju tlapnjom, maštanijom, koja mu se prividela u groznici. Jer, u stvari, niko od njih ne veruje da đavo igra *otuzbir* i izvodi na kapiju onoga koga hoće da upropasti. Ali naši su doživljaji često tako zamršeni i teški da nije čudo što ih ljudi pravdaju učešćem samog Satane, nastojeći tako da ih objasne ili bar učine lakše podnošljivim.

Sad, kako bilo da bilo, sa đavolom ili bez njegove pomoći, na snu ili u istini, sigurno je da se Milan Glasinčanin, pošto je prekonoć izgubio zdravlje i mladost i silan novac, kao čudom oslobodio zauvek svoje strasti. I ne samo to. Na priču Milana Glasinčanina nadovezuje se priča o još jednoj drugoj sudbini, a i njen konac polazi od kapije.

Sutradan posle one noći kad je Milan Glasinčanin (u snu ili na javi) igrao strašnu i poslednju igru na kapiji, svanuo je sunčan jesenji dan. Bila je subota. Kao uvek subotom, na kapiji su se iskupljali višegradski Jevreji, trgovci, sa muškom decom. Dokoni i svečani, u atlasli čakširama i čohali džemadanima, sa zagasitocrvenim, plitkim fesovima na glavi, oni su strogo svetkovali dan gospodnji šetajući pored reke kao da nekog traže u njoj. Ali najviše su sedeli na kapiji, vodili glasne i žive razgovore na španskom jeziku, izgovarajući samo psovke srpski.

Među prvima je toga jutra stigao na kapiju Bukus Gaon, najstariji sin pobožnog, čestitog i siromašnog berberina Avrama Gaona. Bilo mu je šesnaest godina a još nije bio našao stalan posao ni određeno zvanje.

Mladić je, mimo sve Gaone, imao neki lud vetar u glavi, koji mu nikako nije dao da se urazumi i smiri na jednom zanatu i koji ga je gonio da svuda i u svemu traži nešto više i lepše za sebe. Kad je hteo da sedne, pogledao je da li je čisto kameno sedište. Tako je u sastavku između dve ploče ugledao tanku prugu žuta sjaja. To je bio blesak zlata, tako drag ljudskim očima. Pogledao je bolje. Nije moglo biti sumnje: tu je zapao odnekud dukat. Mladić se okrenu oko sebe, gledajući da li ga ko ne posmatra i tražeći nešto čime bi mogao iščačkati dukat, koji mu se osmehivao iz kamenog šipila. Ali odmah se seti da je subota i da bi bilo zazor i grehota ma kakav posao raditi. Uzbuđen i zbunjen, seo je na to mesto i nije se dizao sa njega sve do podne. A kad je bilo vreme ručku i kad su se svi Jevreji, stari i mladi, razišli kućama, on je našao deblju ječmenu slamku i zaboravljajući greh i praznik oprezno izgurao dukat između ploča. Bila je zdrava madžarija, tanka i gotovo bez težine kao sitan, suv list. Zadocnio je na ručak. I kad je seo za oskudnu sofru za kojom je bilo njih trinaestero (jedanaestero dece i otac i majka), nije ni slušao kako ga otac grdi i naziva dangubom i neradnikom koji ni na gotov ručak ne može na vreme da stigne. U ušima mu je šumelo i pred očima bleštalo. Pred njim su se otvarali dani neslućene raskoši o kojoj je uvek maštao. Činilo mu se da u džepu nosi sunce.

Sa tim dukatom Bukus je bez mnogo razmišljanja otišao sutra u Ustamujića han, uvukao se u onaj sobičak gde se gotovo u svako doba dana i noći okreće karta. O tome je uvek snivao, ali nikad nije imao toliko novca da bi smeo da uđe i okuša sreću. Sad je mogao da ostvari taj san.

Tu je proveo nekoliko bolnih i uzbudljivih sati. Najpre su ga svi dočekali sa prezirom i nepoverenjem. Kad su videli da menja madžariju, pomislili su odmah da je pokrao nekoga, ali su pristali da prime i njegov ulog. (Jer, kad bi igrači ispitivali poreklo svačijeg novca, ne bi se igra mogla nikad ni sastaviti.) Ali tada je nastala za početnika nova muka. Kad bi dobivao, udarala mu je krv u glavu i pogled mu se maglio od znoja i vreline. A kad bi naišao veći gubitak, činilo mu se da mu dah staje i srce zamire. Ali posle svih tih muka od kojih je svaka izgledala kao bezizlazna, te večeri je ipak izišao iz hana sa četiri dukata u džepu. Pa iako je, od uzbuđenja, bio sav slomljen i u groznici, kao da su ga vatrenim prućem šibali, išao je uspravno i gordo. Pred užarenim pogledom otvarali su mu se daleki i sjajni vidici koji su zasenjivali njegovu porodičnu bedu i brisali celu ovu kasabu iz temelja. Išao je kao opijen, svečanim korakom. Prvi put u životu osećao je ne samo blesak i zvuk nego i težinu zlata.

Još te iste jeseni Bukus je, iako mlad i zelen, postao skitnica i kockar od zanata i napustio roditeljsku kuću. Stari Gaon je kopneo od sramote i žalosti za prvencem sinom, a sva jevrejska opština je osećala tu nesreću kao svoju. Posle je napustio kasabu i otišao u svet za svojom zlom kockarskom sudbinom. I nikad se više, evo ima četrnaest godina, nije čulo o njemu. To je od njega učinio, kaže se, »đavolji dukat« koji je našao na kapiji i iščačkao ga u subotnji dan.

Nastupala je četvrta godina okupacije. Izgledalo je kao da se sve prilično smirilo i »uhodalo«. Ako se i ne vraća nepovratna »slatka tišina« turskih vremena, ono bar počinje da se ustaljuje red po novim shvatanjima. Ali tada se ponovo uzmuti u zemlji, iznenada stiže nova vojska u kasabu, i opet se pojavi straža na kapiji. Do toga je došlo na ovaj način.

Nova vlast je te godine počela sa regrutacijom u Bosni i Hercegovini. To je izazvalo živu uzbunu u narodu, naročito među Turcima. Oni su pre pedeset godina, kad je Sultan uveo prvi nizam, redovnu vojsku na evropski način odevenu, vežbanu i opremljenu, digli bunu i vodili čitave male ali krvave ratove, jer nisu hteli da obuku kaursko odelo i meću na sebe kaiše koji su se ukrštali na grudima i tako stvarali mrski simbol krsta. A sad su morali da obuku to isto omraženo »tijesno odijelo« i to još u službi tuđeg cara druge vere.

Još odmah prve godine posle okupacije, kad su vlasti počele da vrše numerisanje domova i popis stanovništva, kod turskog sveta su te mere izazvale nepoverenje i probudile neodređene, ali duboke bojazni.

Kao uvek u takvim prilikama, najugledniji i najučeniji među kasabalijskim Turcima sastali su se tada neprimetno da se dogovore o značenju tih mera i držanju koje treba prema njima zauzeti.

Jednog majskog dana našli su se na kapiji, kao slučajno, ti »prvi ljudi« i zauzeli sva mesta na sofi. Pijući mirno kafu i gledajući preda se, oni su gotovo šapatom govorili o novim sumnjivim merama vlasti. Svi su bili nezadovoljni zbog tih novih mera. One su po svojoj prirodi bile protivne svima njihovim shvatanjima i navikama, jer je svaki od njih osećao kao izlišno i nerazumljivo poniženje to mešanje vlasti u njegove lične stvari i njegov porodični život. Ali niko nije znao da protumači pravi smisao toga popisa ni da kaže na koji način bi mu se trebalo odupreti. Među njima je sedeo i Alihodža, koji je inače retko dolazio na kapiju, jer ga uvek bolno zasvrbi desno uho samo kad ugleda one kamenite basamake koji vode na sofu.

Višegradski muderis Huseinaga, čovek književan i pričalo, tumačio je, kao najpozvaniji, šta bi moglo da znači ovo obeležavanje kuća brojevima i popis dece i odraslih.

— To je kaurski običaj, kako mi se čini, oduvijek. Ima tridesetak godina, ako nema i više, bio je u Travniku vezir Tahirpaša Stambolija. Bio je poturčenjak, ali neiskren i munafik, ostao u duši vlah ko što je i bio. Pričali su ljudi da je pored sebe imao zvonce pa kad zove koga od momaka, on kuca u ono zvonce ko vlaški pop, sve dok se onaj ne odazove. E, taj je Tahir-paša prvi stao da broji kuće po Travniku i da na svaku udara tahtu sa brojem. (Zato su ga i prozvali »tahtar«.) Ali narod se pobuni pa pokupi sve one tahte sa kuća, snese ih na jedno mesto i zapali. Krv je htela zbog toga da padne. Ali, srećom, to se čulo u Stambolu, te ga digoše sa Bosne. Trag mu se zameo! E sad, ovo je nešto na tu ruku. Hoće Švabo da ima tefter od svega pa i od naših glava.

Svi su gledali preda se slušajući muderisa, koji je bio poznat po tome što je više voleo da nadugačko priča tuđa sećanja nego da jasno i kratko kaže svoje mišljenje o onome što se danas dešava.

Kao uvek, Alihodža prvi izgubi strpljenje.

— Nije ovo Švabi u vjeri, muderis efendija nego u računu. Ne igraju se oni i ne dangube ni kad spavaju, nego gledaju svoj poso. To se sada još ne vidi, ali će se viditi za koji mjesec ili za godinu. Jer, pravo je govorio rahmetli Šemsibeg Branković: »Švapski su lagumi na dugu fitilju!« Ovo brojenje kuća i ljudi, kako ja hesapim, ili mu treba za neki nov namet ili misli da kupi ljude na kuluk ili na vojsku. A more biti i za jedno i za drugo. I, ako mene pitate šta treba da činimo, ja ovako mislim. Da dižemo odmah bunu, mi za to vojska nismo. To i Bog vidi i ljudi znaju. Ali ne moramo ni da poslušamo sve što nam se naređuje. Niko ne treba ni da pamti njihove brojeve ni da kazuje godine, pa neka oni pogađaju kad se ko rodio. A ako baš zabrazde, pa dirnu u čeljad i u obraz, da ne damo, i da se branimo, pa šta nam od Boga suđeno bude.

Još su dugo razgovarali o tim neprijatnim merama vlasti, ali uglavnom je ostalo na onome što je Alihodža rekao: na pasivnom otporu. Ljudi su krili godine ili davali pogrešne podatke, izvinjavajući se svojom nepismenošću. A već za žene nije smeo niko ni da pita, jer bi to smatrali krvavom uvredom. Table sa kućnim brojevima prikrivali su, pored svih uputstava i pretnja vlasti, na nevidljivim mestima ili naopačke. Ili bi odmah krečili kuću i, kao slučajno, krečom premazali i kućni broj.

Videći da je otpor dubok i iskren, iako prikriven, vlasti su gledale kroz prste, izbegavale strogu primenu zakona sa svima posledicama i sukobe koji bi u tom slučaju neminovno nastali.

Prošle su od toga vremena dve godine. Ona uznemirenost oko popisa već se bila i zaboravila, kad zaista otpoče regrutovanje mladića, bez razlike na veru i stalež. U istočnoj Hercegovini izbio je tada otvoren ustanak u kom su ovog puta učestvovali pored Turaka i Srbi. Vođi pobunjenog naroda tražili su veze sa inostranstvom, naročito sa Turskom, tvrdeći da je okupatorska vlast prekoračila ovlašćenja koja su joj dana na Berlinskom kongresu i da nema prava da vrši regrutaciju u okupiranim oblastima koje su još pod turskim suverenitetom. U Bosni nije bilo organizovanog otpora, ali preko Foče i Goražda ustanak je dopirao do u blizinu višegradskog kotara. Pojedini odmetnici ili manji ostaci razbijenih odreda nastojali su da se sklone u Sandžak ili u Srbiju, prelazeći preko višegradskog mosta. Kao uvek u ovakvim prilikama, pored ustanka počela je da cveta i hajdučija.

Tada se, posle toliko godina, ustali opet straža na kapiji. Iako je bila zima i zapao dubok sneg, na kapiji su danju i noću stražila dva žandarma. Oni su zaustavljali nepoznate i sumnjive prolaznike, ispitivali ih i pregledavali.

Već posle dve nedelje u kasabu je stigao odred štrajfkora i smenio žandarme na kapiji. »Streifkorps« je organizovan čim je ustanak u Hercegovini počeo da uzima ozbiljnije razmere. To su bili borbeni i pokretni odredi, izabrani i opremljeni za akciju na teškom terenu, sastavljeni od dobro plaćenih dobrovoljaca. U njima je bilo ljudi koji su došli kao vojnici prvog poziva sa okupacionim trupama pa nisu hteli da se vraćaju, nego ostali da služe u štrajfkoru. Bilo je takvih koji su iz žandarmerije prikomandovani novom pokretnom odredu. I na kraju, bio je izveštan broj domaćih ljudi koji su služili kao poverenici i kalauzi.

Cele te zime, koja nije bila ni laka ni kratka, straža od dvojice štrajfkora čuvala je kapiju. Obično je bio jedan stranac i jedan domaći. Oni nisu sagradili čardak, kao Turci nekad, za Karađorđeve bune u Srbiji. Nije bilo ni ubijanja ni sečenja glava. Pa ipak je i ovoga puta, kao uvek kad se kapija zatvori, bilo neobičnih događaja, koji su ostavili traga u kasabi. Jer, teška vremena ne mogu proći bez nečije nesreće.

Među štrajfkorima koji su se smenjivali na kapiji bio je jedan mlad čovek, Rus iz istočne Galicije, po imenu Gregor Fedun. Taj mladić u dvadeset i trećoj godini bio je džinovskog rasta i detinje duše, snažan

kao medved i stidljiv kao devojka. Bio je na odsluženju roka kad je njegov puk upućen u Bosnu. Učestvovao je u bojevima kod Maglaja i na Glasincu. Zatim je proveo godinu i po u raznim garnizonima istočne Bosne. A kad je došlo vreme da bude oslobođen, bilo mu je teško da se vrati u svoju galičku varoš Kolomeju, i u očinsku kuću sa mnogo dece a malo svega ostaloga. Bio je već u Pešti, u svom kadru, kad je objavljen poziv za dobrovoljni upis u štrajfkore. Kao vojnik koji je upoznao Bosnu u višemesečnim borbama Fedun je primljen odmah. I on se iskreno obradovao pri pomisli da će ponovo videti bosanske proplanke i varošice u kojima je proživeo i teških i veselih dana, a za koje su ga sada vezivala sećanja u kojima su oni teški dani lepše i življe sjali od veselih. Topio se od miline i nadimao od ponosa zamišljajući lica roditelja, braće i sestara kad prime prve srebrne forinte koje će im on poslati od obilne štrajfkorske plate. I povrh svega toga imao je sreću da je upućen ne u istočnu Hercegovinu, gde su borbe sa ustanicima bile zamorne, često i vrlo opasne, nego u kasabu na Drini, gde se sav posao sastojao u patroliranju i stražarenju.

Tu je proveo zimu, često satima tapkajući i hučući u prste na kapiji, za mraznih, vedrih noći kad kamen puca od studeni i kad nebo ubledi nad kasabom i od krupnih jesenjih zvezda postanu sitne i zle svećice. Tu je dočekao i proleće i primetio mu prve znake na kapiji: ono teško i muklo pucanje leda na Drini, koje čovek negde u utrobi oseti, i onaj potmuli huk nekog novog vetra koji po svu noć huji po golim šumama stešnjenih planina više mosta.

Mladić je stražio, kad je dolazila njegova reda, osećajući kako proleće, koje se javlja kroz zemlju i vodu, ulazi polagano u njega, plavi mu i zbunjuje sva čula, zanosi i mrsi misli. Stražio je i pevušio sve maloruske pesme koje se u njegovom kraju pevaju. Uz pesmu, izgledalo mu je sa svakim prolećnim danom sve više kao da nekoga čeka na tom izloženom i vetrovitom mestu.

Početkom marta meseca komanda je uputila opomenu odredu koji čuva stražu na mostu da udvostruči pažnju, jer, prema pouzdanim obaveštenjima, poznati hajduk Jakov Čekrlija prebacio se iz Hercegovine u Bosnu i sad se krije negde u okolini Višegrada, odakle će, vrlo verovatno, nastojati da se dokopa srpske ili turske granice. Štrajfkori koji čuvaju most dobili su i lični opis Čekrlijin, sa napomenom da je u pitanju hajduk koji je, sitan i neugledan telom, ali snažan, smeo i neobično lukav, već nekoliko puta uspeo da prevari patrole koje su ga bile opkolile, i da im izmakne.

I Fedun je prilikom raporta čuo opomenu i primio je ozbiljno kao sva zvanična saopštenja. Uistinu ona mu je izgledala pomalo i preterana, jer nije mogao da zamisli kako bi neko uspeo da prođe neopažen preko onih desetak koraka prostora, koliko iznosi širina mosta. Mirno i bez brige on je provodio po nekoliko dnevnih i noćnih sati na kapiji. Njegova je pažnja bila zaista udvostručena, ali nije bila zauzeta pojavom toga Jakova od koga nije bilo ni traga ni glasa, nego onim bezbrojnim znacima i pojavama kojima se objavljuje proleće na kapiji.

Nije lako usredsrediti pažnju samo na jedan predmet kad su čoveku dvadeset i tri godine, kad mu telom idu mravci od snage i života i kad oko njega sa svih strana šumi, blešti, miriše proleće. Sneg se topi u gudurama, reka je brza a siva kao muklo staklo, vetar koji dolazi sa severozapada donosi dah snega sa planina i prvih pupova iz doline. Sve to zanosi i rasejava Feduna koji premerava prostor od jedne terase do druge ili, ako straži noću, nasloni se na zid i pevuši sa vetrom svoje maloruske pesme. A danju kao i noću ne ostavlja ga osećanje da nekog čeka, osećanje koje je i mučno i slatko i koje kao da nalazi potvrde u svemu što se dešava na vodi, zemlji i nebu.

Jednog dana, nekako u vreme ručka, prošla je pored straže jedna turska devojčica. Bila je u onim godinama kad se turske devojke još ne kriju, ali ne idu više ni potpuno otkrivene nego se ogrću tankom velikom *boščom* koji im zaklanja celo telo, ruke i kosu, podbradak i čelo, ali ostavlja još nepokriven jedan deo lica: oči, nos, usta i obraze. To je ono kratko vreme između detinjstva i devojaštva, kad muslimanska devojka čedno i radosno pokazuje draž još detinjastog a već ženstvenog lica koje će možda već sutra pokriti feredža zauvek.

Žive duše nije bilo na kapiji. Sa Fedunom je stražio neki Stevan iz Prače, jedan od seljaka štrajfkora. Taj čovek u godinama, kome rakija nije mrska, dremuckao je, sedeći nepropisno na kamenoj sofi.

Fedun je oprezno i bojažljivo pogledao devojčicu. Oko nje se savijala šarena bošča, talasajući se i trepćući na suncu kao živa, sa zamasima vetra i u ritmu devojačkog hoda. Mirno i lepo lice, čvrsto i usko uokvireno zategnutom tkaninom bošče. Oči oborene, ali uzdrhtale. Takva je prošla pored njega i zamakla preko mosta u čaršiju.

Mladić je življe krstario od jedne terase do druge i pogledao stalno ka pijacu. Sad mu se činilo da ima zaista koga da čeka. Posle pola sata — još je na mostu vladalo ono podnevno zatišje — turska devojčica vratila se iz čaršije i prošla opet pored zbunjenog mladića. Sad je pogledao malo duže i smelije, i što je najčudnije, pogledala je i ona

njega, kratkim ali slobodnim pogledom, iskosa, malo nasmejano, malo lukavo, ali onim vedrim lukavstvom kojim deca nadmudruju jedno drugo u igri. I opet je odlelujala, idući polagano, a odmičući brzo, sa hiljadu prevoja i pokreta na širokoj bošči u koju je bio uvijen ceo njen mladi a već snažni lik. Orijentalne šare i žive boje njene bošče još dugo su se javljale između kuća sa druge obale.

Mladić se tek tada prenuo. Stajao je na istom mestu i u istom stavu u kom je bio u trenutku kad je prošla pored njega. Trgnuvši se, opipao je pušku, ogledao se oko sebe sa osećanjem čoveka koji je nešto propustio. Na varijivom martovskom suncu dremao je Stevan. Mladiću se učini da su obojica u nekoj krivici i da je vod vojske mogao pored njih proći za ovo vreme za koje ni sam ne bi mogao da odredi ni koliko je po dužini trajanja ni kakvo je po značenju koje ima za njega i za ostali svet. Zastidevši se, on sa preteranom revnošću probudi Stevana, i obojica nastaviše da straže do smene.

Celog toga dana i u časovima odmora i za vreme stražarenja turska devojčica je prošla kao priviđenje bezbroj puta kroz njegovu svest. A sutradan, opet oko podne, kad je na mostu i na pijaci najmanje sveta, ona je ponovo stvarno prešla most. Kao u nekoj igri kojoj samo napola poznaje pravila, Fedun je opet pogledao to lice uramljeno šarenim tkivom. Sve je bilo isto kao i juče. Samo su pogledi bili duži, osmejci življi i smeliji. Kao da na svoj način učestvuje u igri, Stevan je opet dremao na kamenoj klupi, a posle će se, kao obično, kleti da nije spavao i da ni noću, u postelji, ne može da trene. Na povratku, devojčica gotovo zastade, gledajući pravo u oči štrajfkoru, i on joj dobaci dve reči, nejasne i beznačajne, osećajući pri tom kako ga noge izdaju od uzbuđenja, i zaboravljajući potpuno mesto na kome je.

To su one velike smelosti koje činimo samo u snovima. Kad se devojka opet izgubila na drugoj obali, mladić je zadrhtao od straha. Bilo je neverovatno da se turska devojka usudi da pogleda švapskog vojnika. Takva nečuvena i nepazamćena stvar može da se desi samo u snovima, u snovima ili u proleće na kapiji. Zatim, on je dobro znao da ništa u ovoj zemlji i u njegovom položaju nije tako zazorno i toliko opasno kao dirnuti muslimansku ženu. O tome su im govorili i u vojsci i sada u štrajfkoru. Kazne su za takve smelosti bile teške. A bilo ih je koji su glavom platili od samih uvređenih i razbesnelih Turaka. Sve je on to znao i najiskrenije želeo da se drži reda i naredaba, pa ipak radio je protivno. Nesreća nesrećnih ljudi i jeste u tome što za njih stvari koje su inače nemoguće i zabranjene postanu, za trenutak, dostižne i lake, ili bar tako izgledaju, a kad se jednom trajno usele u, njihove

želje, one se pokažu opet kao ono što jesu: nedostupne i zabranjene, sa svima posledicama koje to ima po one koji za njima ipak posegnu.

I trećeg dana oko podne turska devojka je naišla. I kao što se u snovima sve podešava prema čovekovoj želji, kao jedinoj stvarnosti koja podređuje sebi sve ostalo, Stevan je i opet dremuckao, uveren i spreman uvek da drugog uverava da ni oka stisnuo nije; na kapiji nikog od prolaznika. Mladić je i opet progovorio, promucao nekoliko reči, a devojka je usporila korak i odgovorila mu nešto isto tako nejasno i bojažljivo.

Ta se opasna i neverovatna igra nastavila. Četvrtog dana je devojka u prolazu, vrebajući opet trenutak kad nema nikog na kapiji, upitala šapatom usplamtelog mladića kad je njegova iduća reda na straži. Kazao joj je da će biti ponovo sa prvim sumrakom, oko akšama na kapiji.

— Dovešću moju staru nenu u čaršiju na konak a vratiću se sama, — šapnula je devojka ne zastajući i ne okrećući glave, ali gledajući ga onim kosim i rečitim pogledom. A u svakoj od tih običnih reči bilo je skrivene radosti što će ga ponovo videti.

Šest sati docnije Fedun je opet bio na kapiji sa svojim spavaćim drugom. Posle kiše, nailazio je prohladan sumrak koji je njemu izgledao pun obećanja. Prolaznici su bivali sve ređi. Tada se drumom od Sojnice pojavila turska devojka, uvijena u svoju bošču čije je boje suton pogasio. Pored nje je išla stara, pogurena turkinja, zabuljena u tešku crnu feredžu. Išla je gotovo pobauljke, odupirući se desnom rukom na štap a levom na devojčinu ruku.

Tako su prošle pored Feduna. Devojka je usporavala korak i podešavala ga prema sporom hodu starice koju je vodila. Oči, koje su bile uvećane senkama prvog mraka, uprla je sada već smelo i otvoreno pravo u mladićeve oči kao da ne može da se odvoji od njih. Kad su zamakle u čaršiju, mladića prođe jeza, i on poče da šeta brzim koracima od jedne terase do druge, kao da želi da nadoknadi ono što je propustio. Sa uzbuđenjem koje je ličilo na strah čekao je sada devojčin povratak. Stevan je kunjao.

Šta će mi kazati u prolazu? mislio je mladić. šta da joj kažem, Možda će me pozvati da se nađemo negde noću, na skrovitom mestu? Zadrhta od slasti i uzbudljive opasnosti koja je ležala u toj pomisli.

Prošao je ceo sat tako u čekanju, prošla je i polovina drugoga, a devojka se nije vraćala. Ali i u tome čekanju je bilo slasti. A slast je rasla sa mrakom koji je padao. Najposle, umesto devojke ukazala se smena. Ali ovog puta nisu došla samo dvojica štrajfkora koji treba da ostanu na straži, nego sa njima i vahtmajster Draženović, lično. Strog čovek sa crnom kratkom bradom, naredio je nekim zlim i oštrim glasom Fedunu i Stevanu da čim stignu u kasarnu odu u spavaonicu i da je ne napuštaju do dalje naredbe. Fedunu je udarila krv u glavu od pomisli na nejasnu krivicu.

Velika i hladna spavaonica sa dvanaest pravilno poređanih postelja bila je prazna. Ljudstvo je bilo na večeri ili u varoši. Fedun i Stevan su čekali zbunjeni i nestrpljivi, premišljajući i uzalud nagađajući zbog čega ih je vahtmajster ovako strogo i iznenadno zatočio. Posle jednog sata, kad su prvi vojnici počeli da dolaze na spavanje, upao je namršten kaplar i pozvao ih glasno i oštro da pođu sa njim. Po svemu oko sebe osećali su kako strogost prema njima raste i kako sve ovo zajedno ne sluti na dobro. Čim su ih izveli rastavili su ih i počeli da saslušavaju odvojeno.

Noć je odmicala. Nailazili su sati kad se i poslednja svetlost u kasabi gasi, ali prozori na kasarni bili su još jednako osvetljeni. S vremena na vreme čulo se zvono na kapiji, zveket ključeva i lupa teških vrata. Ordonansi su dolazili i odlazili, žurili kroz mračnu i zaspalu varoš, između kasarne i Konaka gde su takođe na prvom spratu gorele lampe. Već po tim spoljnim znacima moglo se videti da se nešto neobično dešava u kasabi.

Kad su, oko jedanaest sati, uveli Feduna u ritmajsterovu kancelariju, njemu se činilo da su dani i nedelje prošle od *onoga* na kapiji. Na stolu je gorela metalna petrolejska lampa sa štitom od zelenog porcelana. Pored nje je sedeo ritmajster Krčmar. Ruke su mu bile osvetljene do lakata, a gornji deo trupa i glava u senci zelenog štita. Mladić je poznavao to bledo i puno, gotavo žensko lice, bez brade, sa nevidljivim sitnim brčićima, sa tamnim podočnjacima koji su oko sivih očiju stvarali pravilan krug. Toga krupnog i mirnog oficira spore reči i teških pokreta bojali su se štrajfkori kao vatre. Malo je bilo ljudi koji su mogli dugo izdržati pogled tih velikih sivih očiju i koji nisu zamuckivali odgovarajući na njegova pitanja u kojima je svaka reč bila izgovorena tiho ali odsečno i odvojeno jasno, od prvog do poslednjeg slova, kao u školi ili na pozornici. Malo podalje od stola stajao je vahtmajster Draženović. I njemu je cela gornja polovina tela bila u senci, samo ruke su mu bile jarko osvetljene; opuštene, maljave ruke; na jednoj je bleštala teška burma od zlata.

Draženović je postavljao pitanja.

— Kažite nam kako ste proveli vreme od pet do sedam sati, dok ste sa pomoćnim štrajfkorskim službenikom Stevanom Kalacanom bili na stražarskoj službi, na kapiji?

Fedunu udari krv u glavu. Svaki čovek provodi svoje vreme kako najbolje može i ume ali niko pri tome ne pomišlja da će docnije morati odgovarati pred nekim strogim sudom i polagati računa o svemu što je bilo, sve do najmanje pojedinosti, do najskrovitije misli i do poslednjeg minuta. Niko, a ponajmanje kad su čoveku dvadeset i tri godine i kad je to vreme, u proleće, provedeno na kapiji. Šta da odgovori? Na straži su ta dva sata prošla kao uvek, kao i juče i prekjuče. Ali u ovom trenutku on ne može da se seti ničega svagdašnjeg i običnog što bi mogao da kaže. Pred njegovim sećanjem nižu se samo sporedne i nedozvoljene stvari, koje se svakome dešavaju, ali koje se ne kazuju starešinama; da je Stevan, po svom običaju, dremao; da je on, Fedun, izmenjao nekoliko reči sa nepoznatom turskom devojkom; da je zatim, sa mrakom koji je padao, pevao tiho i zaneseno sve pesme svoga kraja, očekujući povratak devojke i sa njim nešto uzbudljivo i neobično. Ah, kako je teško odgovarati, nemoguće sve kazati, a nezgodno prećutati! A treba se žuriti, jer vreme prolazi i samo povećava zabunu i nepriliku. I koliko već traje ovo njegovo ćutanje?

— No? — javi se ritmajster. Svi znaju to njegovo »no«, jasno, glatko, moćno, kao zvuk nekog jakog, složenog i dobro podmazanog mehanizma.

I Fedun stade da zamuckuje i da se zapliće od samog početka kao krivac.

Noć je prolazila, ali se lampe nisu gasile ni u kasarni ni u Konaku. Nizala su se saslušanja, zapisnici i suočenja. Saslušavani su i drugi koji su toga dana čuvali stražu na kapiji. Pronađeni su i dovedeni i neki od prolaznika. Ali bilo je očigledno da se krug stezao oko Feduna i Stevana, a u njihovom saslušavanju oko stare Turkinje koju je provela jedna devojčica.

Mladiću je izgledalo kao da su se na njega sručile one volšebne i nerazmrsive odgovornosti iz snova. Pred zoru je suočen sa Stevanom. Seljak je žmirkao lukavo i govorio izveštačeno, nekim utanjenim glasom, pozivajući se stalno na to da je on nepismen čovek, seljak, i zaklanjajući se u svemu za »ovoga gospodina Feduna«, kako je stalno nazivao u govoru svoga druga sa straže.

Ovako treba odgovarati, mislio je u sebi mladić, kome su creva krčala od gladi i koji je drhtao od uzbuđenja, iako mu još nije bilo jasno o čemu je reč i u čemu je upravo taj njegov propust ili krivica. Ali jutro je donelo potpuno objašnjenje.

Cele te noći okretalo se to neverovatno kolo uokrug, u njegovoj sredini bio je ritmajster, hladan, neumoljiv; sam nepomičan i nem, on nije dao nikome da miruje i ćuti. Svojim držanjem i izgledom on i nije ličio na čoveka, nego na oličenje dužnosti, na strašnog sveštenika pravde, koji je nepristupačan slabostima i osećanjima, obdaren nezemaljskom snagom, lišen i samih ljudskih potreba za jelom, snom i odmorom. A kad je svanulo, Fedun je izveden po drugi put pred ritmajstera. U kancelariji je pored ritmajstera i Draženovića bio jedan žandarm pod oružjem i jedno žensko stvorenje koje se mladiću učini na prvi mah nestvarno. Lampa je bila ugašena. Soba, okrenuta severu, hladna i sumračna. Mladić je gledao sa čuđenjem kako se zamršeni noćni san nastavlja i neće ni na dnevnoj svetlosti da izbledi i nestane.

— Je li ovo taj koji je bio na straži? — pitao je Draženović ženu.

Sa velikim naporom, koji mu je zadavao bol, Fedun je tek tada pogleda dobro. Bila je ona muslimanska devojčica od sinoć, samo bez bošče, gologlava, sa smeđim teškim pletenicama koje su se ovlaš držale oko glave. Na njoj su turske šarene dimije, ali ostalo odelo, košiulja, pojas i jelek, bilo je kao u srpskih devojaka po selima na visokoj ravni iznad kasabe. Bez bošče, ona je izgledala starija i jača. Njeno lice je bilo izmenjeno, usta velika i zla, očni kapci pocrveneli, a oči svetle i jasne kao da je sa njih odletela sinoćna senka.

— Jeste, — odgovori žena ravnodušnim, tvrdim glasom koji je za Fedima bio isto toliko nov i neobičan koliko i ceo njen sadašnji izgled.

Draženović nastavi da je ispituje o tome kako je i koliko puta svega prešla most, šta je kazala Fedunu i šta on njoj. Ona je odgovarala uglavnom tačno, ali nehatno i prkosno.

— Dobro, Jelenka, šta ti je rekao poslednji put kad si prešla?

— Nešto je rekao, ali ne znam pravo šta, jer nisam slušala njega, nego mislila samo na to kako da provedem Jakova.

— Na to si mislila?

— Na to, — odgovori preko volje žena koja je očigledno bila premorena i nije želela da kaže više nego što mora. Ali vahtmajster je bio uporan. Glasom u kome je bilo pretnje i koji je odavao naviku da mu se odgovara bez pogovora, on je tražio od žene da ponovi sve ono što je iskazala na prvom saslušanju u Konaku.

Ona se branila, skraćivala i preskakala pojedina mesta iz ranijeg iskaza, ali on bi je uvek zaustavljao i oštrim i veštim pitanjima vraćao natrag.

Malo-pomalo izlazila je na videlo cela istina. Zvala se Jelenka, i bila je od Tasića, sa Gornje Lijeske. Prošle jeseni došao je u taj kraj hajduk Jakov Čekrlija i tu zimovao, sakriven na jednoj pojati više njihovog sela. Iz njezine kuće su mu nosili hranu i preobuku. Ponajčešće je nosila ona. Tu su se zagledali i obrekli jedno drugom. A kad je sneg stao da se topi i kad su učestale potere štrajfkora, Jakov je rešio da se po svaku cenu prebaci u Srbiju. Drinu je u to doba godine teško preći i da nije čuvana, a na mostu je stalna straža. Odlučio se za most i smislio plan kako da prevari stražu. Ona je pošla sa njim, rešena da mu pomogne, pa ma i po cenu života. Spustili su se najprije do na Lijesku, a zatim u neku pećinu iznad Okolišta. Još ranije, na Glasincu, Jakov je nabavio od nekih Cigana turske ženske haljine: feredžu, dimije i zavitak. I onda je ona, po njegovim uputstvima, počela da prelazi most, u vreme kad nema mnogo Turaka, kako se niko od njih ne bi pitao čija je ta nepoznata devojčica, i da bi se straža navikla na nju. Tako je prelazila tri dana uzastopce, a onda se rešila da prevede i Jakova.

— A zašto si ga prevela baš kad je ovaj vojnik bio na straži?

— Pa, zato što mi je on izgledao nekako najmekši.

— Zato?

— Zato.

Na vahtmajsterovo navaljivanje, žena je nastavila. Kad je tako sve već bilo spremljeno, Jakov se umotao u feredžu i ona ga je sa prvim mrakom prevela kao svoju staru nenu, pored straže koja nije ništa primetila, jer je ovaj mladi gledao u nju, a ne u staricu, a onaj stariji sedeo na sofi kao da drema.

Kad su došli na pijac, iz opreza nisu krenuli pravo kroz čaršiju, nego sporednim ulicama. To ih je i odalo. Zalutali su u varoši koju nisu

poznavali i umesto da izbiju na rzavski most i da se tako dokopaju druma koji vodi iz varoši ka jednoj i drugoj granici, obreli su se pred nekom turskom kafanom iz koje su upravo izlazili neki ljudi. Među njima je bio i jedan žandarm Turčin, rodom iz kasabe. Njemu se ova zabuljena starica sa devojčicom, koju dotada nije nikad video, učinila sumnjivom, i pošao je za njima. Pratio ih je sve do Rzava. Tu je prišao da ih zapita ko su i kuda idu. Jakov, koji je kroz jašmak na licu pažljivo pratio njegove pokrete, smatrao je da je došao trenutak da se beži. Zbacio je sa sebe feredžu, gurnuo Jelenku na žandarma tako snažno da su se oboje zaneli (»jer on je sitan i malena rasta, ali jak kao zemlja, a ima srce mimo druge ljude!«). Ona se, kako je sama mirno i stvarno priznavala, zaplela žandarmu među noge. Dok se žandarm odvojio od Jelenke, Jakov je već pretrčao Rzav kao lokvicu neku, iako mu je voda bila do iznad kolena, i izgubio se na drugoj strani u vrbaku. Nju su posle odveli u Konak, bili su je i pretili joj, ali ona neće i nema ništa više da kaže.

Uzalud se vahtmajster trudio i zaobilaznim pitanjima i laskanjem i pretnjama da iz devojke izvuče nešto više, da sazna za druge jatake i pomoćnike, za Jakovljeve dalje namere. Na nju sve to nije imalo ni najmanjeg uticaja. Ona je o onome o čemu je htela govorila i suviše, ali o onome što nije htela da kaže nije se iz nje moglo izvući nijedna reč, pored svih Draženovićevih nastojanja.

— Bolje je da nam kažeš sada sve što znaš, nego da ispituju i muče Jakova koga su dosada sigurno uhvatili na granici.

— Koga uhvatili? Njega? Ha!

I devojka pogleda vahtmajstera sa žaljenjem kao čoveka koji ne zna šta govori, a desna strana njene gornje usne podiže se prezrivo uvis. (Uopšte su pokreti te gornje usne, koja je tada izgledala kao pijavica koja se grči, izražavali njena osećanja gneva, prezira ili prkosa, kad god bi ta osećanja postala jača od reči kojima ona raspolaže. Taj grčeviti pokret davao je za trenutak celom njenom inače lepom i pravilnom licu mučan i neprijatan izraz.) I sa nekim sasvim detinjastim i zanesenim izrazom lica, koji je u potpunoj suprotnosti sa onim ružnim grčenjem gornje usne, pogleda kroz prozor kao što seljak gleda na njivu, kad hoće da proveri uticaj vremena na useve.

— Bog s vama! Evo je svanulo. A od sinoć pa do sada on je Bosnu mogao da obigra svukoliku, a ne da pređe granicu koja je na sat ili dva hoda odavde. Znam ja to. Mene možete biti i ubiti, za to sam i pošla š njime, ali njega više viditi nećete. Na to nemojte ni misliti. Ha!

I njena se gornja usna zgrči i podiže na desnoj strani uvis, a celo lice joj dođe odjednom mnogo starije, iskusno, drsko i ružno. A kad se ta usna naglo umirila i spustila, njeno lice je dobilo opet detinjski izraz ljupke i nesvesne smelosti.

Ne znajući šta da radi, Draženović pogleda u ritmajstera, koji dade znak da devojku izvedu. I otpoče ponovno ispitivanje Fedunovo. Ono nije više moglo da bude ni teško ni dugačko. Mladić je priznavao sve i nije umeo da navede ništa u svoju odbranu, čak ni ono što mu je sam Draženović u svojim pitanjima namerno nametao. Ni ritmajsterove reči u kojima je bila sadržana neopoziva i nemilosrdna osuda u svoj njenoj težini, ali iz kojih je ipak izbijao uzdržan bol zbog te težine, nisu mogle da pokrenu mladića iz njegove uzetosti.

— Ja sam vas, Fedune, — govorio je Krčmar nemački, — smatrao ozbiljnim mladićem, svesnim svojih dužnosti i svoga životnog cilja, i mislio sam da će od vas biti jednog dana savršen službenik, ponos našeg odreda. A vi ste zaćorili u prvu žensku bestiju koja vam je ispred nosa prošla. Poneli ste se kao slabić, kao čovek kome se ozbiljan posao ne može poveriti. Ja moram da vas predam sudu. Ali ma kakva bila njegova presuda, najveća kazna ostaće za vas da se niste pokazali dostojnim poverenja koje je polagano u vas i da niste u pravom trenutku umeli da ostanete kao muško i kao vojnik na svom mestu. Sad idite.

Čak ni te reči, teške, odsečene, skandirane, nisu mogle da unesu ničeg novog u mladićevu svest. Sve je to već bilo u njemu. Pojava i govor one žene, hajdukove ljubaznice, Stevanovo držanje i ceo tok kratke istrage, pokazali su mu odjednom u pravoj svetlosti njegovu lakomislenu, bezazlenu i neoprostivu prolećnu igru na kapiji. Ritmajsterove reči dolazile su samo kao zvaničan pečat na sve to; one su više bile potrebne ritmajsteru samom, da bi zadovoljio neke nepisane ali večite zahteve zakona i reda, nego Fedunu. Kao pred prizorom neslućene veličine, mladić je stajao pred neobuhvatnim saznanjem: šta može da znači nekoliko trenutaka zaborava, u zlom času i na opasnom mestu. Da su preživljeni i ostali nepoznati, tamo na kapiji, ti trenuci ne bi značili ništa. Jedan od onih mladićskih nestašluka koji se docnije pričaju drugovima za vreme dosadnih patroliranja u noći. Ali ovako, svedeni na tle konkretnih odgovornosti, znače sve. Više nego smrt, znače: kraj svega, i to neželjen i nedostojan kraj. Nikad više punog i pravog objašnjenja ni pred sobom ni pred drugima. Nikad pisama iz Kolomeje, ni porodičnih fotografija, ni poštanskih uputnica koje je sa toliko ponosa slao kući. Kraj čoveka koji se prevario i dopustio da ga prevare.

Zato nije našao ni jedne reči da odgovori ritmajsteru.

Nadzor nad Fedunom nije bio naročito strog. Dali su mu doručak, koji je pojeo kao tuđim ustima, zatim naredili da spremi lične stvari, da preda oružje i službene predmete, a u deset sati će poštanskim kolima, u pratnji jednog žandarma, krenuti za Sarajevo gde će biti predan garnizonskom sudu.

Dok je mladić skidao stvari sa police iznad svoje postelje, ono nekoliko drugova koji su još bili u spavaonici izgubiše se na prstima, zatvarajući oprezno i bez šuma vrata za sobom. Oko njega je rastao onaj krug samoće i teške tišine koji se stvara uvek oko čoveka koga udari nesreća, kao oko bolesne životinje. On najpre skide sa klinca crnu tablicu na kojoj je masnom bojom i nemačkim jezikom bilo ispisano njegovo ime, čin, broj njegovog odreda i jedinice u kojoj služi, i položi je na koleno, okrenuvši ispisanu stranu nadole. Na crnoj poleđini tablice mladić napisa parčetom krede brzo i sitno: »Sve što iza mene ostane da se pošalje mome ocu u Kolomeju. Pozdravljam sve drugove i molim starešine da mi oproste. G. Fedun.« Zatim pogleda još jednom kroz prozor i sagleda onoliko od sveta koliko se u jednoj sekundi može da vidi sa tog skučenog vidika. Onda skide svoju pušku, napuni je teškim jednim metkom koji je bio sav lepljiv od puščane masti. Pošto se izuo i nožićem rasparao čarapu na palcu desne noge, leže na postelju, obgrli pušku rukama i kolenima da mu se vrh od cevi upi duboko u podbradak, namesti nogu tako da je ona rupa na čarapi zapela za obarač, i okinu. Sva kasarna odjeknu od pucnja.

Posle jedne velike odluke sve postaje lako i jednostavno. Došao je lekar. Izvršen je komisijski uviđaj, a zapisnik o tome priložen, u prepisu, aktima o Fedunovom saslušanju.

Tada se postavilo pitanje Fedunove sahrane. Draženoviću je naređeno da ode popu-Nikoli i da sa njim raspravi: može li Fedun biti sahranjen u groblju, iako je sam sebi oduzeo život, i da li pop pristaje da opoje pokojnika koji je unijat po veri.

U poslednjoj godini dana pop Nikola je naglo ostareo i počeo da slabi na nogama; zato je uzeo za pomoćnika na velikoj parohiji pop-Josu. To je čovek ćutljiv a nemiran, mršav i crn kao ugarak. On je poslednjih meseci vršio gotovo sve poslove i obrede po varoši i po selima, a pop Nikola, koji se već teško kretao, uglavnom samo one koje je mogao da svršava tu kod kuće ili u crkvi koja mu je pored same kuće.

Po ritmajsterovom nalogu Draženović je otišao do popa-Nikole. Đedo ga je primio ležeći na minderluku; pored njega je stajao pop Joso. Kad je Draženović izneo pred njega pitanje Fedunove smrti i sahrane, obojica popova su ćutala jedan trenutak. Videći da pop Nikola ne govori, pop Joso otpoče prvi, neodređeno i bojažljivo; da je stvar izuzetna i neobična, da ima zapreka i u crkvenim propisima i u utvrđenim običajima, i samo ako se dokaže da samoubica nije bio pri zdravoj svesti i čistoj pameti, onda može nešto da bude. Ali tada se na svom tvrdom i uskom logu, pokrivenom jednim starim i izbledelim iramom, ispravi pop Nikola. Njegov trup dobi onu statuarnu snagu koju je imao uvek kad prolazi kroz čaršiju koja ga pozdravlja s desna i s leva. Prva reč koju je progovorio obasja njegovo lice, široko, još rumeno sa ogromnim brkovima koji su se spajali sa bradom, sa riđim, gotovo belim, gustim i čekinjastim obrvama, lice čoveka koji je od svog postanka naučio da samostalno misli i da svoju misao iskreno kaže i dobro brani.

Bez mnogo oklevanja i bez krupnih reči on je odgovorio neposredno i popu i vahtmajsteru:

— Sad kad se nesreća trefila nema više šta da se dokazuje. Ko će pri čistoj svijesti dići ruku na sebe? A ko bi smio opet uzeti na dušu da ga pokopa k'o nikakvu vjeru, neđe iza plota i bez sveštenika? Nego hajde ti, gospodine, živ bio, i naredi da se mrtvac opremi, pa da mi njega što prije sahranimo. I to u groblje, jakako! Ja ću ga opojati. Pa poslije, ako ikad naiđe neki pop njegovog zakona, on neka doda i popravi ako nađe da nešto nije bilo kako treba.

A kad je Draženović izišao, on se okrenu još jednom pop-Josi, koji je bio postiđen i iznenađen:

— Kako ne bih pustio u groblje krštena čovjeka? I što da ga ne opojem? Zar mu je malo što je bio zle sreće za života? A *tamo,* neka ga pitaju za grijehove oni koji će i sve nas ostale pitati za naše.

Tako je mladi čovek, koji je pogrešio na kapiji, ostao zauvek u kasabi. Sahranjen je idućeg jutra, uz pop-Nikolino staračko pojanje i otpevanje Dimitrija, klisara.

Jedan po jedan štrajfkori su prilazili raci i bacali po grumen posne zemlje. Dok su dva grobara brzo radila, oni su stajali još nekoliko trenutaka oko groba kao da čekaju na neku komandu, gledajući kako se s druge strane reke pored same njihove kasarne, diže prav i beo

stub. To su na onoj zelenoj ravni iznad kasarne palili krvavu slamu iz Fedunove slamnjače.

Preka sudbina mladog štrajfkora, kome imena niko više nije znao, a koji je životom platio nekoliko prolećnih trenutaka nepažnje i zanosa na kapiji, spadala je među one događaje za koje svet u kasabi ima mnogo razumevanja i dugo ih pamti i ponavlja. Spomen na osetljivog mladića zle sreće trajao je mnogo duže nego straža na kapiji.

Već iduće jeseni ustanak u Hercegovini je jenjao. Nekoliko istaknutih vođa, muslimana i Srba, izbeglo je u Crnu Goru ili u Tursku. Ostalo je u ovim krajevima još nekoliko hajduka, koji u stvari nisu ni imali prave veze sa ustankom zbog regrutacije, nego su hajdukovali za svoj račun. Pa su i oni pohvatani ili rastureni. Hercegovina se umirila. Bosna je dala regrute bez otpora. Ali odlazak prvih regruta iz kasabe nije bio lak ni jednostavan.

Iz celog sreza nije uzeto više od stotinjak mladića, ali onog dana kad su iskupljeni pred Konakom seljaci sa svojim torbama i retki građani sa svojim drvenim sanducima, izgledalo je kao da je u kasabi pomor i uzbuna. Mnogi regruti su pili nemilice još od ranog jutra, mešajući pića. Seljaci su u čistim, belim košuljama. Retki su koji ne piju, nego sede pored svojih stvari, uza zid, i dremuckaju. Većina je uzbudena, rumena od pića i znojna od vrelog dana. Po četiri-pet momaka iz istog sela zagrle se, sastave glave i ljuljajući se tako kao živa ljesa, puštaju svoje grubo i otegnuto ojkanje, kao da su sami na svetu:

Oj, dee-vooj-koo! Ooooj!

Mnogo veću uzbunu od samih regruta stvarale su žene, majke, sestre i rodice ovih mladića, koje su došle iz dalekih sela, da ih isprate, da ih se još jednom nagledaju, da se naplaču i nakukaju, i da im usput pokuče još poslednju ponudu i miloštu. Pijac kod mosta bio je pun toga ženskog sveta. Sedele su skamenjene, kao da čekaju osudu, razgovarale među sobom i s vremena na vreme brisale suze krajem šamije. Uzalud im je i ranije po selima objašnjavano da mladići ne idu ni u rat ni na robiju, da će u Beču služiti cara, siti, odeveni i obuveni, da će se posle roka od dve godine vratiti kućama, da i mladići iz svih drugih krajeva carevine služe vojsku, i to po tri godine. Sve je to prolazilo mimo njih kao vetar, tuđe i potpuno nerazumljivo. One su slušale samo svoje nagone i samo po njima su mogle da se upravljaju. A ti drevni i nasleđeni nagoni terali su im suze na oči i jauk na grlo, vukli ih da uporno prate dok god mogu, i poslednjim pogledom još onoga koga vole više od svog života, a koga nepoznati car odvodi u

nepoznatu zemlju, na nepoznata iskušenja i poslove. Uzalud su i sada zalazili među njih žandarmi i činovnici iz Konaka i uveravali ih da nema razloga tolikoj preteranoj žalosti, i savetovali da ne zakrčuju prolaz, da ne jure za regrutima drumom i ne stvaraju nered i zabunu, jer će se svi oni zdravi i živi vratiti. Sve je bilo potpuno uzaludno.

Žene su ih slušale, odobravale im tupo i ponizno, ali bi odmah zatim briznule u plač i udarile u kuknjavu. Izgledalo je kao da vole te svoje suze i svoj jauk koliko i onog zbog koga plaču.

A kad je došao čas da se kreće i kad su se mladići svrstali kako treba u četvorne redove i krenuli preko mosta, nastala je gužva i jurnjava u kojoj su i najprisebniji žandarmi jedva zadržavali prisebnost. Žene su trčale i, otimajući se da svaka bude pored nekog svoga, gurale jedna drugu i obarale. Njihovi jauci su se mešali sa dozivanjima, preklinjanjima i poslednjim porukama. Neke su istrčavale čak pred povorku regruta koju su predvodili četvorica žandarma u redu, padale im pred noge, tukući se u razdrljene grudi i vičući:

— Preko mene! Samo preko mene, ojađene!

Ljudi su ih s mukom pridizali izvlačeći oprezno čizme i mamuze iz njihove rasute kose i zavitlanih sukanja.

Neki od regruta su, postiđeni, i sami ljutitim pokretima gonili žene da se vraćaju kućama. Ali većina mladića pevala je ili podvriskivala, što je još povećavalo opštu vrevu. Ono nekoliko građana, bledi od uzbuđenja, pevali su složno, po varoški:

Sarajevo i Bosna,
Svaka majka žalosna,
Koja šalje svoga sina
Caru u regrute.

Pesma je izazvala još viši plač.

Kad su nekako najposle prešli most, na kome se cela povorka bila zaglavila, i naišli sarajevskim drumom, čekao ih je sa obe strane poređan varoški svet, koji je izašao da isprati regrute i da ih oplače kao da ih vode na streljanje. I tu je bilo mnogo žena koje su sve odreda plakale, iako nisu imale nikog svoga među ovim koji odlaze. Jer, svaka ima ponešto zbog čega može uvek da zaplače, a najslađe se plače povodom tuđe žalosti.

Ali malo-pomalo ti redovi sa strane bivali su sve ređi. I pojedine od seoskih žena zaostajale su. Najupornije su bile majke koje su optrčavale povorku, kao da im je petnaest godina, preskakale jendek pored druma sa jedne strane na drugu i nastojale da zavaraju žandarme i ostanu što bliže svome detetu. Videći to, i sami mladići su se, bledi od uzbuđenja i nekog snebivanja, okretali i dovikivali:

— Vraćaj se kući, kad ti kažem!

Ali su majke išle još dugo, obnevidele za sve osim za sina koga odvode i ne slušajući ništa drugo do svoj rođeni plač.

Pa su i ti uzbudljivi dani prošli. Rasturio se svet po selima i smirio u kasabi. A kad su počela da stižu pisma i prve fotografije od regruta iz Beča, sve je postalo lakše i snošljivije. Žene su plakale dugo i nad tim pismima i fotografijama, ali blaže i mirnije. Štrajfkor je raspušten i napustio je kasabu. Na kapiji već odavno nema straže, nego svet sedi isto onako kao što je sedeo i pre toga.

Brzo su prošle dve godine. I te jeseni zaista su se vratili prvi regruti, čisti, ošišani i dobro uhranjeni. Svet se okupio oko njih, a oni su pričali o vojničkom životu i veličini gradova koje su videli, mešajući pri tom u govoru neobična imena i strane izraze. Kod odvođenja narednog godišta bilo je već manje plača i uzbune.

Uopšte sve je postalo lakše i običnije. Dorastali su mladići koji nemaju više jasnih i živih uspomena iz turskog vremena i koji su već umnogome primili nov način života. Ali na kapiji se živelo po starim navikama kasabe. Bez obzira na nov način odevanja, nova zvanja i poslove, tu su svi postajali opet kasabalije, onakvi kakvi su bili od pamtiveka, u razgovorima koji su za njih bili i ostali stvarna potreba srca i mašte. Regruti odlaze bez bune i gužve. Hajduci se pominju još samo u pričanjima starijih. Štrajfkorska služba je zaboravljena kao i ona nekadašnja turska, kad je čardak bio na kapiji.

Život u kasabi pored mosta bivao je sve življi, izgledao sve sređeniji i bogatiji, i hvatao ravnomeran korak i dotle nepoznatu ravnotežu, onu ravnotežu kojoj svaki život, svuda i oduvek teži, a koju postiže samo retko, delimično i prolazno.

U dalekim i nama nepoznatim gradovima iz kojih se sada carevalo i upravljalo i ovim krajem, vladalo je tada — u poslednjoj četvrtini XIX veka — upravo jedno od takvih retkih i kratkih zatišja u ljudskim odnosima i društvenim zbivanjima. Nešto od toga zatišja osećalo se i u

ovim zabačenim krajevima, kao što se velika tišina sa mora oseća i u najudaljenijim dragama.

To su bila ona tri decenija relativnog blagostanja i prividnog, francjozefskog mira kad je mnogi Evropljanin mislio da ima nepogrešnu formulu za ostvarenje stoletnjeg sna o punom i srećnom razvitku ličnosti u opštoj slobodi i napretku, kad je devetnaesti vek prostirao pred očima miliona ljudi svoje mnogostruke i varljive blagodeti i stvarao svoju fatamorganu od komfora, sigurnosti i sreće, za sve i svakoga, po pristupačnim cenama i na otplatu. A u zabačenu bosansku kasabu dopirali su od svega toga života XIX veka tek izlomljeni odjeci, i oni samo u onoj meri i onom obliku u kome je ta zaostala orijentalska sredina mogla da ih primi i na svoj način shvati i primeni.

Pošto su prošle prve godine nepoverenja, nesnalaženja, oklevanja i osećanja privremenosti, kasaba poče da nalazi svoje mesto u novom redu stvari. Narod je nalazio rada, zarade i sigurnosti. A to je bilo dovoljno da život, spoljni život, i ovde krene »putem usavršavanja i napretka«. Sve ostalo je potiskivano u onu mračnu pozadinu svesti gde žive i previru osnovna osećanja i neuništiva verovanja pojedinih rasa, vera i kasta, i tu, prividno mrtva i pokopana, spremaju za docnija, daleka vremena neslućene promene i katastrofe, bez kojih narodi, izgleda, ne mogu da budu, a ova zemlja pogotovu.

Nova vlast je, posle prvih nesporazuma i sukoba, ostavljala kod sveta određen utisak čvrstoće i trajnosti. (Ona je i sama bila ispunjena tom iluzijom, bez koje nema stalne ni jake vlasti.) Ona je bila bezlična, posredna i već zato lakše podnošljiva od bivše turske vlasti. Sve što je svirepo i grabežljivo u njoj, bilo je prikriveno dostojanstvom, sjajem i osveštanim formama. Svet se bojao vlasti, ali onako kao što se boji bolesti i smrti, a ne kao što strepi od pakosti, bede i nasilja. Nosioci nove vlasti, kako vojni tako i civilni, bili su u većini tuđi zemlji i nevešti narodu, a sami po sebi neznatni, ali se na svakom koraku osećalo da su sitni delovi jednog velikog mehanizma i da iza svakog od njih stoje, u dugim redovima i bezbrojnim stepenima, moćniji ljudi i veće ustanove. To im je davalo ugled koji je daleko prevazilazio njihovu ličnost i magičan uticaj kome se lako podlegalo. Svojim zvanjem, koje je ovde izgledalo veliko, svojom mirnoćom, i svojim evropskim navikama, oni su narodu, od koga su se toliko razlikovali, ulivali poverenje i respekt a da nisu izazivali zavisti ni stvarne kritike, iako nisu bili ni prijatni ni voljeni.

S druge strane, posle izvesnog vremena nisu se ni ti stranci mogli potpuno oteti uticaju neobične orijentalne sredine u kojoj su morali da žive. Njihova deca su donosila među varošku decu strane izraze i tuđa imena, i uvodila ispod mosta nove igre i pokazivala nove igračke, ali su isto tako brzo primala od domaće dece naše pesme, uzrečice i zakletve i starinske igre andžaiza, klisa i šude. Slično je bilo i sa odraslima. I oni su donosili nov red, sa neobičnim rečima i navikama, ali u isto vreme i sami su primali sa svakim danom u govoru ili u načinu života ponešto od starosedelaca.

Istina je da je naš svet, naročito hrišćani i Jevreji, počeo u odevanju i ophođenju da liči sve više na strance koje je dovela okupacija, ali i stranci nisu ostajali nepromenjeni i nedirnuti od sredine u kojoj su morali da žive. Mnogi je od tih činovnika, žustar Mađar ili nadmen Poljak, sa zebnjom prešao ovaj most i sa odvratnošću stupio u kasabu u kojoj je u početku odudarao od svega kao kap zejtina od vode u kojoj pliva. A već koju godinu docnije on je sedeo satima na kapiji, pušio na debeli ćilibarski cigarluk i kao rođeni kasabalija gledao kako se dim raspliće i gubi pod svetlim nebom, u nepomičnom vazduhu sumraka. Ili je dočekivao veče sa našim gazdama i begovima kod akšamluka, na nekoj zelenoj uzvisini, sa strukom bosioka pred sobom, i pri sporom razgovoru bez težine i naročitog smisla, ispijao polagano i mezetio retko, kao što umeju samo ljudi iz kasabe. A bilo ih je među tim strancima, službenicima ili zanatlijama, koji su se i poženili tu u kasabi, rešeni da je više ne napuštaju. Ni za koga od kasabalija nije novi život značio ostvarenje onoga što su oni u krvi nosili i oduvek u duši želeli; naprotiv, svi su oni, i muslimani i hrišćani, ulazili u njega sa mnogovrsnim i apsolutnim rezervama, ali te rezerve su bile tajne i skrivene, a život vidljiv i moćan, sa novim i naizgled velikim mogućnostima. I većina se, posle kraćeg ili dužeg kolebanja, prepuštala novoj struji, poslovala, sticala i živela po novim shvatanjima i načinima, koji su davali više maha i pružali više izgleda ličnosti pojedinca čoveka.

Nije nova egzistencija bila ništa manje uslovljena i vezana od stare, turske, samo je bila lakša i čovečnija, a te veze i ti uslovi bili su sada daleko i vešto postavljeni da ih pojedinac nije neposredno osećao. I zato je svakom izgledalo kao da je oko njega odjedanput postalo šire i zračnije, raznovrsnije i bogatije. Nova država, sa svojim dobrim upravnim aparatom, uspevala je da na bezbolan način, bez nasrtaja i potresa izvuče iz naroda poreze i namete koje mu je turska vlast otimala neracionalnim, grubim metodama ili prostom pljačkom; i to da izvuče isto onoliko, i više, samo još brže i sigurnije.

Kao što je u svoje vreme za vojskom došla žandarmerija a za njom činovnici, tako su sada za činovnicima došli trgovci. Došla je i seča šume i sa njom strani preduzimači, inženjeri i radnici, svakojaka zarada za sitan svet, i za trgovce, nove navike i promene u nošnji i govoru među narod. Podignut je prvi hotel. (O njemu će još biti govora.) Nicale su kantine i radnje za koje se dotle nije znalo. Pored španskih Jevreja, sefarda, koji tu žive već stotinama godina, jer su se doselili nekako u isto vreme kad je građen most na Drini, sad su pridošli i galički Jevreji, aškenazi.

Kao sveža krv, kroz zemlju je stao da kruži novac u dotle neviđenim količinama, i što je glavno, javno, smelo i otvoreno. Na toj uzbudljivoj cirkulaciji zlata, srebra i stalne hartije, svak je mogao da ogreje ruke ili bar da »napari oči«, jer je ona i kod najsiromašnijeg čoveka izazivala iluziju da je njegova oskudica samo prolazna i stoga podnošljivija.

I ranije je bilo novca i bogata sveta, ali su to bili samo retki ljudi, a i oni su krili novac, kao guja noge, a gospodstvo pokazivali i nosili samo kao silu i odbranu, tešku i njima samima i svima oko njih. A sada je bogatstvo, ili ono što se takvim smatralo i tako nazivalo, bilo javno i sve se više ispoljavalo u obliku uživanja i ličnih zadovoljstava; i zato je množina sveta mogla da ima nešto od njegovog sjaja ili njegovih otpadaka.

Tako je bilo i u svemu ostalom. Sva zadovoljstva koja su se dotada krala i krila, sad su mogla da se kupe i javno pokazuju, što je povećavalo i njihovu privlačnost i broj onih koji su ih tražili. Ono što je ranije bilo nepostižno, daleko, skupo, branjeno zakonima ili svemoćnim obzirima, sad je postajalo, u mnogo slučajeva, mogućno i pristupačno svakome ko ima ili ko ume. Mnoge strasti, apetiti i prohtevi koji su se dotle krili po zabačenim mestima ili ostajali uopšte nezadovoljeni, sad su mogli i smeli da javno traže puno ili bar delimično zadovoljenje. U stvari, i u tome je bilo više stege, reda i zakonskih prepreka; poroci su se kažnjavali i zadovoljstva plaćala, teže i skuplje nego nekad, samo su zakoni i načini bili drugi i ostavljali svetu, i u tome kao u svemu drugom, iluziju kao da je život odjednom postao širi, raskošniji i slobodniji.

Nije bilo mnogo više stvarnih zadovoljstava ni, pogotovu, više sreće nego nekad, ali je nesumnjivo bilo lakše doći do zadovoljstva i izgledalo kao da svuda ima mesta za svačiju sreću. Stara i urođena sklonost Višegrađana ka bezbrižnom životu i uživanjima nalazila je i podstreka i mogućnosti ostvarenja u novim navikama i novim oblicima trgovine i zarade pridošlih stranaca. Doseljeni poljski Jevreji, sa

mnogobrojnim porodicama, zasnivali su ceo svoj posao na tome. Šrajber je držao ono što se zvalo »mešovita radnja« ili »špeceraj«, Gutenplan je otvorio kantinu za vojsku, Caler je vodio hotel, šperlingovi su otvorili fabriku sode i fotografski »atelje«, Cveher juvelirsku i sajdžijsku radnju.

Posle kasarne, koja je zamenila Kameniti han, podignut je od preostalog kamena Konak i u njemu smešteni kotarska uprava i sud. Posle njih, najveća zgrada u kasabi bio je Calerov hotel. Hotel je bio podignut na obali, pored samog mosta. Ta desna obala reke bila je podzidana starinskim zidom koji podržava obalu sa obe strane mosta i koji je zidan kad i most sam. Tako su se desno i levo od mosta pružala dva zaravanka, kao dve terase nad vodom. Na tim ledinama, koje se u narodu zovu *musale,* igrala su se, iz naraštaja u naraštaj, varoška deca. Sada je levi zaravanak preuzela sreska vlast, ogradila ledinu, zasadila na njoj voćke i grmlje, načinila od nje neku vrstu sreskog rasadnika. A na desnom zaravanku podignut je hotel. Dosada je prva zgrada na ulasku u čaršiju bila Zarijeva mehana. Ona je bila »na mjestu«, jer je umoran i žedan putnik, ulazeći preko mosta u varoš, morao da udari na nju. Sad je potpuno zasenjena od velike zgrade novog hotela; niska i stara mehana izgleda svakim danom sve niža i potuljenija, kao da u zemlju propada.

Zvanično, novi hotel je kršten imenom mosta pored koga je nastao. Ali narod naziva sve stvari po svojoj naročitoj logici i po onom stvarnom značenju koje one za njega imaju. Nad ulazom Calerovog hotela vrlo je brzo izbledeo natpis »Hotel zur Brücke«, koji je jedan vojnik, veštak po zanatu, napisao krutim slovima i posnom bojom. Svet je prozvao hotel »Lotikinim hotelom« i to mu je ime ostalo zauvek. Jer, hotel je držao debeli i flegmatični Jevrejin Caler, koji je imao bolešljivu ženu, Deboru, i dve devojčice, Minu i Irenu, ali stvarni gazda i duša preduzeća bila je Calerova svastika Lotika, mlada, savršeno lepa žena, udovica, slobodnog jezika i muške odrešitosti.

Na gornjem spratu hotela bilo je šest čistih i urednih soba za goste, a na donjem dve sale, velika i mala. U veliku salu dolazio je skromniji svet, obični građani, podoficiri i zanatlije. Mala sala je bila odeljena od velike vratima od neprozirnog stakla na kojima je na jednom krilu pisalo *Extra* — a na drugom *Zimmer.* Tu je bilo središte društvenog života za činovnike, oficire i bogatiji domaći svet. Kod Lotike se i pilo i kartalo i pevalo i igralo i vodili ozbiljni razgovori i svršavali poslovi, i dobro jelo i čisto spavalo. Često se dešavalo da isto društvo begova, trgovaca i činovnika omrkne i osvane i opet produži da sedi, dok ne popada od pića i sna i ne obnevidi od kartanja. (Sad se ne karta više

skrovito i tajno u crnom zagušljivom sobičku u Ustamujića hanu.) A Lotika je ispraćala one koji su suviše pili ili sve izgubili, i dočekivala nove, trezne, i željne pića i igre. Niko nije znao i niko se nije ni pitao kad se ta žena odmara, kad spava i jede i kad nalazi vremena da se obuče i dotera. Jer, ona je bila uvek tu (bar tako je izgledalo), svakome na raspoloženju, sa svima ljubazna, jednaka i jednako smela i otresita. Stasita, puna, zagasito bele kože, crne kose i žarkih očiju, ona je imala savršeno siguran način ophođenja sa gostima, koji su ostavljali obilno novac, ali često bili poneseni pićem, nasrtljivi i drski. Sa svima njima ona je razgovarala slatko, smelo, duhovito, oštro, laskavo, umirujuće. (Glas joj je hrapav i nejednak, ali na mahove prelazi u neko duboko i mazno gukanje. A govorila je pogrešno, jer nikad nije naučila dobro srpski, svojim naročitim sočnim i slikovitim jezikom u kome padeži nisu nikad na svom mestu i rod imenice nije nikad siguran, ali koji inače po tonu i smislu potpuno odgovara narodnom načinu izražavanja.) Svaki je od njih imao za svoj novac i svoju dangubu njeno prisustvo i stalnu igru svojih želja. To dvoje je jedino stalno i sigurno. Sve ostalo se i činilo kao da jeste i bilo kao da nije. Za dve generacije kasabalijskih gazdinskih i begovskih raspikuća Lotika je bila bleštava, skupa i hladna fatamorgana koja se igrala igrom njihovih čula. U priči se pominju oni retki pojedinci koji su tobože nešto imali od nje, a i ti nisu umeli da kažu šta ni koliko.

Nije bilo jednostavno ni lako nositi se sa bogatim i pijanim kasabalijama u kojima su se često budili neslućeni pustahijski nagoni. Ali, Lotika neumorna, vešta žena hladnih čula, brze pameti i muškog srca, krotila je svaki bes, ućutkivala svaki prohtev izbezumljenih ljudi, neobjašnjivom igrom svoga savršenog tela, svoga velikog lukavstva i svoje ne manje smelosti, i uspevala uvek i kod svakoga da između njih i sebe održi potreban razmak, koji je samo još više raspaljivao njihove želje i dizao njenu vrednost. Ona se igrala sa razularenim ljudima u njihovim najgrubljim i najopasnijim trenucima pijanstva i besa, kao torero sa bikom, jer je brzo upoznala taj svet i lako pronašla ključ za njihove naoko složene prohteve i sve slabe strane ovih svirepih i čulnih sentimentalaca. Ona im je nudila sve, obećavala mnogo a davala malo ili bolje reći ništa, jer njihove su želje već same po sebi takve prirode da se ne mogu ničim zajaziti i na kraju moraju sa malim zadovoljiti. Sa svojim gostima, u većini postupala je kao sa bolesnicima, ljudima koji imaju povremene nastupe i pomračenja. Na kraju, može se kazati da je, pored svoga zanata, koji naravno nije ni lep ni mnogo častan, bila razumna žena milostivog srca i dobre naravi, koja je umela i da uteši i da pomogne onoga koji je u piću potrošio više nego što treba ili na kartama izgubio više nego što je smeo. Ona ih je sve zaluđivala, jer su ludi rođeni, varala, jer su želeli da budu prevareni, i, na kraju, uzimala

im samo ono što su i inače bili rešeni da bace i izgube. Istina, zarađivala je mnogo, pazila na svoju paru i tako već prvih godina nagomilala čitav imetak, ali je isto tako umela da velikodušno i bez reči »otpiše dug« ili zaboravi gubitak. Prosjake i bolesnike je darivala, a sa mnogo obzira i pažnje, neprimetno i nenametljivo pomagala posmule bogate porodice, siročad i udovice iz boljih kuća, svu onu »stidnu sirotinju» koja ne ume da zamoli i snebiva se da primi milostinju. I to je činila sa istom umešnošću sa kojom je vodila hotel i držala na odstojanju pijane, pohotljive i nasrtljive goste, uzimajući im sve što može, ne dajući im ništa i ne odbijajući ih nikad trajno i potpuno.

Ljudi koji su poznavali svet i znali istoriju pomišljali su često da je za ovu ženu šteta što joj je sudbina dodelila tako uzak i tako nizak krug rada. Da nije ovo što jeste i na mestu na kome je, ko zna šta bi bila i šta bi dala ova mudra i čovečna žena koja ne misli na sebe i koja, grabežljiva a nesebična, lepa i zavodljiva a čedna i hladna, vodi jedan palanački hotel i prazni džepove kasabalijskim sevdalijama. Možda bi bila jedna od onih čuvenih žena o kojima istorija govori i koje upravljaju sudbinom velikih porodica, dvorova ili država, okrećući uvek sve stvari nabolje.

U to vreme, oko 1885. godine, kad je Lotika bila u punoj snazi, bilo je bogataških sinova koji su dane i noći provodili u hotelu, u onoj naročitoj sobi sa vratima od mlečnog neprozirnog stakla. Tu bi predveče, pored peći, zadremali, sanjivi i mamurni još od prošle noći, zaboravljajući od sna i umora gde su i zašto tu sede i koga čekaju. Iskorišćujući to zatišje, Lotika se povlačila u jednu malu sobicu na prvom spratu koja je bila namenjena za mlađe, ali od koje je ona napravila svoju »kancelariju« i u koju nije nikog puštala. Ta uska soba bila je pretrpana svakojakim nameštajem, fotografijama i predmetima od zlata, srebra i kristala. Tu je bila, skrivena iza zavese, zelena čelična Lotikina kasa i njen mali pisaći sto koji se nije video od hartija, pozivki, priznanica, računa, nemačkih novina, isečaka o stanju kurseva na berzama i lista o vučenju lutrija.

U tom uskom, pretrpanom i zagušljivom sobičku čiji je jedini prozorak, manji od ostalih u kući, gledao izbliza i pravo na prvi, najuži luk mosta, Lotika je provodila svoje slobodne časove i živela onaj drugi skroviti deo svoga života koji je pripadao njoj.

Tu je Lotika, u časovima ukradene slobode, čitala berzanske izveštaje i proučavala prospekte, sređivala svoje račune, odgovarala na pisma banaka, donosila odluke, davala naloge, raspoređivala uloženim

novcem i slala nove uloge. Tu je bila onima dole i celom svetu nepoznata strana Lotikinog rada, nevidljivi i pravi deo njenog života. Tu je ona odbacivala nasmejanu masku, a njeno lice je postajalo tvrdo i pogled oštar i taman. Iz ove sobe je ona vodila prepisku sa svojom mnogobrojnom rodbinom Apfelmajera u Tarnovu, poudatim sestrama, poženjenom braćom i raznim rodicama i rođacima, sve pukom jevrejskom sirotinjom iz istočne Galicije, rasturenom po Galiciji, Austriji i Mađarskoj. Upravljala je sudbinom celog tuceta jevrejskih porodica, ulazila u njihove živote do u najsitnije pojedinosti, određivala udaje i ženidbe, upućivala decu na škole ili zanate, slala bolesne na lečenje, opominjala i karala neradine i rasipne a hvalila čuvarne i preduzimljive. Rešavala je njihove porodične sporove, savetovala u slučajevima nesloge i nedoumice; upućivala sve na razumniji, bolji i dostojniji način života i u isto vreme omogućavala im i olakšavala takav život. Jer, za svakim njenim pismom išla je poštanska uputnica sa sumom novaca koja će omogućiti da se njen savet posluša i njena preporuka ostvari, da se neka duhovna ili telesna potreba zadovolji ili nedaća otkloni. (U tom podizanju cele porodice i izvođenju na put svakog pojedinog člana, ona je nalazila svoje jedino pravo zadovoljstvo i naknadu za sve terete i sva odricanja ovog života. Sa svakim od ženskih ili muških članova porodice Apfelmajera koji bi se izdigao bar za jedan stepen na društvenoj lestvici, dizala se i Lotika i u tome nalazila i nagradu za svoj teški rad i snage za dalje napore.)

A ponekad se dešavalo da je dolazila odozdo iz *Extra-Zimmera* tako premorena ili zgađena da nije imala snage ni da piše, ni da čita pisma i račune, nego je prosto odlazila do malog prozora da se nadiše svežeg vazduha sa reke, drugog vazduha nego što je onaj dole. Pogled joj je tada padao na moćni i vitki kameniti luk, koji je zatvarao ceo vidik, i na brzu vodu pod njim. Pod suncem, u sumracima, na zimskoj mesečini ili blagoj svetlosti zvezda, on je bio uvek isti. Njegove dve strane savijale su se jedna ka drugoj, sastajale u oštrom vrhu, i podržavale se uzajamno u savršenoj i nepokolebljivoj ravnoteži. Sa godinama to je postao njen jedini i prisni vidik, nemi svedok kome se ova Jevrejka sa dva lica obraćala u trenucima kad je tražila odmora i svežine i kad bi u svojim poslovnim i porodičnim brigama, koje je uvek rešavala sama, došla na mrtvu tačku i bezizlazno mesto.

Ali ti trenuci odmora nisu nikad trajali dugo, jer redovno se dešavalo da je u tom prekine vika odozdo iz kafane. To ili novi gosti traže njeno prisustvo, ili razbuđen i otrežnjen pijanac viče, zahteva da mu se da novo piće, da se pale lampe, da dođe muzika, i doziva Lotiku. Ona bi tada ostavljala svoje skrovište i, zaključavši pažljivo naročitim ključem vrata, silazila dole da dočeka gosta ili da svojim osmejkom i svojim

naročitim rečnikom umiri pijanca, kao probuđeno dete, i da ga posadi za sto za kojim će ponovo otpočeti noćna sedeljka, piće, razgovor, pesma, i trošak.

Jer, tamo dole, u njenom odsustvu, sve je pokvareno. Gosti su se pozavađali. Jedan beg iz Crnče, mlad, bled, ukočena pogleda, prosipa svako piće koje mu donesu, nalazi manu svemu i traži kavge sa ukućanima ili gostima. Sa malim prekidima on već danima pije u hotelu, uzdiše za Lotikom, ali toliko pije i tako uzdiše da je jasno da ga na to goni neki dublji, mnogo veći i njemu samom nepoznati jad nego što je njegova neuslišana ljubav i bezrazložna ljubomora prema lepoj Jevrejci iz Tarnova.

Lotika mu prilazi bez straha, lako i prirodno.

— šta je, Ejub? Ti, briga moja, šta vičeš?

— Đe si? Hoću da znam đe si! — muca pijanac sniženim glasom i trepćući gleda u nju kao u priviđenje. — Ovdje meni daju neke otrove da pijem. Truju me, truju, a ne znaju da ja... ako ja...

— Sjedi, sjedi miran, — stišava ga žena, igrajući svojim belim rukama, koje mirišu, sasvim blizu pred njegovim licem, — sjedi, za tebe ja nađem od 'tica mlijeko, ako treba; *ja* tražim piće za tebe.

I doziva kelnera i naređuje mu nešto nemački.

— Nemoj da mi govoriš što ne razumijem, ni tramanđaš: fircen-fufcen, jer ja... ti znaš mene.

— Znam, znam, Ejub; ne znam bolje od tebe, a tebe...

— Hm! S kim si bila, govori!

I razgovor pijanog čoveka i trezne žene nastavlja se bez kraja i konca, bez smisla i ishoda pored flaše nekog skupog vina i pored dve čaše; jedne, Lotikine, koja je uvek puna, i druge. Ejubove, koja se neprestano puni i prazni.

I dok mladi begovski nehljebović plete i trabunja odebljalim jezikom o ljubavi, o smrti, o dertu bez leka, i sličnim stvarima, koje Lotika zna napamet, jer svaki ovdašnji pijanac govori to isto, i sličnim rečima, ona ustaje, prilazi drugim stolovima za kojima sede ostali gosti koji se redovno predveče sakupljaju u hotelu.

Za jednim stolom su mlade gazde koji tek počinju da izlaze i piju, kasabalijski snobovi kojima je dosadna i suviše prosta Zarijeva mehana, a koji se još snebivaju u ovom hotelu. Za drugim su činovnici, stranci, sa ponekim oficirom, koji je za taj dan napustio oficirsku kasinu i spustio se do civilnog hotela jer namerava da traži od Lotike hitan zajam. Za trećim su inženjeri koji grade šumsku prugu za izvoz drveta.

Sasvim u ćošku sede i računaju nešto gazda Pavle Ranković, jedan od mlađih ali bogatijih gazda, i neki Austrijanac, preduzimač na pruzi. Gazda Pavle je u turskom odelu i crvenom fesu, koji ne skida u kafani, sitnih očiju koje izgledaju kao dva svetla, crna i kosa proreza u krupnom bledom licu, a koje mogu da se neobično raširе i dođu velike, sjajne i đavolski nasmejane, u izuzetnim, retkim trenucima radosti i trijumfa. Preduzimač je u sivom odelu sportskog kroja, sa visokim žutim cipelama »na šnir«, koje sežu čak do kolena. Preduzimač piše zlatnom pisaljkom na srebrnom lancu, a gazda Pavle jednim debelim kratkim plajvazom, koji je još pre pet godina zaboravio u njegovom dućanu neki drvodelja, vojni majstor, kad je kupovao klince i baglame. Oni zaključuju pogodbu za ishranu radnika na pruzi. Potpuno utonuli u posao, množe, dele i sabiraju; nižu brojeve, jedne vidljive, na hartiji, kojima treba da ubede i prevare jedan drugoga, a druge nevidljive, u glavi, kojima napregnuto i brzo računaju, svaki za sebe, skrivene izglede i dobitak.

Za svakoga od tih gostiju Lotika nalazi prikladnu reč, bogat osmejak ili samo nemi pogled, pun razumevanja. Pa se opet vraća mladom begu, koji počinje ponovo da biva nemiran i nasrtljiv.

A u toku noći, za vreme pijanke, sa svima njenim burnim, sevdalijskim, plačevnim ili grubim frazama, koje ona dobro poznaje, naći će se opet čas zatišja u kome će moći da se vrati u svoju sobu i, pri mlečnoj svetlosti porculanske lampe, produži svoj odmor ili svoju prepisku, dok dole opet ne nastane kakva scena, i dok je ne odazovu.

A sutra je drugi dan, drugi ili isti begovski pijani i ćudljiv rasipnik, a za Lotiku ista briga koju valja brinuti nasmejana lica i isti posao koji izgleda uvek kao laka, raskalašna igra.

Izgleda nerazumljivo i neobjašnjivo kako se Lotika snalazila i održavala u toj množini i raznovrnosti poslova koji su joj ispunjavali dan i noć i koji su od nje tražili više lukavstva nego što ga ima jedna žena i više snage nego što može da razvije jedan muškarac. Pa ipak, ona je stizala da posvršava sve, ne žaleći se nikad, ne objašnjavajući nikom

ništa, ne govoreći nikad kod jednog posla o onome koji je pre toga svršila ili o drugom koji je čeka. I pored svega toga ona u raspodeli svoga vremena nalazi svakodnevno bar po jedan sat za Alibega Pašića. On je jedini čovek za koga se u kasabi smatra da je uspeo da zadobije Lotikinu naklonost, stvarno, i nezavisno od svakog računa. Ali to je ujedno i najpovučeniji i najćutljiviji čovek u kasabi. Najstariji od četiri brata Pašića, on se nije ženio (u kasabi se mislilo da je i to zbog Lotike), nije ulazio u poslove ni učestvovao u javnom životu kasabe. On se ne opija i ne skita sa svojim vršnjacima. Uvek je istog raspoloženja, jednako milokrvan i jednako uzdržljiv prema svima, bez razlike. Tih je i povučen, ali ne beži ni od društva ni od razgovora, a ipak niko se ne seća nekog njegovog mišljenja niti se igde ponavlja nešto što je on rekao. Dovoljan je sam sebi i potpuno zadovoljan onim što je i što znači u očima drugih ljudi. Sam nema potrebe da bude ili da izgleda ma šta drugo do ono što jeste, a niko od njega ne očekuje i ne traži ništa drugo. To je jedan od onih ljudi što nose svoje gospodstvo kao neko teško i plemenito zvanje koje im potpuno ispunjava život; urođeno, veliko i dostojanstveno gospodstvo koje ima svoje opravdanje samo u sebi i koje se ne može ni objasniti ni poricati, ni podražavati.

Sa gostima iz velike sale Lotika nema mnogo posla. To je stvar kelnerice Malčike i »calkelnera« Gustava. Malčika je celoj varoši poznata otresita Mađarica, koja izgleda kao žena nekog ukrotitelja zveradi, a Gustav je riđ, omalen češki Nemac, prgave naravi, zakrvavljenih očiju, raskrečenih nogu i dustaban. Oni poznaju sve goste i sve varošane uopšte, znaju kakav je koji platiša i kakve je naravi u pijanstvu, znaju koga treba hladno primiti, koga srdačno dočekati, a koga ne treba uopšte puštati, »jer nije za hotela«. Oni vode brigu o tome da se pije mnogo i plaća uredno, ali da se sve svršava glatko i lepo, jer je Lotikino načelo: »Nur kein Skandal!« A ako se ponekad, izuzetno desi da neko podivlja neočekivano u piću ili, pošto se već opio u drugim, nižim kafanama, uđe silom u hotel, tada se pojavljuje momak Milan, visok, plećat i koščat Ličanin divovske snage, čovek koji malo govori a radi sve poslove. On je uvek propisno odeven kao hotelski momak (jer na sve to Lotika pazi). Uvek je bez kaputa, u smeđem prsluku i beloj košulji, opasan dugačkom keceljom od zelene čoje, zimi i leti zasukanih rukava do lakata, da mu se vide ogromne podlaktice, rutave i crne kao dve velike četke. Ufitiljeni brčići i crna kosa, kruta od vojničke mirišljave pomade. Milan je onaj koji svaki skandal guši u samom zametku.

Postoji jedna odavno utvrđena i osveštana taktika za tu neprijatnu i neželjenu operaciju. Gustav zagovara rabijatnog i pijanog gosta dok

mu Milan ne priđe odostrag, onda se calkelner odjednom ukloni u stranu, a Ličanin poduhvati pijanca s leđa, jednom rukom za pojas a drugom za jaku, i to tako vešto i tako brzo da niko nikad nije mogao videti u čemu je »Milanov grif«. Tada i najsnažniji kasabalijski bekrija leti kao lutka od krpa i slame ka vratima, koja je Malčika već otvorila u pravom trenutku, pa kroz vrata pravo na ulicu. Gustav baca u isti mah za njim njegovu kapu, štap ili što mu ostane od stvari, a Milan se propinje i celom težinom tela spušta bučno metalnu roletnu na vratima. Sve se to svrši u tren oka, sporazumno i glatko, i dok se gosti trgnu već je neželjeni posetilac na ulici i može, ako je baš sasvim izbezumljen, samo još da udari koji put nožem ili kamenom u roletnu, kao što pokazuju tragovi na njoj, ali to već nije skandal u hotelu nego na ulici, a to je stvar policije koja je i inače uvek pored hotela. Nikad se Milanu ne desi, kao drugun kafedžijama, da mu gost koga izbacuje vuče za sobom i ruši stolove i stolice ili da zaglavi nogama i rukama vrata, pa posle ne može ni par volova da ga izvuče. Nikad Milan ne unosi u taj posao neku preteranu revnost i zlu ćud, borbenu strast ili ličnu sujetu; zato i svršava stvar tako savršeno dobro i brzo. Minut posle izbacivanja, on je već na svom poslu u kuhinji ili kelneraju, kao da ništa nije bilo. A Gustav samo prođe, kao slučajno, kroz *Extra Zimmer* i pogledavši Lotiku, koja sedi za nekim stolom sa boljim gostima, sklopi kratko oba oka odjednom, što znači da je nešto bilo, ali da je stvar uređena. Tada i Lotika, ne prekidajući svoj razgovor brzo i neprimetno sa oba oka odjednom: to znači: U redu, hvala, i pazite do kraja!

Ostaje samo još pitanje onoga što je popio ili polupao izbačeni gost; tu sumu Lotika otpiše Gustavu kod obračuna dnevnog pazara, koji se vrši kasno u noći iza jednog crvenog paravana.

Ima više načina na koje onaj nemirni i onako vešto izbačen gost, ako ne bude odveden odmah ispred hotela u zatvor, može da se pribere i okrepi od neprijatnosti koje su mu se desile. Može da ote tura na kapiju i da se tu osveži hladovinom koju donosi vetar sa vode i sa okolnih brda. A može da pređe i u Zarijevu mehanu, koja je samo malo podalje, na opštinskom pijacu, i da tu slobodno i nesmetano škripi zubima, preti, i psuje nevidljivu ruku koja ga je onako mučki i neodoljivo izbacila iz hotela.

Tu, posle prvog sumraka, kad se razilaze domaćini i ljudi od rada koji dolaze samo da popiju svoju »gidu« i da porazgovaraju sa sebi ravnima, nema i ne može da bude skandala, jer svak pije koliko hoće i koliko ima da plati, i svak radi i govori što mu srce želi. Jer tu se ne traži od gostiju da troše i da se opijaju, a da se ponašaju kao trezni.

Na kraju, ako neko pređe baš svaku meru, tu je teški, ćutljivi Zarije koji svojim mrgodnim i zlovoljnim licem razoružava i obeshrabruje i najbešnje pijanice i svađalice. On ih umiruje svojim pokretom teške ruke i dubokim glasom:

— 'Ajde, baci to! Prođi se ćorava posla!

Pa i u toj drevnoj mehani gde nema zasebnih odeljenja ni kelnera, jer poslužuje uvek poneko momče iz Sandžaka, u seoskom odelu, sad se čudno mešaju nove navike sa starima.

Povučeni u najdalje uglove, ćute poznati i okoreli rakijaši. Oni vole senku i tišinu, gde sede nad rakijom kao nad svetinjom, a mrze vrevu i nemir. Sagorelog stomaka, zapaljene jetre, poremećenih živaca, naobrijani i zapušteni, ravnodušni prema svemu na svetu, teški sami sebi, sede tako i piju, i pijući čekaju da im u svesti najposle plane ona čarobna svetlost kojom piće obasjava one koji mu se potpuno predaju, rad koje se slatko strada, propada i umire, a koja se, nažalost, godinama javlja sve ređe i svetli sve slabije.

Razgovorniji su i glasniji početnici, ponajviše gazdinski sinovi, mladići u opasnim godinama koji čine prve korake na rđavom putu, odužujući tako arač koji svi oni plaćaju porocima pića i nerada, ko za kraće ko za duže vreme. Ali većina od njih ne ostaje dugo na tom putu, nego se vraća s njega, osniva porodicu i predaje se sticanju i radu, građanskom životu ugušenih poroka i osrednjih strasti. A samo neznatna manjina prokletih i predodređenih produžuje tim putem zauvek, i izabravši umesto života alkohol, najkraću i najvarljiviju iluziju u ovom kratkom i varljivom životu, za njega žive i na njemu sagaraju, sve dok i oni ne postanu mrki, tupi i podbuli kao oni što sede u senci po uglovima.

Otkako su nastala ova nova vremena života bez stege i obzira, življe trgovine i bolje zarade, pored Sumbe Ciganina, koji svojom zurlom prati sve kasabalijske terevenke već tridesetak godina, sada dolazi u mehanu često i Franc Furlan sa svojim harmonikama. On je mršav i riđ čovek, sa zlatnom minđušom u desnom uhu, drvodelja po zanatu, ali suviše veliki ljubitelj muzike i vina. Njega vole da slušaju vojnici i strani radnici.

Često se desi da naiđe guslar, obično Crnogorac neki, isposnički mršav, sirotinjski odeven, a pravog držanja i svetla pogleda, izgladneo a stidljiv, gord a upućen na milostinju. On sedi neko vreme u ćošku, upadljivo povučen, ne poručuje ništa, gleda preda se i pravi se nevešt i

ravnodušan, pa ipak se vidi da ima drugih i drugačijih misli i namera nego što mu izgled kazuje. U njemu se nevidljivo rvu mnoga suprotna i nepomirljiva osećanja, a naročito veličina onoga što nosi u duši sa bedom i slabošću onoga što može da izrazi i pokaže pred drugima. Zbog toga je uvek pomalo zbunjen i nesiguran pred svetom. On ponosno i strpljivo čeka da neko zatraži pesmu, pa i onda sa snebivanjem vadi gusle iz torbe, huče u njih, gleda da mu nije odvuklo gudalo, udešava strunu, i pri svemu tome očigledno želi da što manje privuče pažnju na te svoje tehničke pripreme. Kad prvi put pređe gudalom preko strune, to je još drhtav zvuk, pun neravni kao izlokan drum. Ali kako koji put prevuče tako i sam, zatvorenih usta, kroz nos, počinje tiho da prati zvuk gusala, da ga svojim glasom dopunjuje i poravnava. I kad se tako oba glasa potpuno sliju u žalan, jednomeran zvuk, koji tka zagasitu osnovu za pesmu, onda se ovaj siromah, kao čarolijom, menja; nestaje mučnog snebivanja; sve se unutrašnje protivnosti mire i gase, sve se spoljne teškoće zaboravljaju. Guslar naglo podigne glavu, kao čovek koji izbacuje masku skromnosti, nemajući više potrebe da krije ko je i šta je, i otpočne neočekivano jakim glasom, upravo poklikne uvodne stihove:

Procviljeo sitan bosioče:
Tiha roso, što ne padaš na me?

Gosti, koji su se dotle takođe pravili nevešti i razgovarali, odjednom svi umuknu. Pri tim prvim stihovima njih sve redom, i Turke i hrišćane, prođe jedan isti drhtaj neodređene žudnje i žeđi za istom rosom, koja živi u pesmi kao i u svim njima, bez razlike. Ali kad odmah zatim guslar produži tiše:

To ne bio sitan bosioče...

i dižući veo sa svoga poređenja počne da nabraja turske ili srpske stvarne želje i sudbine koje se kriju iza figura o rosi i bosioku, kod slušalaca se odmah dele osećanja i razilaze suprotnim putevima, već prema tome šta je ko i šta u sebi nosi, želi i veruje. Pa ipak, po nekom nepisanom pravilu, svi oni mirno slušaju pesmu do kraja i, strpljivi i uzdržljivi, ne odaju ničim svoje raspoloženje; samo gledaju u čašicu pred sobom, gde na sjajnoj površini rakije naziru željene pobede, gledaju bojeve i junake i slavu i sjaj kojih u svetu nigde nema.

Najživlje je u mehani kad se desi da se zapiju varoški mlađi gazde i gazdinski sinovi. Tada imaju posla i Sumbo i Franc Furlan i Ćorkan i Šaha Ciganka.

Šaha je zrikava Ciganka, drska muškobanja, koja pije sa svakim ko može da plaća, ali se nikad ne opija. Bez nje i njenih smelih šala ne može se zamisliti nijedna terevenka.

Ljudi koji se sa njima vesele smenjuju se, ali Ćorkan, Sumbo i Šaha su uvek isti. Oni žive od svirke, šale i rakije. Njihov je rad u tuđoj dangubi i zarada u tuđem rasipanju, a njihov pravi život u noći, upravo u onim neobičnim časovima kad zdravi i srećni ljudi spavaju, kad rakija i dotle sputavani nagoni stvaraju burna i sjajna raspoloženja i neočekivane zanose, koji su uvek isti a uvek izgledaju novi i nenadmašni. Oni su ćutljivi i plaćeni svedoci pred kojima svako srne da se pokaže onakav kakav je, to jest »krvav ispod kože«, a da ne mora posle ni da se kaje ni da se stidi; sa njima i pred njima je dopušteno sve ono što bi pred svetom bilo zazorno a u rođenoj kući grešno i nemogućno. Pod njihovim imenom i na njihov račun mogu svi ovi imućni, ugledni očevi i sinovi dobrih porodica da budu za trenutak onakvi kakvi ni pred kim ne bi smeli da se pokažu, a kakvi u sebi jesu, bar na mahove i bar jednim delom svoga bića. Njih mogu svirepi da izvrgavaju podsmehu ili tuku, bojažljivi da psuju, darežljivi da darivaju; sujetni kupuju njihova laskanja, sumorni i ćudljivi njihove šale i nastranosti, razvratnici njihove smelosti ili usluge. Oni su večita i nepriznavana potreba kasabalijskog sveta čiji je duhovni život stegnut i izvitoperen. Oni su nešto kao umetnici u jednoj sredini u kojoj je umetnost nepoznata. Takvih ljudi i žena, pevača, šaldžija, osobenjaka i lakrdijaša ima uvek u kasabi. Kad jedno od njih dotraje i umre, zameni ga drugi, jer pored poznatih i čuvenih razvijaju se i dorastaju novi, koji će prikraćivati vreme i uveseljavati život novim naraštajima. Ali mnogo će vremena proći dok se javi ovakav kao što je Salko Ćorkan.

Kad je posle austrijske okupacije došao u kasabu prvi cirkus, Ćorkan se zagledao u devojku koja je igrala na žici, i zbog nje počinio toliko gluposti i ispada da je bio zatvoren i batinan, a obesne gazde, koje su ga zaluđivale i nagonile na to, platile visoke globe.

Otada je prošlo nekoliko godina, sve se navikao na mnoge stvari i dolazak stranih svirača, pelivana i mađioničara ne izaziva više onakve opšte i zarazne uzbune kao što je bilo sa prvim cirkusom, ali Ćorkanova ljubav prema igračici pominje se još.

Odavno se on ovako troši služeći danju svima i za svaki posao a noću gazdama i begovima za razbibrigu i *džumbus* pri piću. I to iz naraštaja u naraštaj. Kad se jedni istutnje i povuku, požene i smire, pristižu drugi mlađi koji valja da svoje provedu. Sad je već iznuren i prerano

ostareo; mnogo je više u mehani nego na poslu, i živi ne toliko od zarade koliko od milostinje i gazdinskog pića i mezeta.

Za kišnih, jesenjih noći tonu u dosadi ljudi sakupljeni u ovoj Zarijevoj mehani. Za jednim stolom sedi nekoliko gazda. Misao je spora i sve navraća na tužne i neprijatne stvari; reč teška, zvuči prazno i razdražljivo; lica hladna, odsutna i nepoverljiva. Ni rakija ne može da oživi i podigne raspoloženje. Na klupi, u uglu mehane, drema Ćorkan, pritiskuje ga san i vlažna toplota i prva rakija; danas je okisao do kože, noseći neke stvari čak na Okolišta.

Tada neko od onih sumornih gostiju za gazdinskim stolom pomenu kao slučajno igračicu iz cirkusa i Ćorkanovu nekadašnju nesrećnu ljubav. Pogledaše svi u ćošak, ali Ćorkan je nepomičan i pravi se i dalje da drema. Neka govore što god hoće; on je tvrdo rešio, i to upravo jutros, u jednom teškom mamurluku, da na njihova bockanja i podrugivanja ne odgovara i da ne dopusti da se sa njim tera onako bezdušna šala kao što su sinoć radile gazde u ovoj istoj mehani.

— Ja mislim da se oni i sada dopisuju, — kaže jedan.

— Vidi ti, kurvića, đe on pismeno ljubav vodi s jednom, a druga mu ovdje sjedi uz koljeno! — dobacuje drugi.

Ćorkan se usiljava da ostane nepomičan, ali ga taj razgovor o njemu dira i uzbuđuje, kao da mu sunce golica lice, jedno oko hoće silom da se otvori, a svi mišići se razvlače u srećan osmejak. Ne može da izdrži nepomičnost i ćutanje. Najpre odmahuje kao nehatno i ravnodušno rukom, pa onda se ipak javi:

— Prošlo, prošlo je to.

— A, prošlo, je li? E, ljudi, čudna haina ovoga Ćorkana. Jedna vene tamo u tuđem svijetu zbog njega a druga izluđe za njim ovđe. Prošlo ono, pa će proći ovo, pa će doći treće. Đe će ti duša, jadan ne bio, kad tako zanosiš pamet jednoj za drugom?

Ćorkan je već na nogama i prilazi njihovom stolu. Zaboravio je i san i umor i svoju jutrošnju odluku da se ne da zavesti na razgovor. Sa rukom na srcu, uverava gazde da on nije kriv, da nije baš takav ljubavnik i zavodnik kakvim oni hoće da ga prikažu. Odelo je na njemu još mokro, a lice i pokislo i prljavo, jer njegov jevtin crveni fes pušta boju, ali preliveno osmejkom tronutog blaženstva. On seda pored gazdinskog stola:

— Rum za Ćorkana, — viče Santo Papo, pun i živolazan Jevrejin, sin Mente a unuk Morde Pape uglednih gvožđarskih trgovaca.

Jer, u poslednje vreme Ćorkan pije, kad god može, rum umesto rakije. To novo piće kao da je stvoreno za ovakve kao što je on; jače je, brže po dejstvu, i prijatno drugačije od rakije. Ono dolazi u malim flašama od dva deci, na etiketi je slika mlade mulatkinje sočnih usana i žarkih očiju, sa širokim slamnim šeširom na glavi, sa velikim zlatnim minđušama u ušima, a ispod nje crven natpis *Jamaica.* (Ta egzotika za Bošnjake u poslednjem stadiju alkoholizma, neposredno pre delirijuma, fabrikuje se u Slavonskom Brodu kod firme Eisler, Sirowatka & Comp.) Kad ugleda sliku mulatkinje, Ćorkan već oseća vatru i miris novoga pića, i odmah pomisli da za ovo blago zemaljsko ne bi nikad znao da je umro samo pre godinu dana. »A koliko je takve ljepote u svijetu!« Razneži se pri toj pomisli i zato uvek zastane nekoliko trenutaka, zamišljen, kad otvori flašu ruma. A posle zadovoljstva koje ima od te misli dolazi slast od pića samog.

I sad on drži usku flašu pred licem, kao da joj nečujno tepa. A onaj koji je otpočeo i uspeo da ga navede na razgovor pita ga strogo:

— Šta misliš ti, bolan, sa onom djevojkom; da je uzimaš ili da se igraš sa njom kao i sa ostalima?

Reč je o nekoj Paši, iz Dušča. To je najlepša devojka u kasabi, sirota bez oca, vezilja kao što joj je i majka.

Na mnogobrojnim tefericima i pijankama prošloga leta momci su mnogo govorili i pevali o Paši i njenoj nepristupačnoj lepoti. Postepeno i neprimetno uz njih se oduševljavao i Ćorkan, ni sam ne zna kako ni zašto. Tako su počeli da zbijaju šalu sa njim. Jednog petka poveli su ga na ašikovanje u mahalu, gde se iza kapija i mušebaka mogao čuti prigušen kikot i šapat nevidljivih devojaka. Iz jedne avlije u kojoj je bila i Paša sa drugaricama bačen je struk kalopera pred Ćorkana. On je zastao zbunjen, da ne bi zgazio cvet, ne usuđujući se da ga podigne. Momci koji su ga vodili počeli su da ga tapšu po plećima i da mu čestitaju što je među njima tolikima Paša izabrala upravo njega i ukazala mu tobože pažnju koju još niko od nje nije doživeo.

Te noći se pilo na Mezalinu, pored reke, pod orasima, sve do zore. Ćorkan je sedeo pored vatre, usturen i svečan, čas zanesen i raspevan, čas brižan i zamišljen. Za tu noć nisu mu dali da poslužuje ni da radi oko kafe ili jela.

— Znaš li ti, bolan, šta kazuje struk kalopera, bačen iz djevojačke ruke? — govorio mu je jedan od njih. — Kaže da ti Paša poručuje: »Ja venem za tobom ko ovaj otkinuti list, a ti nit' me prosiš za sebe nit' me puštaš za drugoga.« To kazuje.

I svi mu govore o Paši, beloj, čednoj, jedinici, koja se previja kao dozrela loza preko avlijskog zida i čeka ruku koja će je uzabrati, a taj koga čeka to je glavom on, Ćorkan.

Gazde se tobože ljute i glasno vajkaju: otkud na njega da baci oko? Drugi ga brane. A Ćorkan pije. Čas poveruje u to čudo, čas ga odbija kao nemogućnost. U razgovoru, brani se od gazdinskih šala, dokazuje da to nije za njega, da je siromah, ostareo i neugledan, ali u trenucima ćutanja i sam mašta o Paši, o njenoj lepoti i sreći koju ona daje, bez obzira da li je za njega moguća ili nije. A u toj velikoj letnoj noći, koju rakija i pesma i rasplamsala vatra na travi čine beskrajnom, sve je mogućno; ništa nije stvarno, ali ništa nije neverovatno ni potpuno isključeno. Maskare se i sprdaju s njim gazde, zna on to; ne mogu gospoda da žive bez smeha, moraju nekog da zadirkuju i s nekim džumbus da teraju, to je Oduvek bilo tako i to je i sada. Ali ako je sve to i šala, nije šala njegov san o divnoj ženi i nedostižnoj ljubavi o kojoj je uvek maštao i mašta i danas, nisu šala ove pesme u kojima je ljubav isto tako stvarna i nestvarna, i žena isto tako bliska i nedostižna kao u njegovoj mašti. Za gazde je sve pa i to šala, ali za njega je istina i svetinja koju nosi oduvek u sebi i koja postoji stvarno i nesumnjivo, i to nezavisno od gazdinske zabave, od pića i pesme, nezavisno od svega, pa i od Paše same.

Sve on to dobro zna i sve opet lako zaboravlja. Jer u njemu se duša topi i pamet razliva kao voda.

Tako je Ćorkan, tri godine posle svoje velike ljubavi i bruke sa Švabicom koja igra na žici, pao u novu i moćnu mađiju ljubavi i tako su dokoni i bogati ljudi pronašli novu igru, dovoljno i svirepu i uzbudljivu da ih zasmejava mesecima i godinama.

To je bilo u polovini leta. Prošla je jesen i nastupila zima a igra sa Ćorkanovom ljubavi prema lepoj Paši ispunjava večeri i skraćuje dane ljudima iz čaršije. Ćorkana ne zovu drugačije do đuvegijom i ašikom. Danju, dok mamuran i neispavan svršava sitne i krupne poslove po dućanima, posluje i raznosi stvari, Ćorkan se i čudi i ljuti što ga tako zovu i samo stresa ramenima, ali čim padne noć, zapale se lampe u Zarijevoj mehani, neko vikne: »Rum za Ćorkana!«, neko zapeva tiho i kao slučajno:

Akšam geldi, sunce zajde:
Na tvom licu više ne sja.

Sve se tada odjednom izmeni. Nema više tereta, ni otresanja ramenima, nema ni kasabe ni mehane ni Ćorkana samog ovakvog kakav je, prozebao, neobrijan, umotan u krpe i ostatke tuđeg odela. Postoji samo neki visoki doksat, svetao od sunca koje zalazi, sa lozom i devojkom koja gleda i čeka na koga će da baci struk kalopera. Postoji, istina, i grohotan smeh oko njega i svakojake primedbe i gruba šegačenja, ali sve je to daleko, kao u magli, a onaj koji peva sasvim je blizu njega, tu pored uha:

Da mi se je ogrijati
Na sunašcu kraj tebe!

I on se greje na tom suncu, koje je zašlo, kako se nikad nije ogrejao na onom stvarnom što nad kasabom svakodnevno izlazi i zalazi.

— Rum za Ćorkana!

Tako su prolazile zimske noći. Potkraj te zime desi se Pašina udaja. Sirota vezilja iz Dušča, sa svojom lepotom i svojih nepunih devetnaest godina, udavala se za Hadži-Omera iza Grada, bogatog i uglednog čoveka od pedeset i pet godina, i to kao inoča.

Hadži Omer je već preko trideset godina oženjen. Žena mu je iz velike porodice, čuvena sa svoje umešnosti i pameti. Njihovo imanje za Gradom, to je čitav jedan zaselak, napredan i pun svega, njihovi tvrdi dućani u varoši, siguran i velik prihod. I sve to nije toliko zasluga mirnog i nepokretnog Hadži-Omera, koji samo projaše po dva puta dnevno iza Grada u varoš i natrag, koliko okretne i umne, uvek nasmejane Hadži-Omerovice. Za sve turske žene u kasabi i okolini njeno je mišljenje glavna mera i poslednja reč u mnogim pitanjima.

To je po svemu, najuglednija i najbolja porodica, ali ovo dvoje već ostarelih ljudi nemaju dece. Dugo ih je držala nada. Hadži Omer je i na Ćabu išao, žena mu je delila sirotinji i tekijama, godine su prolazile, sve im je raslo i napredovalo, ali u onome što je glavno nije bilo blagoslova. Mudro i lepo su snosili svoju zlu sreću i Hadži Omer i njegova pametna hanuma, ali nade na porod više nije moglo biti. Žena je bila u četrdeset i petoj godini.

U pitanju je bilo veliko nasledstvo koje treba da ostane iza Hadži-Omera. Tim pitanjem su se bavili ne samo njegovi i ženini mnogobrojni

rođaci nego pomalo i cela varoš. Jedni su želeli da taj brak ostane do kraja bez dece, a drugi su opet smatrali da je šteta da takav čovek umre bez naslednika i da mu imanje razdele i razvuku neki rođaci, i zato su ga nagovarali da uzme drugu, mlađu ženu, dok je još vreme i dok ima izgleda na potomstvo. U tom pitanju su se varoški Turci delili na dva tabora. Pitanje je rešila sama Hadži-Omerova žena, nerotkinja. Otvoreno, odlučno i iskreno, kao što je sve radila, ona je rekla svome neodlučnom mužu:

— Sve nam je dao dragi Bog, hvala mu i slava, i slogu i zdravlje i bogatstvo, ali nam nije dao ono što ima svaki siromah: da vidimo svoj evlad i da znamo na kome sve ovo iza nas ostaje. Takva je moja zla sudbina. Ali ako ja, po božjoj volji, moram da je snosim, ne moraš ti. Vidim da je čaršija ustala da te ženi i da brine našu brigu. Eh, kad će te oni ženiti, onda volim da te oženim ja, jer niko ti nije bolji prijatelj od mene.

I žena mu iznese svoj plan: kako nema nikakva izgleda više da bi njih dvoje mogli imati dece, potrebno je da on, pored nje, dovede drugu ženu, mlađu, sa kojom će još moći imati poroda. Zakon mu daje pravo na to. A ona će, naravno, i dalje ostati u kući, kao »stara hadžinica«, i paziti da se sve svrši u redu.

Hadži Omer se opirao i tvrdio dugo da on boljeg druga od nje ne traži, da njemu druga i mlađa žena ne treba, ali je Hadži-Omerovica ne samo ostala pri svojoj zamisli nego mu je i saopštila koju mu je ženu izabrala. Kad već mora da se ženi da bi imao dete, najbolje je da uzme zdravu, mladu i lepu sirotu devojku, koja će mu dati zdrav porod i dok je živa zahvaljivati svojoj srećnoj sudbini. Njen izbor je pao na lepu Pašu, kćer one vezilje iz Dušča.

I tako se i svršilo. Po volji svoje starije žene i sa njenom pomoći, Hadži Omer se oženio lepom Pašom. A jedanaest meseci docnije Paša je rodila zdravo muško dete. Time je pitanje Hadži-Omerovog naslednika bilo rešeno, uništene mnoge rođačke nade i čaršiji začepljena usta. Paša je bila srećna, a »stara hadžinica« zadovoljna, i živele su u Hadži-Omerovoj kući složno kao majka i kći.

Taj srećan svršetak pitanja Hadži-Omerovog naslednika bio je početak Ćorkanovih velikih stradanja. Te zime je glavna zabava dokonih ljudi u Zarijevoj mehani bila Ćorkanova tuga zbog Pašine udaje. Nesrećni ljubavnik je pio kao nikad dotad; gazde su ga čašćavale i za svoj novac svaki je mogao da se smeje do suza. Obešenjaci su mu dostavljali izmišljene poruke od Paše, uveravali ga da ona plače dan i noć, da

vene za njim, ne kazujući nikom pravi uzrok svoga jada. A Ćorkan je ludovao, pevao, plakao, odgovarao ozbiljno i opširno na sva pitanja, vajkao se na svoju sudbinu, koja ga je stvorila ovako neuglednim i siromahom.

— Dobro, Ćorkane, za koliko si ti godina mlađi od Hadži-Omera? — započinjao je neki od gazda razgovor.

— Šta ja znam? I šta mi vrijedi što sam mlađi? — odgovara gorko Ćorkan.

— Eh, da je po srcu i po mladosti, ne bi Hadži Omer imao što ima i ne bi ovaj naš Ćorkan sjedio đe sjedi, — upada neko sa strane.

A Ćorkanu ne treba mnogo pa da ga tronu i razneže. Toče mu rum za rumom i uveravaju ga da on ne samo da je mlađi i lepši i »po srcu« daleko bliži Paši, nego da on nije, na kraju krajeva, ni takav siromah kao što se misli i kao što to izgleda. Ti dokoni ljudi smislili su u dugim noćima, pored rakije, čitavu priču: kako je njegov otac, nepoznati turski oficir, koga nikad nije video, ostavio negde u Anadolu velika imanja svome nezakonitom sinu u Višegradu, kao jedinom nasledniku, ali kako su neki tamošnji rođaci omeli izvršenje toga testamenta; kako bi sada samo trebalo da se Ćorkan pojavi tamo negde u dalekoj i bogatoj varoši Brusi i da razbije spletke i prevare tih lažnih naslednika i uzme ono što mu pripada. Tada bi on mogao za svoje mekinje da kupi i Hadži-Omera i sve njegovo tobožnje bogatstvo.

Ćorkan ih sluša, pije i samo uzdiše. Boli ga sve to, ali i milo mu je da se ovako oseća i drži kao čovek koga su prevarili i pokrali i ovde u kasabi i tamo negde u dalekoj, lepšoj zemlji odakle je njegov nepoznati otac. A ovi oko njega spremaju tobože njegovo putovanje u Brusu. Šale su duge, bezdušne i do sitnica izrađene. Jedne noći donose gotov tobožnji pasoš za njegovo putovanje, izvode Ćorkana nasred mehane i tu ga okreću, zagledaju, i unose u pasoš njegov lični opis, uz grube šale i grohotan smeh. Drugi put sračunavaju koliko bi mu novaca trebalo za put do Bruse, kako će putovati i gde konačiti. I u tome im opet prođe dobar deo duge noći.

Dok je trezven, Ćorkan se brani; i veruje i ne veruje u sve što mu govore; više ne veruje nego što veruje. Upravo, dok je trezan on ne veruje ništa, ali čim je pijan, ponaša se kao da veruje. Jer kad ga ponese alkohol, onda se više ne pita šta je istina a šta šala i laž. Istina je da on već posle druge flašice ruma oseti mirisni vetar otud od daleke, nedostižive Bruse, i vidi, *lepo vidi,* njene zelene bašte i bele

građevine. Stvarnost je da je on prevaren, nesrećan od rođenja u svemu, u porodici, u imanju, u ljubavi; da mu je učinjeno krivo, toliko krivo da su i bog i ljudi njegovi dužnici. Izvesno je da on nije ovo što izgleda i kakvim ga ljudi smatraju. I sa svakom čašom sve ga više muči potreba da to kaže ovima oko sebe, iako i sam oseća kako je teško dokazivati jednu istinu koja je u njemu jasna i očigledna, ali protiv koje govori sve što je na njemu i oko njega. Pa ipak, već posle prve čašice ruma, on to objašnjava svakom, po svu noć, iskidanim rečima, groteskним pokretima, kroz pijane suze. I što on više i življe objašnjava, ovi oko njega sve se više smeju i šegače. Smeju se toliko i tako slatko da im se nadimaju slabine i pucaju vilice od tog smeha koji je zarazan, neutoljiv, i slađi od svakog jela i pića. Smejući se zaboravljaju čamotinju zimske noći, i pored Ćorkana, i sami piju bez mere.

— Ubij se! — kaže mu Mehaga Sarač, koji svojim hladnim i prividno ozbiljnim načinom ume najbolje da izazove i razdraži Ćorkana. — Kad ti nisi bio kadar da otmeš Pašu od onog đuturuma Hadži-Omera, onda ne treba da živiš. Ubij se, Ćorkane, to ti je moj savet.

— Eh, »ubij se, ubij se«, — vajka se Ćorkan. — Misliš ti da ja nisam na to pomišljao? Sto puta sam polazio da sa kapije skočim u Drinu i sto puta me nešto vraćalo.

— Šta te vraćalo? Strah te vraćao. Pun tur, Ćorkane!

— E, nije! Nije strah, tako mi boga, nije strah.

U opštoj graji i smehu, Ćorkan skače, bije se u grudi, kida komadić od hleba koji je pred njim i unosi ga nepomičnom i hladnom Mehagi u lice.

— Vidiš li ovo? E, ovoga mi hljeba i nimeta, nije strah, nego ...

Tu neko odjednom zapjeva, tanko i iznenada:

Na tvom licu više ne sja.

I svi prihvataju pesmu i zaglušuju Mehagu, koji viče prema Ćorkanu:

— U-bij-se!

I tako pevajući padaju i sami u zanos u koji su hteli da nateraju ovoga siromaha, dok se na kraju sve ne pretvori u potpuno ludu terevenku.

Jedne februarske noći su tako osvanuli, mahnitajući zajedno sa svojom žrtvom, Ćorkanom, i sami žrtve svoga ludovanja. Bilo se već razdanilo kad su svi zajedno izišli iz mehane i onako vrući, vileni i zabreklih damara od pića, otišli na most, koji je bio gotovo pust i sav pokriven poledicom.

Sa velikom grajom i grohotnim smehom, ne obazirući se na retke rane prolaznike, kladili su se: ko sme da pređe most, ali po uskoj kamenoj ogradi, bleštavoj od tankog leda.

— Smije Ćorkan, — viče neko od pijanaca.

— Ne smije! Kakav Ćorkan!

— Ko ne smije? Ja? Smijem ja, bolan, što živ čovjek ne smije, — vikao je Ćorkan bijući se gromko u prsa.

— Ne smiješ! Čik stisni!

— Smijem, valahi!

— Smije Ćorkan! Smije!

— Ne smije! Laže!

Tako su se nadvikivali i razmetali pijani ljudi, iako su se i na ovako širokom mostu jedva na nogama držali, jer su svi teturali, posrtali i hvatali se jedan za drugog.

Nisu ni primetili kad se Ćorkan uspeo na kamenu ogradu. Najednom su videh da lebdi iznad njih, i onako pijan i raspasan, nastoji da se održi i da korača po pločama na zidu.

Kamena ograda je široka svega tri pedlja. Ćorkan se povodi čas levo čas desno. Levo je most i na mostu, tu ispod njegovih nogu, gomila pijanih ljudi koja ga u stopu prati i dovikuje mu neke reči koje on jedva razume, i to kao nerazumljiv šum. A desno praznina, i u toj praznini, dole negde duboko, šumi nevidljiva reka; sa nje se puši gusta para i kao beo dim diže u studeno jutro.

Retki prolaznici su zastajali, i uplašeni, raširenih očiju, gledali pijanog čoveka, koji umesto po mostu ide po njegovoj uskoj i klizavoj ogradi, nadnesen nad dubinom, mašući očajno rukama da bi održao ravnotežu. I od pijanog društva neki, malo trezniji i prisebniji,

zastadoše kao probuđeni, i bledi od straha posmatraju opasnu igru. Drugi su, ne shvatajući opasnosti, išli pored ograde i svojim povicima i dalje pratili pijanog čoveka koji, nišući se i povodeći poigrava nad dubinom.

Svojim opasnim položajem Ćorkan se odjednom izdvoji i sad je kao neko džinovsko čudovište visoko iznad njih. Prvi koraci su oprezni i tromi. Njegove teške kundure svaki čas se okliznu po pločama, prevučenim poledicom. Čini mu se da noge beže ispod njega, da ga dubina pod njim neodoljivo privlači, da se mora otisnuti i pasti, da već pada. Ali taj neobični položaj i blizina velike opasnosti davali su mu novu snagu i dotle nepoznate moći. Boreći se da održi ravnotežu, sve je življe poskakivao i sve se više lomio u pasu i u kolenima. Umesto da korača, on je, ni sam ne zna kako, počeo da igra, sitno, bezbrižno, kao da je na širokoj zelenoj poljani a ne na uskom ćenaru i poledici. I odjednom je postao lak i vešt, kao što čovek biva ponekad u snovima. Njegovo zdepasto i iznureno telo sada je bez težine. Pijani Ćorkan je poigravao i lebdeo nad provalijom kao krilat. Osećao je kako iz njegovog tela, zajedno sa muzikom po kojoj igra, teče vesela snaga koja daje sigurnost i ravnotežu. Igra ga je nosila kud ga hod ne bi nikad proneo. I ne pomišljajući više na opasnost i mogućnost pada, cupkao je s noge na nogu i pevao, raširenih ruku kao da se sam prati uz šarkiju.

— Tiridam, tiridam tiridirididirididiridam, tiridam ... haj, haj, haj, haj!

Peva Ćorkan i sam sebi daje takt po kome sigurno i poigravajući prelazi svoj opasni put. Noge savija u kolenima, a glavu naginje čas levo čas desno.

— Tiridam, tiridam... hajhaj!

U tom izuzetnom i opasnom položaju, uzvišen iznad svih, on nije više onaj veselnik Ćorkan iz čaršije i mehane; nije ni to pod njim klizava i uska kamena ograda poznatog mosta na kome je hiljadu puta žvakao svoj somun i, misleći o slatkoj smrti u talasima, zaspao u hladovini na kapiji. Ne, to je to daleko i neostvarljivo putovanje o kome mu svake večeri u mehani govore, sa grubim zadirkivanjem i podsmehom, i na koje se sad, evo, najposle krenuo. To je ona svetla željena staza velikih podviga, a tamo na dalekom njenom kraju, tamo je carski grad Brusa sa istinskim bogatstvom i zakonitim nasleđem, a tamo je negde i sunce koje je zašlo, i lepa Paša sa muškim detetom, njegova žena sa njegovim sinom.

Tako je, igrajući u zanosu, obišao i onaj istureni deo ograde koji okružuje sofu, a zatim i drugu polovinu mosta. Kad je stigao do kraja, skočio je na drum i gledao zbunjeno oko sebe, začuđen da se sve svršilo opet na tvrdom i dobro poznatom višegradskom putu. Društvo koje ga je dotle pratilo sa povicima hrabrenja i šalama, dočekalo ga je odmah. Pritrčali su i oni koji su, uplašeni, bili zastali. Stali su da ga grle, tapšu po ramenima i po izbledelom fesu. Vikali su svi u jedan glas.

— Aferim, Ćorkane, pile od sokola!

— Aferim, gazijo!

— Rum za Ćorkana! — derao se Santo Papo promuklim glasom, sa španskim izgovorom, misleći da je u mehani i šireći ruke kao da ga razapinju.

U toj opštoj gužvi i vrevi neko je već predložio da se ne rastaju i ne odlaze kućama, nego da nastave dalje da piju, u slavu Ćorkanovog podviga.

Deca koja su tada bila u osmoj ili devetoj godini i toga jutra hitala preko zamrzlog mosta ka svojoj udaljenoj školi, zastajala su i gledala neobičan prizor. Od čuđenja su im bila otvorena mala usta iz kojih se vila bela para. Onako sitni, umotani, sa tablicama i knjigama pod pazuhom, oni nisu mogli da shvate ovu igru odraslih ljudi, ali im je za ceo život, zajedno sa linijom njihovog rodnog mosta, ostala u očima slika dobro poznatog Ćorkana, koji preobražen i lak, poigravajući smelo i radosno, kao mađijom nošen, hoda onuda kuda je zabranjeno i kud niko ne ide.

Prošlo je dvadesetak godina od kako su prva austrijska, žuto obojena vojna kola prešla most. Dvadeset godina pod okupacijom, to je dug niz dana i meseci. Svaki taj dan i mesec, uzet za sebe, izgleda nesiguran i privremen, ali svi zajedno sačinjavaju srazmerno najduži period mira i materijalnog napretka što ga je kasaba ikad zapamtila, glavni deo života onog naraštaja koji je u trenutku okupacije ulazio u godine punoletstva.

To su bile te godine prividnog blagostanja i sigurne, pa ma i male zarade, kad su majke, govoreći o svom sinu, dodavale: »Da je živ i zdrav i da mu Bog da lak hljeb!«; kad je i žena onog visokog Ferhata, večitog siromaha, koji pali opštinske fenjere po sokacima i prima za to

dvadeset forinti mesečno, govorila sa ponosom: »Šućur dragom Bogu kad je i moj Ferhat ajlukčija.«

Tako su tekle i poslednje godine XIX veka, godine bez uzbuđenja i krupnih događaja, kao što teče mirna i razlivena reka pred neizvesnim ušćem. Po njima sudeći izgledalo je kao da nestaje tragičnih akcenata u životu evropskih naroda, pa i u kasabi pored mosta. A ukoliko bi se ponekad i javili negde u svetu, oni ili nisu dopirali do nas ili su nama ovde bili daleki i nerazumljivi.

Tako je jednog letnjeg dana, posle toliko vremena, iskrsnuo opet na kapiji beo, služben oglas. Bio je kratak, ovog puta opervažen jakom crnom prugom, i javljao je da je Njeno Veličanstvo carica Jelisaveta poginula u ženevi, kao žrtva odvratnog atentata, od ruke italijanskog anarhiste Lukenija. Oglas je dalje sadržavao gnušanje i duboku žalost svih naroda velike Austro-Ugarske Monarhije i pozivao ih da se u podaničkoj vernosti još čvršće okupe oko prestola i da tako budu najbolja uteha vladaocu koga je sudbina tako teško pogodila.

Plakat je bio prilepljen ispod bele ploče sa natpisom, kao nekad proglas generala Filipovića o okupaciji zemlje, i svet ga je čitao s uzbuđenjem, jer je bila reč o carici, ženi, ali bez pravog razumevanja i dubljeg učešća.

Nekoliko večeri nije bilo pesme ni glasnog veselja na kapiji, jer je sama vlast tako naredila.

U kasabi je bio samo jedan čovek koga je ova vešt teško pogađala. To je bio Pjetro Sola, jedini Italijan u varoši, preduzimač i zidar, kamenorezac i slikar; ukratko svaštar i veštak naše kasabe. Majstor Pero, kako ga je zvala cela kasaba, došao je još uz okupaciju, nastanio se ovde, oženivši se nekom Stanom, sirotom devojkom ne baš najboljeg glasa. Bila je riđa, snažna, dvaput veća od njega, i važila je kao žena oštra jezika i teške ruke, sa kojom je bolje ne upuštati se u svađu. A majstor Pero bio je sitan, pognut, dobroćudan čovek, plavih, krotkih očiju i oborenih brkova. Lepo je radio i dobro zarađivao. S vremenom je postao pravi kasabalija, samo jezik i izgovor nije mogao nikad da savlada, kao ni Lotika. Zbog njegovih zlatnih ruku i dobre ćudi svi su ga u kasabi voleli, a njegova atletski snažna žena vodila ga je kroz život strogo i materinski, kao dete.

Kad je, vraćajući se s posla, siv od kamene prašine i umrljan bojama, majstor Pero pročitao oglas na kapiji, on je nabio šešir na oči i grčevito stisnuo svoju tanku lulu koju je uvek držao u zubima. I koga god je

sreo od uglednijih i ozbiljnijih ljudi, dokazivao mu je da on, iako je Italijan, nema ničeg zajedničkog sa ovim Lukenijem i njegovim odvratnim zločinom. Ljudi su ga slušali, umirivali ga i uveravali da mu veruju, da nisu, uostalom, nikad ni pomislili nešto tako o njemu, ali on je i dalje svakom objašnjavao da ga je stid što je živ i da on pile u životu nije zaklao, a kamoli da čovjeka ubije, i to ženu jednu, i tako visoku ličnost. Najposle, ta njegova bojazan pretvorila se u pravu maniju. Kasabalije su počele da se podsmevaju majstor-Perinoj brizi i revnosti, i njegovim izlišnim uveravanjima da nema veze sa ubicama i anarhistima. A kasabalijski dečaci su odmah pronašli svirepu igru. Skriveni iza ograde, vikali su za majstor-Perom: »Lukeni!« Siromah čovek se branio od tih povika kao od nevidljivih osica, nabijao šešir na oči i bežao kući da se izjada i isplače u širokom krilu svoje žene.

— Stid me, stid me — jecao je sitni čovek, — u oci nikom ne mogu da pogledam.

— 'Ajde, budalašu, čega te stid? Što je Talijan ubio caricu? Nek se stidi talijanski kralj! A ko si ti i šta si da se ti stidiš?

— Eto, stidim se sto sam ziv, — žalio se majstor Pero ženi koja ga je drmusala i nastojala da mu ulije snagu i odlučnost i da ga nauči kako će da prođe kroz čaršiju slobodno uzdignute glave i ne obarajući pogled ni pred kim.

Za to vreme na kapiji su sedeli stariji ljudi i nepomična lica i oborena pogleda slušali novinske vesti sa pojedinostima o ubistvu austrijske carice. Te vesti su bile samo povod za opšte razgovore o sudbinama krunisanih glava i velikih ljudi. Jednom krugu uglednih, ljubopitljivih i neukih Turaka čaršilija objašnjava višegradski muderis Husein efendija šta su i ko su ti anarhisti.

Muderis je isto onako svečan i krut, čist i negovan kakav je bio nekad, pre dvadeset godina, kad je na ovoj kapiji dočekivao prve Švabe, zajedno sa Mula-Ibrahimom i pop-Nikolom, koji odavno već počivaju svaki na svom groblju. Brada mu je već seda, ali isto onako pažljivo podrezana i zaobljena; celo lice mirno i glatko, jer ljudi krute pameti i tvrda srca sporo stare. Visoko mišljenje koje je uvek imao o samom sebi još je poraslo za ovih dvadeset godina. Uzgred budi rečeno, onaj sanduk knjiga, na kome počiva dobrim delom muderisov glas učena čoveka, još je neiscrpen i nepročitan, a njegova hronika naše kasabe porasla je u ovih dvadeset godina svega još za četiri dalje stranice, jer muderis što biva stariji to sve više ceni sebe i svoju hroniku, a sve manje događaje oko sebe.

On sada govori tihim glasom i sporo, kao da čita neki nejasan rukopis, a dostojanstveno, svečano i strogo, uzimajući sudbinu kaurske carice samo kao povod i ne mešajući je niukoliko sa pravim smislom svoga tumačenja. Po njegovom tumačenju (a ono i nije njegovo, jer ga je on našao u dobrim, starim knjigama koje je nasledio od svog nekadašnjeg učitelja, čuvenog Arap-hodže), toga što se sada naziva anarhistima bilo je oduvek i biće dok je sveta i veka. Tako je ljudski život udešen — i sam Bog jedini tako je hteo — da uz svaki dram dobra idu dva drama zla, da na ovoj zemlji ne može biti dobrote bez mržnje ni veličine bez zavisti, kao što nema ni najmanjeg predmeta bez senke. To naročito važi za izuzetno velike, pobožne i slavne ljude. Uz svakog od njih raste, uporedo sa njihovom slavom, i njihov krvnik i vreba priliku, pa nekad je uhvati pre a nekad posle.

— Eto, ovaj naš zemljak Mehmedpaša, koji je odavno rajski stanovnik, — kaže muderis i pokazuje na kamenu ploču iznad plakata, — koji je tri sultana služio i bio mudriji od Asafa, koji je i ovaj kamen na kome sjedimo svojom snagom i svojom pobožnošću podigo, i on je od toga noža poginuo. Pored sve svoje sile i mudrosti, od te dekike nije mogao pobjeći. Oni kojima je veliki vezir smetao u njihovim planovima, a to je bila velika i jaka stranka, našli su načina da naoružaju i podgovore jednog sumanutog derviša da ga ubije, i to baš kad je išao džumu da klanja. Sa izlizanom derviškom hrkom na leđima i brojanicama u rukama, derviš je prepriječio put vezirovoj pratnji i pritvorno i ponizno zatražio sadaku, a kad je vezir htio da se maši za džep i da mu udijeli, on ga je probo. I tako je Mehmed-paša pogino kao šehit.

Ljudi slušaju i odbijajući dimove gledaju čas kamenu ploču sa tarihom, čas beli plakat optočen crnom linijom. Slušaju pažljivo, iako svaki ne razume baš potpuno i svaku reč iz muderisovog tumačenja. Ali, gledajući za dimom svojih cigara, u daljinu, mimo tariha i plakata, naslućuju tamo negde u svetu neki drugi i drugačiji život, život velikih uspona i dubokih padova, u kome se veličina meša sa tragikom, i koji na neki način drži ravnotežu ovom njihovom mirnom i jednoličnom živovanju na kapiji.

Pa su i ti dani prošli. Na kapiji se vratio stari red, sa glasnim, običnim razgovorima, šalama i pesmama. Razgovori o anarhistima su prestali. A onaj plakat o smrti te svetu slabo poznate i tuđe carice menjao se pod uticajem sunca, kiše i prašine, dok ga najposle nije vetar iskidao i sve komad po komad razneo niz vodu i po jaliji.

Još neko vreme nevaljali dečaci su vikali za majstor-Perom: »Lukeni!«, ne znajući ni sami šta to znači ni zašto to rade, nego prosto po onoj

dečijoj potrebi da traže i muče slaba i osetljiva stvorenja. Vikali su, pa i prestali, jer su našli drugu zabavu. A tome je doprinela malo i Stana s Mejdana time što je dušmanski isprebijala dva najgrlatija dečaka.

A posle mesec-dva niko više nije spominjao caričinu smrt ni anarhiste. Taj život potkraj stoleća, koji je izgledao ukroćen i pripitomljen zauvek, prikrivao je svojim širokim i jednoličnim tokom sve, i kod ljudi ostavljao osećanje da se otvara vek mirne radinosti sve tamo do u daleku neku i nedoglednu budućnost.

Ona neprestana i nezaustavna aktivnost na koju je tuđinska uprava izgledala osuđena i sa kojom se naš svet tako teško mirio, iako je upravo njoj imao da zahvali i svoju zaradu i svoje blagostanje, izmenila je za dvadesetak godina mnogo štošta u spoljašnjem izgledu kasabe, u nošnji i navikama građana. Bilo je prirodno da se ona neće zaustaviti ni kod starinskog mosta sa večito istim likom.

Nastupala je godina 1900, kraj toga srećnog stoleća i početak novog, koje po shvatanju i osećanju mnogih treba da bude još srećnije, kad su došli novi inženjeri i počeli da obilaze most. Svet je već bio navikao na njih; i deca su znala šta to znači kad ti ljudi u kožnim kaputima, sa spoljnim džepom punim raznobojnih pisaljki, stanu da kruže oko nekog brega ili neke građevine. Tu ima da se nešto ruši, gradi, prokopava ili menja. Samo, niko nije mogao da se doseti šta bi mogli da rade sa mostom, koji je za sve živo u kasabi predstavljao stvar večitu i nepromenljivu, kao što su zemlja koju gaze i nebo nad njima. Obilazili su dakle inženjeri, premeravali i beležili, pa i otišli, i stvar se zaboravila. Ali su polovinom leta, kad je voda najniža, odjednom došli preduzimači i radnici i počeli u blizini mosta da podižu privremene barake za ostavu alata. Tek što se proneo glas da će most biti opravijen, a već su po stubovima isprepletene skele i na mostu samom postavljene dizalice na čekrk; pomoću njih su se radnici na pokretnoj skeli, kao na nekom uskom, drvenom balkonu, spuštali niz stubove, dizali uz njih, i zaustavljali na mestima gde je bilo pukotina ili gde su iz sastavaka izrasli čuperci trave.

Svaka rupica je ispunjena, trava počupana i ptičja gnezda odstranjena. Kad su svršili sa tim počeo je rad na opravci podlokanih temelja mosta. Zajažena je i odvraćena voda tako da se videlo pocrnelo, izjedeno kamenje i poneka hrastova greda, izlizana ali skamenjena u vodi u koju su je položili pre tri stotine i trideset godina. Neumorne dizalice spuštale su cement i šljunak, sanduk za sandukom, i tri srednja stuba, koja su bila najviše izložena oštroj matici reke i najviše podlokana, popunjena su u temeljima kao kvarni zubi u korenu.

Toga leta nije bilo sedenja na kapiji ni uobičajenog života oko mosta. Sve je bilo zakrčeno konjima i kolima na kojima se dogonio cement i pesak. Svuda su odjekivala dovikivanja radnika i naredbe palira. Na kapiji samoj načinjena je drvena ostava od dasaka.

Posmatraju kasabalije radove na velikom mostu, čude se i snebivaju, neki kaže ponešto šaljivo, neki odmahne samo rukom i ide dalje, a svima se čini da stranci rade i ovo, kao i sve ostalo, samo zato što moraju nešto da rade, što im to treba, što ne mogu drukčije. Niko to ne kaže tako, ali svi osećaju.

Svi oni koji su navikli da svoje vreme provode na kapiji sad sede pred Lotikinim hotelom, Zarijevom mehanom ili na ćepencima onih dućana koji su u blizini mosta. Tu ispijaju kafe i pričaju, čekajući da se oslobodi kapija i da prođe ovaj nasrtaj na most, kao što se čeka kraj pljuska ili druge nepogode.

Na Alihodžinom dućanu koji je tu, stešnjen između Kamenitog hana i Zarijeve mehane, tako da se sa njega vidi most u kosoj perspektivi, sede već rano izjutra dvojica Turaka, dva čaršijska besposlenjaka, i razgovaraju o svemu i svačemu, ponajviše o mostu.

Alihodža ih sluša ćutke i mrzovoljno, gledajući zamišljeno most na kome vrve radnici kao mravi.

Za ovih dvadesetak godina on se tri puta ženio. Sada ima ženu mnogo mlađu od sebe, i pakosne čaršilije govore da je zbog toga uvek do podne zlovoljan. Od te tri žene ima četrnaestoro žive dece. Od njih mu kuća bruji i tutnji po vas dan, a u čaršiji se šale da hodža ne zna svu svoju decu ni po imenu. Izmislili su čak i priču, kako ga je jedno od mnogobrojne njegove dece srelo na sokaku i prišlo mu ruci, a hodža ga pomilovao po glavi i rekao: »Živ bio, živ bio! A čiji si ti?«

Naoko hodža se nije mnogo izmenio. Samo je puniji i nije više onako crven u licu. Ne kreće se više onako žustro i nešto sporije ide kući onom uzbrdicom uz mejdan, jer ga već od nekog vremena srce guši, čak i u snu. Odlazio je zbog toga i kod sreskog lekara Dr Marovskog, jedinog od došljaka koga on priznaje i poštuje. Od doktora je dobio neke kapljice, koje ne leče bolest, ali pomažu čoveku da je snosi, od njega je naučio i latinsko ime svoje bolesti: *angina pectoris.*

On je jedan od retkih varoških muslimana koji nije prihvatio ništa od novina i promena koje su stranci doneli, ni u nošnji, ni u shvatanjima, ni u govoru, ni u načinu trgovine i poslovanja. Sa istom onom oštrinom

i upornošću sa kojom je nekad istupao protiv bezizglednog otpora, on je godinama ustajao protiv svega što je švapsko i strano a što je sve više hvatalo maha oko njega. Zbog toga je nekada dolazio u sukobe sa ljudima i plaćao globe kod policijske vlasti. Sad je pomalo zamoren i razočaran. U suštini, on je po naravi isti kakav je bio kad je ono sa Karamanlijom vodio pregovore na kapiji: čovek svoje glave i odvojenog mišljenja, uvek i u svemu. Samo što se njegova poslovična uočljivost pretvara u jetkost i njegova borbenost u mračno ogorčenje kome ni najsmelije reči nisu dovoljne kao izraz i koje se gari i smiruje samo u tišini i samoći.

S vremenom, hodža sve više pada u neku smirenu zamišljenost u kojoj mu niko nije potreban i u kojoj su mu, naprotiv, svi ljudi teški i na smetnji, i dokone čaršilije i mušterije, i njegova mlada žena, i onaj buljuk dece od koga mu kuća odjekuje. Još pre sunca beži od kuće u dućan i otvara pre svih ostalih trgovaca. Tu klanja sabah. Tu mu donose i ručak. A kad mu preko dana dosade razgovori, prolaznici i poslovi, on pritvori ćepenak i povuče se u jedan mali sobičak pozadi dućana, koji on zove *tabut.* To je skrovita prostorija, uska, niska i mračna; hodža je ispuni gotovo celu, kad se uvuče u nju. Tu je mala sećija na koju može da sedne podvijenih nogu, nekoliko rafova sa praznim kutijama, starim tegovima i svakojakim sitnicama za koje u dućanu nema mesta. Iz te mračne, tesne prostorije hodža sluša kroz tanki dućanski zid šum života u čaršiji, konjski bat, viku prodavača. I sve to dopire do njega kao sa drugoga sveta. Čuje i pojedine prolaznike koji zastaju pred njegovim pritvorenim dućanom i prave pakosne primedbe i šale na njegov račun. Ali on ih sluša mirno, jer za njega su ti ljudi pokojnici koji se još nisu smirili; čuje ih i zaboravlja u istom trenutku. Jer on je, sklonjen među tih nekoliko dasaka, potpuno zaštićen svojim mislima od svega što može da donese ovaj život koji se, po njegovom shvatanju, odavno pokvario i krenuo stranputicom. Tu hodža nalazi sebe i svoju misao o sudbini sveta i hodu ljudskih stvari, i u isto vreme zaboravlja sve ostalo: čaršiju, brige o dugovima i rđavim kmetovima, svoju suviše mladu ženu, čija se mladost i lepota naglo pretvaraju u glupu, paklenu džandrljivost, a onaj dželep dece koji bi i carskoj hazni bio težak a na koji on pomišlja samo sa užasom.

Kad se tu pribere i odmori, hodža opet spušta ćepenak i otvara dućan kao da se vratio odnekud.

Tako i sada sluša prazan razgovor ove dvojice komšija.

— Vidiš ti što je zeman i božje davanje; i kamen nagrize; sve'dno, vala ko kundura čarapu. Ali ne da Švabo, nego odmah krpi što je naprslo,

— filozofira prvi, jedan poznat neradnik iz čaršije, i srče Ali-hodžinu kafu.

— 'Ajde, jadan, dok je Drina Drina i ćuprija bi bila ćuprija; i da je darnuli nisu, trajala bi koliko joj je pisano. Samo džaba ovoliki trošak i bijuzur, — kaže drugi gost, koji se bavi istim poslom kao i prvi.

Nadugačko bi oni otegli svoju dokonu raspru da ih Alihodža ne prekide.

— A ja vama kažem da ne valja što diraju u ćupriju; i neće izdobriti ovo popravljanje, vidjećete; kao što je danas popravljaju, tako će je sutra rušiti. Meni je rahmetli Mula Ibrahim kazivo da je on nalazio u knjigama da je velika grehota dirati u živu vodu, odvraćati je i menjati joj tijek, pa makar samo za dan ili za sat. Ama ne zna Švabo da je živ dok ne kucka i ne čeprka oko nečeg. U oko bi dirnuli! Zemlju bi prevrnuli da mogu.

Prvi od dvojice dokonih ljudi dokazuje da na kraju krajeva nije zgoreg što Švabe opravljaju ćupriju. Svakako, ako joj ne produže vek, od toga joj neće biti ništa.

— A otkud ti znaš da joj neće ništa biti? — upada mu hodža ljutito u reč. — Ko ti to kaže? Znaš li ti da riječ jedna ruši gradove, a kamoli ovoliki ršum. Na riječi je sazdan sav ovaj božji dunjaluk. Ti da si pismen i ilumli, kao što nisi, ti bi znao da ovo nije građevina kao što su druge, nego od onih što se za božju ljubav i božjom voljom podižu; jedno vrijeme i jedni ljudi je grade, a druga vremena i drugačiji ljudi ruše. Ti znaš šta su stariji ljudi pričali, kakav je bio Kameniti han; nije ga bilo u carevini; pa ko njega poruši? Da je bilo po građi i majstoriji, hiljadu bi godina trajao; pa opet se istopio kao da je od voska, a sad na onom mestu na kom je han bio krmad rokću i švapska borija izvija.

— Ama, ja kao velim, kao računam... — brani se onaj.

— Rđavo računaš, — prekida ga hodža. — Da je po takvoj pameti kao što je tvoja, niti bi se šta gradilo ni rušilo. Ne ide to u tvoju glavu. Samo, ja vam kažem da sve ovo ne valja i ne sluti na dobro, ni po ćupriju, ni po kasabu, ni po nas koji sve to očima gledamo.

— Tako je, tako. Zna hodža bolje šta je ćuprija — upada onaj drugi gost, podsećajući pakosno na nekadašnje Alihodžino stradanje na kapiji.

— I nemoj mislit' da ne znam — kaže hodža ubeđeno i počinje, već sasvim umiren, da priča jednu od onih svojih priča kojima se ljudi i podsmevaju i vole da ih slušaju i po nekoliko puta.

— Nekad je moj rahmetli otac slušao od šeh Dedije i meni kao djetetu pričao: otkud ćuprija na ovom svijetu i kako je prva ćuprija postala. Kad je Alah dželešanuhu, biva, stvorio ovaj svijet, zemlja je bila ravna i glatka ko najljepša savatli tepsija. To je bilo krivo šejtanu koji je zavidio čovjeku na tom božjem daru. I dok je zemlja bila još onakva kakva je ispod božje ruke izišla, mokra i mehka ko nepečena ćasa, on se prikradi i noktima izgrebi lice božje zemlje, koliko je god mogao više i dublje. Tako su, kako priča kazuje, postale duboke rijeke i provalije što odvajaju kraj od kraja i dijele ljude jedne od drugih i smetaju im da putuju po zemlji koju im je Bog dao kao bašču za njihovu hranu i izdržavanje. Žao bi Alahu kad viđe šta onaj prokletnik uradi, ali kako nije mogao da se vraća na posao koji je šejtan svojom rukom opoganio, on posla svoje *meleće* da pomognu i olakšaju ljudima. Kad meleći viđeše kako jadni ljudi ne mogu da pređu one haluge i dubine ni da svršavaju svoje poslove, nego se muče i uzalud gledaju i dovikuju s jedne obale na drugu, oni iznad tih mjesta raširiše krila i svijet stade da prelazi preko njihovih krila. Tako ljudi naučiše od božjih melećа kako se grade ćuprije. E zato je, poslije česme, najveći sevap sagraditi ćupriju i najveća grehota dirati u nju, jer svaka ćuprija, od onog brvna preko planinskog potoka pa do ove Mehmedpašine građevine, ima svoga melećа koji je čuva i drži, dok joj je od Boga suđeno da stoji.

— Ih, jarabi, jarabi! — čude se učtivo ona dvojica.

Tako oni prekraćuju vreme u razgovoru, dok dan prolazi i radnja napreduje tamo na mostu, sa koga do njih dopire škripa kolica i lupa mašine koja meša cement i pesak.

Kao uvek, hodža je i u ovoj prepirci zadržao poslednju reč jer niko nije hteo ni mogao da se sa njim pregoni do kraja, a ponajmanje ova dva dokona i praznoglava čoveka, koji piju njegovu kafu i znaju da treba i sutra da provedu jedan deo svog dugog dana i na njegovom dućanu.

Tako je Alihodža govorio svakome ko bi poslom ili u prolazu svratio na njegov ćepenak. Svi su ga slušali sa podsmešljivim ljubopitstvom i prividnom pažnjom, ali niko u kasabi nije delio njegovo mišljenje ni imao razumevanja za njegov pesimizam ni njegove zle slutnje koje ni on sam nije umeo da objasni i potkrepi dokazima. Uostalom, svi su odavno navikli da hodžu smatraju jogunicom i osobenjakom, koji sada,

pod uticajem zrelih godina, teških prilika i mlade žene, sve crno vidi i svemu daje naročito i zloslutno značenje.

Svet u kasabi bio je, u većini, ravnodušan prema ovim poslovima na mostu kao i prema svemu ostalom što stranci već godinama rade po varoši i oko nje. Mnogi su zarađivali vukući pesak, drvo ili hranu za radnike. Jedino su deca bila razočarana kad se videlo da radnici, preko drvenih skela, ulaze kroz onaj crni otvor na srednjem stubu, u »sobu« u kojoj po opštem dečjem verovanju živi Arapin. Iz te prostorije radnici su iznosili i prosipali u reku bezbrojne koševe ptičjeg đubreta. I to je bilo sve. Arapin se nije pojavio. I dečaci su uzalud zadocnjavali u školu, čekajući satima na obali kad će crni čovek izići iz svoga mraka i prvog radnika koji naiđe udariti u prsa, tako snažno da u velikom luku odleti sa svoje pomične skele dole u reku. Kivni što se to nije desilo, neki su od mališana pokušali da pričaju kao da se desilo, ali to nije zvučalo ubedljivo. Dečaci su ih ismejali. Ni zakletve nisu pomagale.

Tek što je posao oko opravke mosta bio svršen, počeli su radovi na vodovodu. Kasaba je dosada imala drvene česme od kojih su samo dve na Mejdanu bile čista izvorska voda; sve ostale, dole u nizini, bile su u vezi sa rečnom vodom iz Drine ili iz Rzava i mutile su se čim se koja od dve reke zamuti, a presahnule bi za vreme letnjih vrućina, kad reke opadnu. Sad su inženjeri pronašli da je ta varoška voda nezdrava. Nova voda je dovedena čak sa planine, iznad Kabernika, sa one strane Drine, tako da je vodovod morao biti proveden preko mosta u varoš.

I opet je na mostu nastala vreva i lupa. Dizane su ploče i kopano ležište za vodovodne cevi. Gorele su vatre na kojima je kuvan katran i topljeno olovo. Raspredala se kudelja. Svet je opet gledao radove, sa nepoverenjem i ljubopitstvom kao i sve ranije. Alihodža se mrštio od dima koji je dopirao preko pijaca do njegovog dućana i prezrivo govorio o novoj »poganoj« vodi koja ide kroz gvozdene čunkove, tako da nije ni za piće ni za avdest i koju ni konji ne bi pili da još ima konja stare dobre pasmine, kakvih je nekad bilo. Podsmevao se Lotiki koja je uvela vodu u hotel. I svakome ko je hteo da ga sluša dokazivao da je i vodovod samo jedno od znamenja za nepredviđena zla koja će pre ili posle naići na kasabu.

Međutim, u leto sledeće godine vodovod je sproveden kao što su ostvareni i dovršeni svi raniji radovi. Čista i obilna voda, koja nije više zavisila ni od suše ni od poplava, tekla je na novim gvozdenim česmama. Mnogi su uveli vodu u avliju, neki i u kuću.

Još iste jeseni počelo je građenje železničke pruge. To je bio mnogo duži i važniji posao. Istina, on na prvi pogled nije imao veze sa mostom. Ali to je bilo samo prividno.

To je ta pruga uskog koloseka koja se u novinskim člancima i zvaničnoj prepisci zvala »istočna železnica«. Ona treba da veže Sarajevo sa granicom Srbije, kod Vardišta, i granicom turskog Novopazarskog Sandžaka, kod Uvca. Ta pruga prolazi kroz samu kasabu, koja je najvažnija stanica na njoj.

U svetu se mnogo pisalo i govorilo o političkom i strategijskom značaju te pruge, o predstojećoj aneksiji Bosne i Hercegovine, o daljim ciljevima Austro-Ugarske, preko Sandžaka ka Solunu, i o svima zamršenim problemima koji se postavljaju u vezi sa tim. Ali ovde, u kasabi, sve se još pojavljivalo pod posve bezazlenim, čak privlačnim vidom. Novi preduzimači, nove gomile radnika, novi izvori zarade za mnoge.

Ovoga puta sve je bilo naveliko. Četiri godine trajalo je građenje pruge od 166 kilometara, na kojoj je bilo oko stotinu mostova i vijadukata, oko 130 tunela, i koja je državu stala 74 miliona kruna. Svet je izgovarao taj veliki broj miliona i pri tome gledao negde neodređeno u daljinu, kao da se uzalud napreže da tamo sagleda to brdo novca koji se izmiče svakom računu i pregledu. »Sedamdeset i četiri miliona!« izgovarao je mnogi kasabalija samosvesno i znalački, kao da su ih njemu na dlan brojali. Jer, čak i u ovoj zabačenoj kasabi, gde je život u dve trećine svojih pojava bio još potpuno istočnjački, ljudi su počeli da robuju brojkama i da veruju u statistiku. »Sedamdeset i četiri miliona«. »Nešto manje od pola miliona, upravo 445.782,12 kruna, po kilometru«. Tako je svet ispirao usta velikim brojkama, ali od toga nije bio ni bogatiji ni pametniji.

Za vreme građenja pruge, svet je prvi put osetio da to nije više ona laka, sigurna i bezbrižna zarada iz prvih godina posle okupacije. Već nekoliko poslednjih godina skaču cene robi i svakodnevnim potrebama. Skaču, a nikad se ne vraćaju, nego posle kraćeg ili dužeg vremena skaču ponovo. Istina, ima i zarade, i nadnice su visoke, ali su uvek bar za dvadeset od sto niže od stvarnih potreba. To je neka luda i podmukla igra, koja sve većem broju ljudi sve češće zagorčava život, ali protiv koje se ne može ništa, jer dolazi odnekud iz daleka, iz istih onih nedokučljivih i nepoznatih izvora iz kojih su dolazile i blagodeti prvih godina. I mnoge gazde, koje su se obogatile odmah posle okupacije, pre petnaestak-dvadeset godina, sada su siromasi, i sinovi im za tuđ račun rade. Istina, ima novih ljudi koji su stekli, ali i u

njihovim rukama poigrava novac kao živa, kao neka vradžbina posle koje čovek može lako da se nađe praznih ruku i crna obraza. Sve se više pokazuje da zarada i lakši život koji ona donosi imaju svoje naličje, da su i novac i onaj ko ga ima samo ulog u nekoj velikoj ćudljivoj igri kojoj niko ne zna sva pravila i ne može da predvidi ishod. I ne sluteći, svi mi u toj igri igramo, neko sa manjim neko sa većim ulogom, ali svi sa stalnim rizikom.

U leto četvrte godine prošao je kroz kasabu prvi voz, okićen zelenilom i zastavama. Bilo je veliko narodno veselje. Radnicima je služen ručak sa buretima piva. Inženjeri su se fotografisali oko prve lokomotive. Vožnja je toga dana bila besplatna. (»Jedan dan džaba, a cijelog vjeka za pare«, rugao se Alihodža onima koji su iskoristili taj prvi voz.)

Tek sada kad je železnica ostvarena i proradila, videlo se šta to znači za most, njegovu ulogu u životu kasabe i njegovu sudbinu uopšte. Pruga je išla niz Drinu, onom strminom ispod Mejdana, usečena u breg, opasivala varoš i spuštala se u ravnicu kod poslednjih kuća, na obali Rzava. Tu je bila stanica. Ceo saobraćaj za ljude i robu, sa Sarajevom i preko njega sa ostalim zapadnim svetom, ostao je sada na desnoj obali Drine. Leva obala, i sa njom most, potpuno su umrtvljeni. Preko mosta je prelazio samo još svet iz sela sa leve obale Drine; seljaci sa svojim malim, pretovarenim konjima i volovskim kolima, ili konjske zaprege koje vuku drvo iz udaljenih šuma na železničku stanicu.

Drum koji se od mosta penjao preko Lijeske na Semeć i otud vodio preko Glasinca i Romanije za Sarajevo, i koji je nekad odjekivao od kočijaškog pevanja i od bronza na kiridžijskim konjima, počeo je da zarasta u travu i onu sitnu, zelenu mahovinu koja prati lagano umiranje pojedinih puteva i građevina. Nije se više putovalo ni ispraćalo preko mosta, nije se na kraju opraštalo, uzjahivalo, ni ispijala, onako s konja, rakija »za pohodnju«.

Kiridžije, konji, natkrivene arabe i staromodni mali fijakeri kojima se nekad putovalo u Sarajevo ostali su bez posla. Putovanje nije trajalo dva puna dana, sa konakom u Rogatici, kao dosada, nego svega četiri sata. I to su bili oni brojevi od kojih svetu pamet staje, ali svet govori o njima i dalje, bez pameti, sa uzbuđenjem, računajući sve dobitke i uštede koje brzina donosi. Kao čudo su gledani prvi građani koji su istog dana otišli u Sarajevo, svršili neki posao i uveče se vraćali kući.

Izuzetak je činio Alihodža, nepoverljiv, svojeglav, uočljiv i »mimo svijet« u tome kao uvek i u svemu ostalom. Onima koji su se hvalili

brzinom kojom sada svršavaju poslove i računali koliko se uštedi vremena, napora i novca, on je zlovoljno odgovarao da nije važno koliko čovek vremena uštedi, nego šta s tim ušteđenim vremenom radi; ako ga na zlu upotrebi, onda bi bilo bolje da ga nema. Dokazivao je da nije glavno pitanje da li čovek brzo ide, nego kud ide i po kakvom poslu, i da, prema tome, brzina ne znači uvek i preimućstvo.

— Ako ideš u džehenem, bolje ti je da ideš polako, — govorio je jetko jednom mladom trgovčiću; — ti si budala kad misliš da je Švabo pare trošio i mašinu proveo samo zato da bi ti mogao brže putovati i poslove svršavati. Ti vidiš samo da se voziš, a ne pitaš se šta mašina odvlači i dovlači osim tebe i takvih kao što si ti. Ali to u tvoju glavu ne može stati. Vozaj se ti, živ bio, vozaj kud god hoćeš, ama sve se bojim da će ti to vozanje jednog dana na nos udariti. Doći će vrijeme pa će te Švabo voziti i tamo gdje ti nije milo i gdje nikad pomislio nisi da ideš.

I kad god bi čuo pisak lokomotive, koja popreko prolazi onom strminom iznad Kamenitog hana, Ali-hodža bi namrštio čelo, usne bi mu zaigrale nerazumljivim šapatom i, gledajući sa svoga ćepenka kameni most u večno istoj kosoj perspektivi, on bi produžio da ispreda svoju staru misao: da su najveće građevine zasnovane na jednoj reči, i mir i opstanak čitavih varoši i njihovih stanovnika, može biti, na jednom pisku. Ili da bar tako nemoćnom čoveku, koji mnogo pamti i naglo stari, izgleda.

Ali u tome, kao i svemu ostalom, Alihodža je bio usamljen, kao osobenjak i zavrzlama-čovek. Istina, i seljaci su se teško privikavali na željeznicu. Služili su se njome, ali nisu mogli da se srode s njom i da joj uhvate ćud i naviku. U ranu zoru oni se spuštaju s brda, sa suncem stignu u kasabu i već kod prvih dućana uzbuđeno pitaju svakog koga sretnu:

— Je li otišla mašina?

— Da si ti živ i zdrav, rođače, otišla je odavno, — lažu bezdušno dokone dućandžije sa ćepenaka.

— Ama, boga ti?

— Sutra će druga.

Sve to pitaju ne zaustavljajući se, žureći i dalje i navikujući na žene i decu, koji zaostaju.

Tako stignu trkom na stanicu. Tu ih neko od osoblja umiri i kaže im da su prevareni i da ima još tri dobra sata do polaska voza. Tada odahnu, posedaju uza zid stanične zgrade, rasprte torbe, doručkuju, razgovaraju ili kunjaju, ali su stalno na oprezu i čim neka teretna lokomotiva negde pisne, oni poskaču i počnu da prte svoje rasturene stvari vičući:

— Ustajte! Ode mašina!

Službenik na peronu ih grdi i gura napolje:

— Ama, jesam li vam rekao da ima više od tri sata do polaska voza? Kud ste nasrnuli? Jeste li vi pametni?

Oni se vraćaju na svoje staro mesto, sedaju ponovo, ali ih sumnja i neverica ne napuštaju. I kod prvog piska ili samo sumnjivog šuma oni će ponovo poskakati na noge i navaliti na peron, da ponovo budu vraćeni da strpljivo čekaju i pažljivo osluškuju. Jer, ma koliko da im se govori i dokazuje, u dnu svesti oni tu »mašinu« ne mogu drugačije da shvate do kao neku brzu, zagonetnu i podmuklu švapsku ujdurmu, koja neopreznom čoveku izmakne dok on okom trepne i koja samo to i gleda: kako da prevari seljaka putnika i da ode bez njega.

Samo, sve su to bile sitnice, i te seljačke nespretnosti i Alihodžina mrštenja i gunđanja. Svet je sa njima terao šalu a u isto vreme brzo se navikavao na železnicu kao i na sve ostalo što je novije, lakše i prijatnije. Odlazio je i sada na most i sedeo na kapiji, kao što se oduvek radilo, prelazio ga u svojim svakodnevnim poslovima, ali je putovao pravcem i načinom na koji su ga upućivala nova vremena. I brzo i lako se pomirio sa mišlju da put preko mosta ne vodi više u svet i da most nije ono što je nekad bio: veza Istoka sa Zapadom. Bolje rečeno, svet nije, u svojoj većini, ni mislio na to.

A most je i dalje stajao, onakav kakav je oduvek bio, sa svojom večitom mladošću savršene zamisli i dobrih i velikih ljudskih dela koja ne znaju šta je starenje ni promena i koja, bar tako izgleda, ne dele sudbinu prolaznih stvari ovoga sveta.

Ali tu pored mosta, u kasabi sa kojom ga je sudbina vezala, dozrevali su plodovi novih vremena. Došla je godina 1908. i sa njom veliko uznemirenje i neka mukla pretnja koja od tada više nije prestajala da pritiskuje kasabu.

U stvari, počelo je to mnogo ranije; nekako sa građenjem pruge i sa prvim godinama novog stoleća. Uporedo sa dizanjem cena i sa onom neshvatljivom ali osetnom igrom skakanja i padanja hartija, dividendi i novca, počelo je sve više da se govori o politici.

Dotada su se ljudi u kasabi bavili isključivo onim što im je blizo i poznato, svojom zaradom, svojim razonodama, uglavnom samo pitanjima svoje porodice i svoje mahale, varoši ili verske zajednice, ali uvek neposredno i ograničeno, ne gledajući mnogo napred ni suviše nazad. Sad su se pak sve više pojavljivala u razgovorima pitanja koja leže negde dalje, izvan toga kruga. U Sarajevu su osnivane verske i nacionalne stranke i organizacije, srpske i muslimanske, a odmah zatim osnivani su njihovi pododbori u kasabi. U kasabu su stizali novi listovi koji su pokretani u Sarajevu. Osnivane su čitaonice i pevačka društva. Prvo srpska pa muslimanska i, na kraju, i jevrejska. Đaci iz gimnazija i studenti sa univerziteta u Beču i Pragu stizali su kućama o raspustu i donosili nove knjige, brošure i nov način izražavanja. Svojim primerom oni su pokazivali mlađim kasabalijama da jezik ne mora biti stalno za zubima i reč uvek zaostajati daleko iza misli kao što su stariji stalno verovali i tvrdili. Iskrsla su imena novih organizacija, verskih i nacionalnih, na širim osnovama, sa smelijim ciljevima, zatim i radničkih. Prvi put se tada u kasabi čula reč »štrajk«. Mlade kalfe su se uozbiljile. Uveče, na kapiji, oni su vodili između sebe drugima nerazumljive razgovore i izmenjivali male brošure bez korica, sa naslovima »Šta je socijalizam?«, »Osam sati rada, osam sati odmora, osam naobrazbe«, »Ciljevi i putevi svjetskog proletarijata«.

Seljacima je govoreno o agrarnom pitanju, o kmetovskom odnosu, o beglučkim zemljama. Seljaci su slušali gledajući malo u stranu, mičući jedva primetno brkovima i mršteći čelo, kao da se trude da sve to zapamte i da o tome posle razmišljaju nasamo ili razgovaraju sa svojima.

Bilo je dosta građana koji su i dalje oprezno ćutali ili suzbijali takve novine i te smelosti misli i jezika. Ali ih je bilo još više, naročito među mlađima, siromašnijima i dokonijima, koji su sve to primali kao radosne nagovesti koje odgovaraju njihovim dotad ućutkavanim i suzbijanim unutarnjim potrebama i unose u njihov život ono nešto veliko i uzbudljivo što mu je dotle nedostajalo. Pri čitanju govora i članaka, protesta i memoranduma verskih ili stranačkih organizacija, svaki od njih je imao osećanje da se nešto razvezuje u njemu, da mu se vidik širi, misli oslobađaju i snage vezuju sa drugim, udaljenim ljudima i snagama na koje dotada nije mislio. Sad su i jedan na drugog počeli da gledaju sa neke tačke sa koje se dosada nisu nikad

posmatrali. Ukratko, činilo im se, i u tome, da život postaje prostraniji, bogatiji, da se granice nedopuštenog i nemogućeg pomeraju i da se otvaraju izgledi i mogućnosti kakvih dosada nije bilo, i za onoga ko ih dosada nije imao. U stvari, nisu oni ni sada ničeg novog imali ni šta bolje videli, ali su mogli da bace pogled iznad svoje kasabalijske sadašnjice, da imaju uzbudljivu iluziju širine i snage. Njihove navike se nisu menjale, način života i oblici međusobnog opštenja bili su isti, samo što su u drevni ritual dokonog sedenja uz kafu, duvan i rakiju ulazile idejne prepirke, smele reči i nov način razgovora. Ljudi su počeli da se dele i okupljaju, odbijaju i privlače po novim merilima i na novim osnovama, a snagom starih strasti i drevnih nagona.

Sad su počeli događaji i spolja da nalaze odjeka u kasabi. Došla je promena na prestolu u Srbiji, 1903. godine, a zatim promena režima u Turskoj. Kasaba, koja je na samoj granici Srbije i nedaleko od turske granice, a dubokim vezama vezana za jednu ili drugu od ove dve zemlje, osetila je te promene, preživljavala ih i tumačila, iako se o njima nije javno govorilo ni otvoreno kazivalo sve što se misli i oseća.

U kasabi je počeo da se oseća življi rad i pritisak vlasti; najpre civilnih a zatim i vojnih. I to u posve novom obliku: ranije se gledalo šta ko radi i kako se vlada, a sad se raspitivalo šta ko misli i kako se izražava. Sve se više povećavao broj žandarma po okolnim selima uz granicu. U komandu mesta stigao je naročit obaveštajni oficir, Ličanin. Policija je hapsila i kažnjavala globom mladiće zbog neopreznih izjava ili zabranjenih srpskih pesama. Proterivani su sumnjivi stranci. I među samim građanima dolazilo je do svađe i tuče zbog razlika u mišljenjima.

Sa uvođenjem železničke veze nije samo putovanje postalo kraće i prevoz robe lakši; nekako u isto vreme i događaji su ubrzali svoj tok. Ljudi u kasabi nisu to ni primećivali, jer je ubrzanje bilo postepeno i jer su svi bili njime obuhvaćeni. Svet se navikavao na uzbuđenja; uzbudljive vesti nisu više bile retkost i izuzeci, nego svagdanja hrana i prava potreba. Celokupni život se nekud ustremio, naglo ubrzao kao što potočna voda ubrzava svoj tok neposredno pre nego što se prelomi, obori niz strme stene i pretvori u slap.

Bile su prošle svega četiri godine od prolaska prvog voza kroz kasabu, kad je pred podne jednog oktobarskog dana prilepljen na kapiji, ispod same ploče sa turskim natpisom, velik beo plakat. Prilepio ga je služitelj *Kotarskog ureda,* Drago. Najpre su se iskupila deca i dokoni ljudi, a zatim su počeli da stižu i ostali. Pismeni su čitali naglas, sričući i zastajkujući kod stranih izraza i neobičnih kovanica. Ostali su slušali

ćuteći i oborenih očiju, i pošto bi čuli i malo postojali, odlazili bi, ne dižući pogleda sa zemlje, prelazeći dlanom preko brkova i brade kao da brišu reč koju umalo što nisu izgovorili.

Kad je klanjao podne, došao je i Alihodža, pošto je samo sohu preprečio na dućanskim vratima, u znak da je dućan zatvoren. Ovoga puta proglas nije bio i na turskom jeziku i hodža nije umeo da ga čita. Jedno momče čitalo je naglas, potpuno mehanički, kao u školi:

PROGLAS

na narod Bosne i Hercegovine

»Mi Franjo Josip I, Car Austrijski, Kralj češki itd. i Apo-apostolski Kralj Ugarski, stanovnicima Bosne i Hercegovine:

»Kad je ono prije jednog po-pokoljenja Naša vojska prekoračila granice Vašijeh zemalja...«

Alihodža oseti kako ga zabride desno uho ispod bele ahmedije, i kao da je juče bilo, iziđe mu pred oči svađa sa Karamanlijom, ono nasilje koje je tada nad njim izvršeno, pa crven krst kako pliva u suzama, dok njega švapski vojnik pažljivo otkiva, pa beo plakat sa ondašnjim proglasom na narod.

Momče je čitalo dalje:

»... dano Vam je uv-uv-jerenje da nijesu došli kao dušmani, nego kao Vaši prijatelji s čvrstom voljom da uklone sva zla koja su Vašu do-dom-domovinu godinama teško pritiskala.

»Ova riječ, dana Vam u onom oz-ozbiljnom tre-nut-nut-ku...«

Svi zagrajaše na neveštog čitača koji se, zbunjen i pocrveneo, izgubi među svetom, a na njegovo mesto dođe neki nepoznat čovek u kožnom kaputu, kao da je čekao na to, i stade da čita brzo i tečno, kao molitvu koju zna odavno napamet:

»Ova riječ, dana Vam u onom ozbiljnom trenutku, pošteno je odista održana. Naša vlada se uvijek ozbiljno trudila da, u miru i zakonitosti marljivo radeći, Vašu domovinu privede srećnijoj budućnosti.

»I Mi, na Našu veliku radost, smijemo slobodno reći: sjeme što je bačeno u brazde podrivanog tla, bogatom je nikli istjerano. I Vi isti

morate to kao blagodat osjećati: da su namjesto sile i zuluma stupili red i sigurnost, da se rad i život nalaze u stalnom razvitku, da se oplemenjujući uticaj umnožene obrazovanosti pokazao i da se pod zaštitom uređene uprave može svak plodovima svoga rada veseliti.

»Sviju nas je ozbiljna dužnost da ovijem putem neumorno naprijed koračamo.

»Imajući tu metu pred očima držimo da je došlo vrijeme da stanovnicima obiju zemalja ukažemo nov dokaz naše vjere u njihovu političku zrelost. Da bi Bosnu i Hercegovinu podigli na viši stepen političkog života, odlučili smo Se podijeliti objema zemljama konstitucionalne ustanove — koje će odgovarati njihovijem prilikama i zajedničkijem interesima — i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovih želja i koristi.

»Neka se sluša i Vaša riječ, kad se unaprijed uzodlučuje o stvarima Vaše domovine, koja će kao i dosada imati svoju zasebnu upravu.

»No prvi je neophodni uslov za uvađanje ove zemaljske ustavnosti: opredjeljenje jasna i nesumnjiva pravnog položaja obiju zemalja. S toga razloga, a i držeći na pameti one veze koje su u starijim vremenima postojale između Našijeh dičnijeh Predaka na ugarskom prestolu i ovijeh zemalja, protežemo Mi prava Naše suverenosti na Bosnu i Hercegovinu i hoćemo da se i na ove zemlje primjenjuje red nasljedstva, koji vrijedi za Našu kuću.

»Tako će stanovnici obiju zemalja postati učesnici u svijem onijem dobročinstvima, što ih može pružiti trajno učvršćenje njihove dosadanje veze. Novi će poredak biti jamstvo da će kultura i blagostanje u Vašoj domovini naći sigurno ognjište.

»Bosanci i Hercegovci!

»Među mnogijem brigama, koje Naš presto okružuju neće unaprijed biti posljednja ona za Vaše materijalno i duhovno dobro. Viša misao jednakoga prava sviju pred zakonom: sudjelovanje pri donošenju zakona i u upravi zemlje; jednaka zaštita sviju vjeroispovijesti, jezika i nacionalne svojstvenosti — sva ova visoka dobra uživaćete u punoj mjeri.

»Sloboda pojedinca i dobro cjeline biće zvijezda vodilja Naše vlade za obadvije zemlje__

Malo otvorenih usta i nagnute glave, Alihodža je slušao te u većini neobične ili nepoznate reči, a i one koje mu same po sebi nisu strane dolaze mu u ovom sklopu nekako čudne i nerazumljive: »Sjeme... bačeno u brazde podrivanog tla«, »neophodni uslov za uvađanje ove zemaljske ustavnosti: opredjeljenje jasna i nesumnjiva pravnog položaja...«, »Zvijezda vodilja Naše vlade ...« Da, to su opet te »carske riječi!« A kod svake pojedine od njih pred unutarnjim pogledom hodžinim čas se otvori neki dalek, neobičan i opasan vidik, čas se spusti neka zavesa, crna i olovna, pred samim zenicama. Tako naizmence; ili ne vidi ništa ili vidi nešto što ne razume i što ne sluti na dobro. — U ovom životu ništa nije isključeno i svako je čudo mogućno. Evo gde čovek može pažljivo da sluša, a da ništa ponaosob ne razabire, i da sve zajedno potpuno shvati i pravilno razume! To seme, ta zvezda, te brige prestola, sve bi to moglo biti i na stranom nekom jeziku, a hodža bi ipak, čini mu se, razumeo šta se njima hoće da kaže i želi da postigne. Ovo se carevi, evo već trideset godina dovikuju preko zemalja i gradova i preko glava svojih naroda. A teška je svaka reč u svakom proglasu svakog cara. Zemlje se kidaju, glave lete od njih. Tako se to kaže »seme ... zvezda... brige prestola« da se ne bi moralo nazvati pravim imenom i kazati što jeste: da i zemlje i pokrajine, a sa njima i živi ljudi i njihova naselja, idu od ruke do ruke kao sitna para, da pravoveran i dobronameran čovek ne nalazi na zemlji mira, ni onoliko koliko mu za njegov kratki vek treba, da se njegovo stanje i imanje menja nezavisno od njega i protivno njegovim željama i najboljim namerama.

Sluša Alihodža i sve mu dolazi kao da su to one iste reči od pre trideset godina, ista olovna težina u grudima, ista poruka da je njihovo svršeno, da je »turska svijeća dogorila«, samo što to mora da im se ponavlja, jer neće da shvate ni uvide, nego se sami zavaravaju i prave nevešti.

»Vi ćete se zato podsigurno pokazati dostojni povjerenja, koje se u Vas polaže, da će plemeniti sklad između vladara i naroda, taj najdragocjeniji zalog svega državnog napredka, Naš zajednički rad uvijek pratiti.

»Dano u Našem kraljevskom glavnom i prestonom gradu Budim-Pešti.

Franjo Josip, s. r.«

Tako je završio čitanje čovek u kožnom kaputu i odjednom se neočekivano i jako prodrao:

— Živilo Njegovo Veličanstvo naš Car!

— Živiooo! — viknu onaj dugački Ferhat što pali opštinske fenjere, kao poručen.

Svi se ostali u istom trenutku ćutke raziđoše.

Još nije dobro ni pala noć toga dana kad je veliki beli proglas pocepan i bačen u Drinu. Sutradan je uhapšeno nekoliko srpskih mladića pod sumnjom da su oni to učinili, a na kapiji je ponovo prilepljen beli plakat i pored njega postavljen opštinski stražar.

Čim jedna vlada oseti potrebu da svojim građanima obećava putem plakata mir i blagostanje, treba biti na oprezu i očekivati obrnuto od toga. Već krajem oktobra stala je da stiže vojska, i to ne samo vozovima nego i starim, napuštenim putem. Kao pre trideset godina, spuštala se strmim drumom od Sarajeva i preko mosta ulazila u kasabu, sa oruđima i komorom. Bilo ih je svih rodova i oružja, osim konjice. Sve su kasarne bile pune. Logorovalo se pod šatorima. Neprestano su stizale nove jedinice, zadržavale se po nekoliko dana u varoši, a zatim su raspoređivane po selima uzduž granice prema Srbiji. Vojnici su bili u većini rezervisti, raznih narodnosti, sa dosta novca. Kupovali su svoje sitne potrebe po dućanima i voće i šećerleme po ćoškovima. Cene su skakale. Sena i zobi nestade potpuno. Na bregovima oko varoši počeše da grade utvrđenja. I na samom mostu poče čudan posao. Na sredini, odmah kad se pređe kapija, idući iz varoši na levu obalu Drine, počeše naročito odeveni radnici da buše u jednom stubu neku jamu u veličini jednog četvornog metra. Mesto na kome se radilo bilo je prekriveno zelenim šatorom ispod koga se čulo stalno kucanje koje se spuštalo sve dublje. Iskopani kamen bacan je odmah preko ograde u reku. Ma koliko da se posao krio, u kasabi se znalo da se to most minira, to jest da se kopa dubok otvor kroz jedan stub mosta, sve do dna, i da će u njegov temelj biti položen eksploziv za slučaj da dođe do rata i da bude potrebno razaranje mosta. U izbušeni otvor su spuštane dugačke železne merdevine i kad je sve bilo gotovo, na otvor je postavljen poklopac od železa. A već posle nekoliko dana ta železna ploča izjednačila se sa kamenjem i prašinom i preko nje su išla kola, gazili konji i hitali pešaci za poslom i ne pomišljajući na minu i eksploziv. Samo bi se dečaci koji idu u školu zaustavljali na tom mestu, kuckali ljubopitljivo u ta železna vrata, nagađali šta se krije iza njih, maštali o nekom novom Arapinu koji je skriven u mostu, prepirali se o tome šta su eksplozivi, kako je njihovo dejstvo i da li se uopšte može ovolika građevina razoriti.

Od odraslih jedini je Alihodža Mutevelić obilazio i zagledao mrko i podozrivo i onaj zeleni šator, dok se radilo, i gvozdeni kapak koji je posle toga ostao na mostu. Slušao je šta se govori i šapuće: da je u tom stubu izbušena rupa kao bunar i u nju postavljen eksploziv i da je vezan električnom žicom sa obalom, tako da komandant može u svako doba dana ili noći razoriti most posred srede, kao da je od šećera a ne od kamena. Slušao je hodža, vrteo glavom, razmišljao o tome i danju, kad bi se povukao u svoj tabut, i noću u postelji, kad je vreme spavanju; čas je verovao, čas odbijao takvu mogućnost kao suviše ludu i bezbožnu, ali je stalno o tome brinuo, tako da su mu i na san izlazili njegovi stari, nekadašnji mutevelije Mehmed-pašina vakufa i pitali ga strogo: šta je to, i kakav je to poso sa ćuprijom. Sam je preturao tu brigu po glavi. Nije hteo nikoga u čaršiji da pita, smatrajući da pametan čovek već odavno nema s kim da se posavetuje ni ljudski porazgovori u ovoj kasabi, jer su svi ljudi ili izgubili obraz i pamet ili i sami zbunjeni i ogorčeni, ovako kao i on.

Pa ipak, jednog dana pružila mu se prilika da se i o tome obavesti. Jedan od begova Brankovića iz Crnče, Muhamed, služio je vojsku u Beču, ostao tamo kao Langediener, i doterao do feldvebela. (To je bio unuk onog šemsibega koji se posle okupacije zatvorio u svoju Crncu i presvisnuo od jada, i koji se i danas pominje među starim Turcima kao nedostižan primer moralne veličine i doslednosti.) Muhamedbeg je te godine došao na odsustvo. Bio je riđ, visok i pun čovek, u besprekornoj modroj uniformi, sa žutim gajtanima, crvenim kićankama, na srebrnim zvezdicama pod vratom, kao behar belim kožnim rukavicama na rukama i crvenim fesom na glavi. Uglađen, nasmejan, besprekorno čist i doteran, šetao je po čaršiji, kuckao svojom dugom sabljom diskretno po kaldrmi, i svakome se javljao ljubazno i sigurno, kao čovek koji jede carski hleb i niti sumnja u sebe niti ima šta da se pribojava od drugih.

Kad je taj Muhamedbeg došao i hodži na dućan, upitao se sa njim za zdravlje i seo da popije kafu, iskoristio je Alihodža priliku da od njega kao od carskog čoveka koji živi daleko od kasabe potraži objašnjenje za brigu koja ga mori. Kazao mu je u čemu je stvar, šta se radilo na mostu i šta se u kasabi govori, i zapitao ga da li je mogućno i to čudo: da se s planom sprema rušenje jedne zadužbine od opšte koristi, kao što je ova.

Čim je čuo o čemu je govor, feldvebel se naglo uozbilji. Nestalo širokog osmejka i njegovo riđe, izbrijano lice dobi neki drven izraz kao da je na paradi, u trenutku kad se komanduje: mirno! Poćuta malo, kao u neprilici, i onda nekim stišanim glasom odgovori.

— Ima od toga svega ponešto. Ali, ako hoćeš pravo da ti kažem, najbolje je ne raspitivati i ne govoriti o tome, jer to spada u ratne pripreme, službene tajne, i tako dalje, i tako dalje.

Hodža je mrzeo sve nove izraze, a naročito to »itakodalje«. Nije samo stoga što mu je paralo uši, nego što je jasno osećao da sama ta reč u govoru stranaca stoji umesto prećutane istine, kao i da sve ono što je ispred nje rečeno ne znači ništa.

— Ama, nemoj ti meni, bog ti dao, to njihovo: »... i dalje i dalje«, nego ti meni kaži i protumači, ako možeš, šta se to radi sa ćuprijom. To ne more biti tajna. I kakva ti je to tajna koju znaju i deca iz mekteba? — upada hodža ljutito. — I šta ima, bog te veselio, ćuprija sa njihovim ratovanjem?

— Ima, Alihodža, još kako ima, — kaže Branković, sad opet nasmejan.

I objašnjava mu ljubazno i onako malo s visoka kao što se govori deci, kako je sve to predviđeno u pravilima službe, kako postoje za to pioniri i pontoniri, kako u carskoj vojsci svaki zna samo svoj posao i nema ništa da brine ni da se meša u tuđu »branžu«.

Sluša ga hodža, i sluša i gleda, ali slabo razume i ne može dugo da izdrži.

— Ama, sve je to lijepo, dobar si čovječe, ali znaju li oni da je ovo vezirov hair, da je za dušu i za božji hator građeno i da je haram i kamen sa njega odbiti?

Feldvebel samo raširi ruke, sleže ramenima, stište usne i sklopi oči, tako da mu lice dobi neki lukav i učtiv izraz, nepomičan, slep, gluh, kakav ljudi mogu da steknu samo dugogodišnjim radom u drevnim i trulim administracijama, u kojima se diskrecija odavno izrodila u bezdušnost a poslušnost u kukavičluk. List bele, neispisane hartije još je rečit prema nemom oprezu toga lica. A odmah zatim carski čovek otvori oči, opusti ruke, izgladi lice, i uze na sebe svoj stalni izgled one sigurne, nasmejane vedrine u kojoj se bečka dobroćudnost i turska učtivost sastaju i mešaju kao dve vode. I promenivši razgovor, i hvaleći biranim rečima hodžino zdravlje i njegov mladenački izgled, oprosti se sa istom onom neiscrpnom ljubaznošću sa kojom je i prišao. A hodža ostade zbunjen i pokoleban u sebi, ali ništa manje brižan nego što je bio ranije. Izgubljen u tim brižnim mislima, on je gledao sa ćepenka u bleštavu lepotu prvog martovskog dana. Prema njemu je, u kosoj perspektivi, stajao večiti i večito jednaki most; kroz njegove bele

lukove nazirala se zelena, obasjana i nemirna površina Drine, tako da je izgledao kao neobičan đerdan u dve boje, koji trepti na suncu.

Ta zategnutost koja se u svetu zvala »aneksiona kriza« a koja je ovde bacila svoju zloguku senku i na most i na kasabu pored njega, naglo je popustila. Tamo negde u prepisci i pregovorima između zainteresiranih prestonica nađeno je za nju mirno rešenje.

Granica, ta oduvek lako zapaljiva granica, nije ovoga puta planula. Vojska koja je u onolikom broju ispunila varoš i sela po granici, počela je sa prvim proletnjim danima da se povlači i smanjuje. Ali, kao što je uvek bivalo, promene koje je ta kriza izazvala ostale su i posle nje. Stalni garnizon u varoši mnogo je veći nego što je bio ranije. Most je i dalje miniran. Na to više niko i ne misli, osim Alihodže Mutevelića. Ono zemljište na levom zaravanku pored mosta, iznad starinskog zida, na kome se nalazi sreska bašta, preuzele su sada vojne vlasti. Sredinom bašte posečene su voćke i na tom mestu sagrađena lepa kuća na sprat. To je nova oficirska kasina, jer je dotadašnja, jedna prizemna mala zgrada, gore na Bikavcu, postala tesna za povećan broj oficira. Tako je sada sa desne strane mosta bio Lotikin hotel a sa leve oficirska kasina, dve bele, gotovo jednake zgrade; između njih pijac, okružen dućanima, a iznad pijaca na maloj uzvisini velika kasarna koju narod zove Kameniti han, u sećanju na Mehmedpašin karavan-seraj, koji je nekad bio na tom mestu pa nestao bez traga.

Cene koje su prošle jeseni skočile, usled prisustva toliko vojske, ostale su nepromenjene, sa mnogo više izgleda na dalje dizanje nego na vraćanje na staro. Te godine otvorene su dve banke, srpska i muslimanska. Svet se služi menicom, kao lekom. Sad se svak lakše zadužuje. Ali što god više ima novca, više ga treba. Samo onima koji troše bez računa, više nego što privređuju, izgleda život još nekako lak i lep. Ali trgovci i ljudi od posla zabrinuti su. Kreditni rokovi za plaćanje robe bivaju sve kraći. Dobra i sigurna mušterija biva reda. Sve je veći broj artikala koji su po ceni iznad kupovne snage većine sveta. Pazaruje se namalo i sve se više traže jevtinije vrste robe. Obilnije kupuju još samo nesigurne platiše. Jedini siguran i dobar posao jesu liferacije za vojsku ili neku državnu ustanovu, ali to ne može svakome da zapane. I državni porezi i opštinski nameti bivaju sve veći i mnogobrojniji; strogost pri uterivanju raste. Iz daljine se oseća nezdravo ljuljanje na berzama. Dobici koji nastaju od toga idu u nevidljive ruke, a štete se protežu do u najudaljenije krajeve monarhije i raspoređuju po sitnoj trgovini, sve do prekupca i potrošača.

I opšte raspoloženje duhova u kasabi nije ni vedrije ni mirnije. Ono naglo popuštanje zategnutosti nije donelo istinsko smirenje duhova ni kod Srba ni kod muslimana u kasabi; ostavilo je samo skriveno razočaranje kod jednih a talog nepoverenja i straha od budućnosti kod drugih. Iščekivanje velikih događaja počinje ponovo da raste, bez vidljiva razloga i neposrednog povoda. Nada se narod nečemu i strahuje od nečega (upravo, jedni su koji se nadaju a drugi koji strahuju), i sve prima i posmatra samo pod tim vidom i s tim u vezi. Proste, srce se uznemirilo u čoveku, i u onom neukom i najprostijem, naročito kod mlađeg sveta, i nikome nije dovoljan njegov jednolični život, kakav je dotle vukao godinama. Svak želi više, traži bolje, ili strepi od goreg. Stariji ljudi još žale za onom »slatkom tišinom« koja je u tursko vreme smatrana kao krajnji cilj i najsavršeniji oblik javnog i privatnog života, i koja je vladala još i u prvim decenijima austrijske vlasti. Ali takvih je malo. Sav ostali svet traži glasan, uzbudljiv i nemiran život. Hoće doživljaj ili odjek tuđih doživljaja, ili bar šarenilo, huku i uzbuđenje, koji daju iluziju doživljaja. A to menja ne samo stanje u duhovima nego i sam spoljni izgled varoši, čak i onaj drveni i ustaljeni život na kapiji, život tihih razgovora i mirnog razmišljanja, vedrih šala i sevdalijskih pevanja, između vode, neba i planina, počinje da se menja.

Kafedžija nabavio gramofon, glomaznu drvenu kutiju sa velikom limenom trubom u obliku svetlo-modrog cveta. Njegov sin menja ploče i igle i navija neprestano tu grlatu spravu od koje trešti kapija i odjekuje na obe obale. A morao je da ga nabavi, da ne bi zaostao za ostalim svetom, jer gramofon se čuje ne samo po društvima i čitaonicama nego i po najskromnijim kafanicama u kojima se nekad sedelo pod lipom, na travi ili na svetlom doksatu, i razgovaralo sniženim glasom i sa malo reči. Svuda gramofoni stružu i krešte turske marševe, srpske rodoljubive pesme ili arije iz bečkih opereta, već prema gostima za koje sviraju. Jer, gde nema huke, sjaja i pokreta, tamo svet ne ide i ne pazaruje.

Novine se čitaju pohlepno i mnogo ali površno i nadohvat: svak traži samo one koje na prvoj strani donose senzacionalne natpise, ispisane krupnim slovima. Sitno štampane i sabijene članke malo ko čita. Sve što se dešava, praćeno je šumom i bleskom krupnih reči. Mlađi svet ne smatra da je živeo toga dana, ako mu uveče, pre spavanja, ne zvone uši i ne blešte oči od onoga što je preko dana čuo i video.

Na kapiju dolaze varoške age i efendije, ozbiljni i naoko ravnodušni, da čuju novinske vesti o tursko-italijanskom ratu u Tripolisu. Lakomo slušaju šta se piše po novinama o mladom i junačkom turskom majoru

Enverbegu, koji bije Italijane i brani sultanovu zemlju kao da je potomak Sokolovića ili Ćuprilića. Mršte se na glasnu muziku gramofona, koja ih smeta u mislima, i neprimetno ali duboko i iskreno strepe za sudbinu daleke turske pokrajine u Africi.

Desi se da u to vreme, vraćajući se sa posla, pređe preko mosta onaj Petar Talijan, majstor Pero, u svom platnenom odelu belom od kamene prašine i umazanom bojama i terpentinom. Ostareo je i još više pognut, skroman i bojažljiv. Kao i prilikom Lukenijevog atentata na caricu, po nekoj njemu nerazumljivoj logici, i opet je on kriv za nešto što su negde u svetu uradili njegovi zemljaci Italijani sa kojima on već odavno nema nikakve veze. Tada neko od turskih mladića vikne:

— 'Oćeš, kurvo, Tripolis? Evo ti, na!

I vičući odmeraju za njim »od šake do lakta« i čine druge nepristojne pokrete.

A majstor Pero, onako umoran i poguren, sa alatom pod pazuhom, nabije samo šešir jače na oči, stisne grčevito lulu zubima, i pohita svojoj kući uz Mejdan.

Tu ga čeka njegova Stana, i ona već ostarela i popustila u snazi, ali još oštra i grlata žena. On joj se gorko žali na tursku momčad koja govori što ne treba i traže od njega Tripolis za koji on do neki dan nije znao ni da postoji. A Stana, kao Stana, neće da ga shvati i požali, nego još tvrdi da je sam kriv i da je i zaslužio da mu dovikuju koješta.

— Ti da si muško, ko što nisi, raspalio bi ga tim dlijetom ili čekićem po ćiverici, pa ne bi balijama više na um palo da te zadijevaju, nego bi skakali na noge kad ti pređeš preko ćuprije.

— Eh, Stana, Stana, — kaže dobroćudno i malko žalosno majstor Pero, — kako može cojek cojeka čekićem po ćiverici?

Tako su tekle sve te godine u sitnim i krupnim uzbuđenjima i u stalnoj potrebi za njima. I tako je došla jesen 1912. godine, a zatim 1913. godina, sa balkanskim ratovima i srpskim pobedama. A po nekom čudnom izuzetku, upravo to što je bilo od tolike važnosti po sudbinu mosta i kasabe i svega što je živelo u njoj, došlo je ćutke, gotovo neopazice.

Rumeni na početku i na kraju, a zlatni u sredini, oktobarski dani su prošli nad kasabom koja je očekivala branje kukuruza i novu rakiju.

Još je lepo moglo da se sedi na podnevnom suncu na kapiji. Vreme je, izgleda, zaustavilo dah nad kasabom. I upravo tada se desilo.

Pre nego što su pismeni ljudi mogli da se razaberu u protivrečnim novinskim vestima, rat između Turske i četiri balkanske države već je izbio i krenuo svojim drevnim putevima preko Balkana. A pre nego što je svet pravo shvatio smisao i zamašaj rata, on je stvarno završen pobedama srpskog i hrišćanskog oružja. I sve se to svršilo daleko odavde, bez ognjeva po granici, bez jeke topova i bez odsečenih glava na kapiji. Kao što je bio slučaj u novcu i u trgovini, i u ovim najkrupnijim stvarima sve se dešava na daljinu i neshvatljivo brzo. Tamo negde daleko u svetu igra se kocka ili bije boj i tamo se rešava i sudbina svakoga od nas.

Ali ako je spoljni izgled kasabe bio miran i nepromenjen, u duhovima su ti događaji izazvali čitave oluje najvećih zanosa i najdubljih potištenosti. Jer, kao sve što se dešavalo u svetu poslednjih godina, i to je u kasabi primljeno sa potpuno suprotnim osećanjima kod Srba i kod muslimana; jedino po snazi i dubini njihova su osećanja bila možda jednaka. Događaji su prevazišli sve nade jednih, a sva strahovanja drugih izgledala su opravdana. Želje koje su stotinama godina letele pred sporim hodom istorije, sad nisu više mogle da je prate i stižu u njenom fantastičnom letu na putu najsmelijih ostvarenja.

Sve što je kasaba mogla da vidi i neposredno oseti od toga sudbonosnog rata, odigralo se strelovito brzo i neobično jednostavno.

Na Uvcu, gde granica između Austro-Ugarske i Turske ide rečicom Uvac i gde drveni most deli austrijsku žandarmsku kasarnu od turske karaule, prešao je turski oficir, zajedno sa malom posadom, na austrijsku stranu. Tu je teatralno prelomio svoju sablju o ogradu na mostu i predao se austrijskim žandarmima. U tom trenutku s brda je silazila siva srpska pešadija. Ona je zamenila nesavremeni asker duž cele granice između Bosne i Sandžaka. Nestalo je tromeđe između Austrije, Turske i Srbije. Turska granica, koja je još juče bila na petnaestak kilometara od kasabe, povukla se odjednom za više od hiljadu kilometara, čak negde tamo iza Jedrena.

Tolike i tako krupne promene, izvršene u tako kratkom vremenu, potresle su kasabu u temeljima.

Za most na Drini ova je promena bila presudna. Železnička veza sa Sarajevom umrtvila je, kao što smo videli, sve njegove veze sa

Zapadom, a sad je naprečac prestala i veza sa Istokom. Upravo, taj Istok, koji ga je i stvorio i koji je do juče još bio tu, istina prodrman i načet, ali stalan i stvaran kao nebo i zemlja, sad je iščezao kao priviđenje, i sad most zaista ne vezuje drugo do dva dela kasabe i ono dvadesetak sela sa jedne i sa druge strane Drine.

Veliki kameni most, koji je po zamisli i pobožnoj odluci vezira iz Sokolovića trebalo da spaja, kao jedan od beočuga imperije, dva dela carevine, i da »za bolju ljubav« olakšava prelaz od Zapada na Istok, i obrnuto, bio je sada stvarno odsečen i od Istoka i od Zapada i prepušten sebi kao nasukani brodovi i napuštene bogomolje. Za tri puna veka on je izdržao i nadživeo sve i, nepromenjen, verno služio svome zadatku, ali su se ljudske potrebe okrenule i stvari u svetu promenile: sad je njegov zadatak njega izneverio. Po njegovoj veličini, trajnosti i lepoti, vojske bi mogle preko njega da prelaze i karavani da se nižu još stolećima, ali eto, večnom i nepredvidljivom igrom ljudskih odnosa vezirova zadužbina se našla odjednom odbačena i kao vradžbinom stavljena izvan glavne struje života. Sadašnja uloga mosta nije se podudarala nikako sa njegovim večno mladim izgledom i džinovskim a skladnim srazmerama. Ali on je stajao još isti onakav kakvog ga je video veliki vezir pred unutarnjim pogledom sklopljenih očiju i kakvog ga je ostvario njegov neimar: moćan, lep i trajan, iznad svih promena.

Sve ono što je dremalo u ljudima, drevno kao ovaj most i nemo i nepomično kao on, sad je odjednom oživelo i počelo da utiče na svakodnevni život, opšte raspoloženje i ličnu sudbinu svakog pojedinca.

Prvi letnji dani 1913. godine, kišoviti i mlaki. Na kapiji sede danju potišteni varoški muslimani, stariji ljudi, po desetak njih oko jednog, mlađeg, koji im čita novine, tumači strane izraze i neobična imena i objašnjava geografiju. Svi mirno puše i nepokolebljivo gledaju preda se, ali se ne da potpuno sakriti da su brižni i potreseni. Prikrivajući uzbuđenje, naginju se nad geografskom kartom na kojoj je označena buduća podela Balkanskog Poluostrva. Gledaju u hartiju i ne vide ništa u tim krivudavim linijama, ali znaju i shvataju sve, jer oni nose svoju geografiju u krvi i biološki osećaju sliku sveta.

— Kome bi dopao Ušćup? — pita jedan starac, prividno ravnodušno, mladića koji čita.

— Srbiji.

— Uh!

— A čiji je Selanik?

— Grčki.

— Uh! Uh!

— A Jedrene? — pita drugi tiho.

— Bugarsko, belćim.

— Uh! Uh! Uh!...

Nisu to glasna ni žalovi ta othukivanja, kao kod žena i slabića, nego mukli i duboki uzdasi, koji se gube zajedno sa duvanskim dimom kroz guste brkove u letnjem vazduhu. Mnogi od tih staraca je prešao sedamdesetu godinu. U njihovom detinjstvu turska vlast se pružala od Like i Korduna pa do Stambola, a od Stambola sve do neodređenih pustinjskih granica dalekog i neprohodnog Arabistana. (A »turska vlast« to je velika, nedeljiva i neuništiva zajednica Muhamedove vere, sav onaj deo zemnog šara »gde ezan uči«.) Oni to dobro pamte, ali pamte i to kako se posle, u toku njihovog života, turska vlast povlačila iz Srbije u Bosnu, pa iz Bosne u Sandžak. I sada, evo su doživjeli da je ta vlast kao neka fantastična morska oseka odjednom otplasnula i povukla se negde u nedogled, a oni su ostali ovde, kao vodeno bilje na kopnu, prevareni i ugroženi, prepušteni sebi i svojoj zloj sudbini. Sve je božje davanje, i sve je to, nesumnjivo, obuhvaćeno odredbama božjeg promisla, ali je teško čoveku da shvati sve ovo; dah mu staje i svest se muti, a jednako oseća kako ispod njega podmuklo izvlače zemlju, kao ćilim, i kako granice koje bi trebalo da su trajne i čvrste postaju tečne i promenljive, pomeraju se, udaljuju, i gube, kao ćudljivi proletnji potoci.

Sa takvim sećanjima i mislima sede starci na kapiji i slušaju slabo i rasejano šta pišu o svemu tome novine. Slušaju ćutke, iako im reči kojima se u novinama govori o carevima i državama izgledaju drske, lude i neumesne i ceo način pisanja kao nešto bezbožno, protivno večnim zakonima i logici života, nešto što »neće izdobriti« i sa čim se častan i razuman čovek ne može pomiriti. Nad njihovim glavama vije se duvanski dim. Nebom visoko brode beli, iskidani oblaci kišovitog leta a zemljom brze i široke senke.

A noću, do u kasne sate, sede na toj istoj kapiji mladići iz srpskih kuća i pevaju glasno i prkosno pesmu o srpskom topu, a niti ih ko globi ni kažnjava. Među njima često se primećuju studenti i đaci srednjih škola. To su većinom bledi i mršavi mladići, sa dugom kosom i crnim, plitkim šeširom širokog oboda. Oni dolaze ove jeseni vrlo često, iako je školska godina već otpočela. Dođu vozom od Sarajeva, sa preporukama i lozinkama, omrknu ovde na kapiji, ali ne osvanu sutradan u kasabi, jer ih višegradski mladići prebacuju utvrđenim kanalima u Srbiju.

A sa letnjim mesecima, kad nastupi vreme školskog raspusta, ožive varoš i kapija od đaka i studenata, koji su rodom odavde i koji dolaze kućama. Oni tada utiču na ceo život u kasabi.

Krajem juna meseca stižu u grupi sarajevski gimnazisti, a u prvoj polovini jula meseca, jedan po jedan, pravnici, medicinari, filozofi sa univerziteta iz Beča, Praga, Graca i Zagreba. Sa njihovim dolaskom menja se i sam spoljni izgled kasabe. Po čaršiji i na kapiji vide se njihovi mladi likovi, izmenjeni i strani, i odudaraju držanjem, govorom i odelom od ustaljenih navika i večno iste nošnje kasabalijskog sveta. Na njima su odela ugasitih boja i poslednjeg kroja. To je onaj »Glockenfagon« koji u celoj Srednjoj Evropi važi kao poslednja reč mode i vrhunac dobrog ukusa. Na glavama nose šešire od meke panamske slame, sa oborenim obodom i sa vrpcom u šest raznih diskretnih boja. Na nogama amerikanske cipele široke i sa jako uzdignutim kapicama. Većina ima štap od bambusa neobične debljine. U rupici kaputa metalna značka Sokola ili nekog studentskog udruženja.

Studenti donesu u isto vreme i nove reči i pošalice, nove pesme, nove igre sa zimušnjih balova, a naročito nove knjige i brošure, srpske, češke i nemačke.

I ranije za prvih dvadesetak godina austrijske okupacije, bivalo je da mladići iz kasabe odlaze na studije, ali niti su bili u ovolikom broju ni nadahnuti ovim duhom. Nekolicina je za ta prva dva decenija svršila učiteljsku školu u Sarajevu, a dvojica, trojica pravo ili filozofiju u Beču, ali sve su to bili retki izuzeci, skromni mladići koji su tiho i neprimetno polagali svoje ispite, a po svršenim studijama gubili se u sivoj i nepreglednoj vojsci državne birokratije. Ali od nekog vremena broj studenata iz kasabe naglo se uvećao. Uz pomoć nacionalnih prosvetnih društava sada već odlaze na univerzitete i seljački sinovi i deca sitnih zanatlija. Još više se promenio duh i karakter samih studenata.

To više nisu oni nekadašnji studenti iz prvih godina posle okupacije, krotki i bezazleni mladići, predani svaki svojim studijama u najužem smislu reči. A nisu ni obični kasabalijski meraklije ni nekadašnji momci, buduće gazde i esnaflije, koji su u određeno doba života trošili suvišak snage i mladosti na kapiji i za koje se u porodici govorilo: »Oženi ga da ne pjeva!« To su novi ljudi, koji se školuju i vaspitavaju po raznim gradovima i državama i pod različitim uticajima. Iz velikih gradova, sa univerziteta i gimnazija na kojima uče, ti mladići dolaze zasenjeni osećanjem gorde smelosti kojim prvo i nepotpuno znanje ispunjava mladog čoveka, i poneseni idejama o pravu naroda na slobodu i čoveka pojedinca na uživanje i dostojanstvo. Sa svakim letnjim raspustom oni donose slobodoumna shvatanja društvenih i verskih pitanja i zanos oživelog nacionalizma, koji je u poslednje vreme, naročito posle srpskih pobeda u balkanskim ratovima, porastao do opšteg verovanja, a kod mnogih mladića do fanatične želje za delom i ličnim žrtvovanjem.

Kapija je glavno mesto njihovih sastanaka. Tu se iskupljaju posle večere. I u mraku, pod zvezdama ili na mesečini, u mirnoj noći, nad hučnom rekom, odjekuju njihove pesme, šale, glasni razgovori i beskrajne prepirke, nove, smele, naivne, iskrene i bezobzirne.

Sa đacima su tu redovno i njihovi drugovi iz detinjstva koji su zajedno s njima učili ovde osnovnu školu pa posle ostali u kasabi kao šegrti, trgovački pomoćnici, sitni pisari u opštini ili nekom preduzeću. Njih ima dve vrste. Jedni su zadovoljni svojom sudbinom i životom kasabe u kojoj će ostati da vek vekuju. Oni sa ljubopitstvom i simpatijom gledaju svoje školovane drugove, dive im se, ne poredeći se nikad sa njima; i bez najmanje surevnjivosti učestvuju u njihovom razvitku i usponu. Drugi su nepomireni sa životom u kasabi na koji su sticajem prilika osuđeni, željni nečeg što smatraju višim i boljim a što im se izmaklo i što im sa svakim danom postaje sve dalje i nedostižnije. Iako i dalje druguju sa svojim drugovima studentima, ti mladići obično se odvajaju od ovih svojih školovanih vršnjaka, bilo svojom grubom ironijom, bilo neprijatnim ćutanjem. Oni ne mogu kao jednaki da učestvuju u svima njihovim razgovorima. Zato mučeni stalno osećanjem svoje nedoraslosti, oni čas preterano i neiskreno podvlače u govoru svoju prostotu i neukost, u poređenju sa srećnijim drugovima, čas se opet jetko svemu podsmevaju sa visine svoga neznanja. I u jednom i u drugom slučaju, zavist odiše iz njih kao gotovo vidna i osetna snaga. Ali mladost još lako podnosi prisustvo i najgorih nagona i živi i kreće se slobodno i bezbrižno između njih.

Bilo je i biće zvezdanih noći nad kasabom, i raskošnih sazvežđa i mesečina, ali nije bilo i bogzna da li će još biti takvih mladića koji u takvim razgovorima sa takvim mislima i osećanjima bdiju na kapiji. To je naraštaj pobunjenih anđela, u onom kratkom trenutku dok još imaju i svu moć i sva prava anđela i plamenu gordost pobunjenika. Ovi sinovi seljaka, trgovaca ili zanatlija iz zabačene bosanske kasabe dobili su od sudbine, bez svoga naročitog napora, otvoren izlaz u svet i veliku iluziju slobode. Sa svojim urođenim kasabalijskim osobinama oni su odlazili u taj svet, birali manje-više sami, prema svojim sklonostima, trenutnim raspoloženjima ili ćudima slučaja, predmet svojih studija, vrstu svojih zabava i krug svojih poznanstava i prijatelja. U većini oni nisu mogli ni umeli da obuhvate i zagrabe mnogo od onoga što su uspevali da vide, ali nije bilo nijednoga koji nije imao osećanje da može da zahvati gde god hoće i da je sve što prigrli njegovo. Život (ta reč je dolazila vrlo često u njihovim razgovorima, kao i u književnosti i politici toga vremena, gde se pisala sa velikim početnim slovom), život je stajao pred njima kao objekt, kao poprište za njihova oslobođena čula, za njihova umna ljubopitstva i osećajne podvige, koji nisu poznavali granica. Svi su putevi pred njima, otvoreni, pukli do u beskraj; na većinu od tih puteva neće oni nikad ni nogom stupiti, pa ipak opojna slast života bila je u tome što su mogli (bar u teoriji) slobodno da biraju koji hoće i smeli da posrću od jednog do drugog. Sve ono što su drugi ljudi, druge rase, u drugim zemljama i vremenima, postigli i stekli u nizu naraštaja, u toku vekovnih napora, po cenu života, ili odricanja i žrtava, većih i skupljih od života, sve je to ležalo pred njima kao slučajno nasledstvo i opasan dar sudbine. Izgledalo je fantastično i neverovatno, pa ipak je bilo istinito: oni su mogli da čine sa svojom mladošću šta hoće, u jednom svetu gde su zakoni društvenog i ličnog morala, sve tamo do daleke granice kriminala, bili upravo tih godina u punoj krizi, slobodno tumačeni, primani ili odbacivani od svake skupine ljudi i svakog pojedinca; oni su mogli da misle kako hoće, da sude o svemu, slobodno i neograničeno; oni su smeli da govore šta hoće, i za mnoge od njih te reči su bile isto što i dela, one su zadovoljavale njihove atavističke potrebe za junaštvom i slavom, silovitošću i razaranjem, a nisu povlačile za sobom obavezu na delanje ni neku vidljivu odgovornost zbog izrečenog. Najdarovitiji među njima prezirali su ono što je trebalo da uče i potcenjivali ono što mogu da urade, a ponosili se onim što ne znaju i zanosili onim što je izvan njihove moći. Teško je zamisliti opasniji način da se uđe u život i sigurniji put ka izuzetnim delima i ka potpunom slomu. Samo najbolji i najjači među njima bacali su se zaista sa fanatizmom fakira u akciju i tu sagarali kao mušice, da bi od svojih vršnjaka odmah bili slavljeni kao mučenici i svetitelji (jer nema

naraštaja koji nema svoje svetitelje) i podizani na pjedestal nedostižnih uzora.

Svaki ljudski naraštaj ima svoju iluziju u odnosu prema civilizaciji; jedni veruju da učestvuju u njenom raspaljivanju, a drugi da su svedoci njenog gašenja. U stvari, ona uvek i plamsa i tinja i gasne, već prema tome sa koga mesta i pod kojim uglom je posmatramo. Ovaj naraštaj, koji sada pretresa filozofska, društvena i politička pitanja na kapiji, pod zvezdama, iznad vode, samo je bogatiji iluzijama; inače u svemu sličan drugima. I on ima osećanje i da pali prve vatre jedne nove civilizacije i da gasi poslednje plamenove druge, koja dogoreva. Ono što bi se za njih naročito moglo kazati, to je: da nije bilo odavno pokoljenja koje je više i smelije maštalo i govorilo o životu, uživanju, i slobodi, a koje je manje imalo od života, gore stradalo, teže robovalo i više ginulo nego što će stradati, robovati i ginuti ovo. Ali za tih letnjih dana 1913. godine sve je to bilo još u smelim ali neodređenim nagoveštajima. Sve je izgledalo kao uzbudljiva i nova igra na ovom drevnom mostu koji se na mesečini julskih noći belasao čist, mlad i nepromenljiv, a savršeno lep i jak, jači od svega što vreme može da donese i ljudi da smisle i učine.

Kako jedna topla noć u mesecu avgustu liči na drugu, tako su i razgovori ovih kasabalijskih đaka i studenata uvek isti ili slični.

Odmah posle brze i slatke večere (jer dan je prošao u kupanju i sunčanju), jedan po jedan stižu na kapiju. Janko Stiković, sin jednog abadžije sa Mejdana, koji studira već četiri semestra prirodne nauke u Gracu. To je mršav mladić sa oštrim profilom i glatkom crnom kosom, sujetan, osetljiv, nezadovoljan samim sobom, ali još više svim oko sebe. Čita mnogo i piše članke, pod već poznatim psevdonimom, u revolucionarnim omladinskim listovima koji izlaze u Pragu i Zagrebu. Ali on piše i pesme i objavljuje ih. pod jednim drugim psevdonimom. Spremio je već zbirku, koju treba da izda »Zora« (»Izdavačko preduzeće za nacionalističke edicije«). Osim toga on je dobar govornik i vatren debater na đačkim sastancima. Velimir Stevanović, zdrav i krupan mladić, podsvojče bez određenog porekla; ironičan, realan, štedljiv i marljiv; završava medicinu u Pragu. Jakov Herak, sin dobroćudnog i popularnog višegradskog pismonoše, crn, sitan, pravnik, oštrog pogleda i brze reči, socijalista, polemičan duh koji se stidi svoga dobrog srca i krije svako osećanje. Ranko Mihailović, ćutljiv i dobroćudan mladić, koji studira pravo u Zagrebu, pomišlja već sada na činovničku karijeru i slabo i mlako učestvuje u drugarskim prepirkama i razgovorima o ljubavi, politici, i pogledima na život i društveno uređenje. On je, po majci, praunuk onog prote Mihaila čija

je glava, sa cigaretom u ustima, bila nataknuta na kolac i izložena na ovoj istoj kapiji.

Tu je i nekoliko sarajevskih gimnazista koji lakomo slušaju starije drugove i njihova pričanja o životu u velikim gradovima, i maštom, koju šibaju dečačka sujeta i pritajene želje, zamišljaju sve kao još mnogo veće i lepše nego što jeste i što može da bude. Tu je i Nikola Glasinčanin, bled i krut mladić koji je zbog siromaštva, tankog zdravlja i slabog uspeha morao da napusti gimnaziju, posle četvrtog razreda, da se vrati u kasabu i primi mesto pisara kod nemačke firme koja izvozi drvo. On je iz propale gazdinske porodice sa Okolišta. Njegov deda Milan Glasinčanin umro je nekako ubrzo posle okupacije, u sarajevskoj ludnici, pošto je u mladosti prokockao veći deo imetka. Odavno je umro i otac mu, gazda Petar, bolešljiv čovek bez volje, snage i ugleda. Sad ovaj Nikola provodi po ceo dan na obali reke, pored radnika koji valjaju i splave teške borove balvane, beleži kubike merenog drveta, a posle ih u kancelariji sabira i unosi u spiskove. Taj jednolični posao, među sitnim ljudima, bez poleta i šireg vidika, on oseća kao muku i poniženje, a odsustvo svakog izgleda da bi mogao ili promeniti svoj društveni položaj ili napredovati u njemu, stvorilo je od osetljivog mladića prerano zrelog, žučnog i ćutljivog čoveka. On čita mnogo u slobodnim časovima ali ga ta duševna hrana ne snaži i ne podiže jer sve to prozukne u njemu. Njegova zla sudbina, samoća i patnja otvorile su mu oči i izoštrile duh za mnoge stvari, ali i najlepše misli i najdragocenija saznanja mogu samo da ga još više obeshrabre i ogorče, jer mu još jače osvetljavaju njegov neuspeh i njegov bezizgledan život u kasabi.

Tu je, najposle, i Vlado Marić, bravar po zanimanju, veseljak i dobričina, koga njegovi drugovi sa visokih škola vole i prizivaju, koliko zbog njegovog jakog i lepog baritona toliko zbog njegove prostosrdačnosti i dobrote. Taj snažni mladić sa »šloserskim« kačketom na glavi spada među one skromne ljude koji su dovoljni sami sebi, ni sa kim se ne mere i ne upoređuju, zahvalno i mirno primaju ono što im život pruža i jednostavno daju od sebe sve što imaju i mogu.

Tu su i dve varoške učiteljice, Zorka i Zagorka, obe rodom iz kasabe. Za njihovu naklonost otimaju se svi ovi mladići i pred njima i oko njih igraju ljubavnu igru, naivnu, zamršenu, bleštavu, mučnu. Pred njima se vode diskusije, kao turniri pred damama ranijih stoleća; zbog njih se, posle sedi na kapiji i puši u mraku i samoći, ili peva sa društvom koje je dotle negde pilo; zbog njih su među drugovima potajne mržnje, nevešto skrivane ljubomore, i otvoreni sukobi. Oko deset sati one

odlaze. Mladići ostaju još dugo, ali raspoloženje na kapiji opada, borbena rečitost popušta.

Stiković, koji obično vodi glavnu reč, večeras ćuti i puši. On je poremećen i nezadovoljan u sebi, ali krije to kao što krije uvek sva svoja istinska osećanja, i nikad ne uspeva da ih potpuno sakrije. On je danas posle podne imao prvi sastanak sa učiteljicom Zorkom, zanimljivom devojkom punih oblika tela, bleda lica i žarkih očiju. Oni su, na Stikovićevo veliko navaljivanje, ostvarili ono što je u kasabi najteže: da se mladić i devojka sastanu na skrovitom mestu a da to niko ne vidi i ne sazna. Našli su se u njenoj školi koja je sada, preko raspusta, potpuno pusta. On je ušao iz jedne ulice, kroz baštu, a ona iz druge, na glavni ulaz. Našli su se u jednoj polumračnoj, prašnoj prostoriji u kojoj su sve do plafona bile naslagane đačke klupe. Tako je ljubavna strast često prisiljena da traži zabačena i ružna mesta. Nisu mogli ni da sednu ni da legnu. Bili su oboje zbunjeni i nespretni. I suviše željni i plahoviti, oni su se grlili i savijali na jednoj od onih istrošenih klupa koje je ona tako dobro poznavala, ne gledajući i ne primećujući ništa oko sebe. Prvi se otreznio on. I grubo, bez prelaza, kao što rade mladi ljudi, stao je da popravlja odelo na sebi i da se prašta. Ona se rasplakala. Razočaranje je bilo obostrano. Kad je koliko toliko umirio devojku, izišao je, gotovo pobegao, na sporedni ulaz.

Kod kuće je zatekao poštara koji mu je doneo omladinski časopis sa njegovim člankom »Balkan, Srbija i Bosna i Hercegovina«. Ponovno čitanje svoga članka odvratilo mu je misli od malopređašnjeg doživljaja. Ali i u tome je nalazio uzroke nezadovoljstvu. U članku je bilo štamparskih grešaka, neke rečenice su mu izgledale smešne; sada, kad se ništa više nije dalo promeniti, činilo mu se da bi se mnoge stvari mogle kazati lepše, jasnije a sažetije.

A večeras, evo, celo veče sede na kapiji i pred tom istom Zorkom diskutuju o njegovom članku. Njegov glavni protivnik je govorljivi i borbeni Herak, koji sve posmatra i kritikuje sa ortodoksnog socijalističkog gledišta. Ostali učestvuju u debati samo s vremena na vreme. A dve učiteljice ćute i spremaju nevidljiv venac pobedniku. Stiković se slabo brani; prvo, što sada odjednom i sam vidi mnoge slabosti i nelogičnosti u svome članku, iako to nipošto ne bi pred drugima priznao; drugo, što ga muči sećanje na današnje poslepodne u prašnoj i sparnoj školskoj sobi, na scene koje mu sada dolaze i smešne i ružne a koje su bile dugo predmet njegovih najvrelijih želja i najživljih nastojanja oko lepe učiteljice. (Ona sada sedi tu u letnjem mraku i posmatra ga svojim sjajnim očima.) Oseća se kao dužnik i kao krivac i mnogo bi dao da danas nije bio u školi i da ona sada nije ovde.

U takvom raspoloženju ovaj mu Herak dolazi kao neka nasrtljiva zolja od koje se teško odbraniti. Čini mu se da mora da odgovara ne samo za svoj članak nego i za ono što se danas posle podne u školi dogodilo. A najviše bi voleo da može sada da je sam, daleko negde odavde i da može mirno da misli o nečem što nije ni članak ni devojka. Ali samoljublje ga je teralo da se brani. Stiković je citirao Cvijića i Štrosmajera, a Herak Kauckog i Bebela.

— Vi mećete kola pred rudu, — vikao je Herak, analizirajući Stikovićev članak. — Ne može se sa balkanskim seljakom, koji je ogrezao u siromaštvu i svakoj bijedi, nigdje i ni u kom slučaju osnivati trajna i dobra državna formacija. Samo prethodno ekonomsko oslobođenje eksploatisanih klasa, seljaka i radnika, dakle ogromne većine naroda, može stvoriti realne uslove za formiranje samostalnih država. To je prirodan proces i put kojim treba ići, a nipošto obrnuto. Stoga se i nacionalno oslobođenje i ujedinjenje moraju izvršiti u duhu socijalnog oslobođenja i preporoda. Inače, desiće se da će seljak, radnik i sitan građanin unijeti i u nove državne formacije, kao smrtonosnu zarazu, svoj pauperizam i svoju ropsku ćud, a malobrojni eksploatatori svoj parazitski, reakcionarni mentalitet i sve svoje antisocijalne nagone. A od toga ne može da bude ni trajne države ni dobrog društva.

— Sve je to tuđinska, knjiška mudrost, dragi moj, — odgovarao je Stiković, — koja iščezava pred živim zamahom probuđenih nacionalnih snaga, u prvom redu kod Srba, a zatim i kod Hrvata i Slovenaca, koje sve teže ka jednom cilju. Stvari se ne razvijaju prema predviđanjima njemačkih teoretičara, ali zato idu u potpunoj saglasnosti sa dubokim smislom naše istorije i našeg rasnog pozvanja. Od Karađorđevog poziva: »Svaki svoga ubijte subašu!« rješavaju se socijalna pitanja na Balkanu putem nacionalnih oslobodilačkih pokreta i ratova. I sve ide savršeno logično: od manjega ka većem, od regionalnog i plemenskog ka nacionalnom i državotvornom. Zar nisu naše pobjede na Kumanovu i Bregalnici u isto vrijeme najveće pobjede napredne misli i socijalne pravde?

— To ćemo još vidjeti, — upada Herak.

— Ko ne vidi sada, taj neće nikad vidjeti. Mi vjerujemo...

— Vi vjerujete, a mi ne vjerujemo ništa, nego želimo da se uvjerimo stvarnim dokazima i činjenicama, — odgovarao je Herak.

— Zar nestanak Turaka i slabljenje Austro-Ugarske, kao prvi stepen ka njenom uništenju, nisu u stvari pobjede malih, demokratskih naroda i

porobljenih klasa, u njihovoj težnji da zauzmu svoje mjesto **pod** suncem? — nastavljao je Stiković svoju misao.

— Kad bi ostvarenja nacionalističkih težnja donosila i ostvarenje socijalne pravde, onda u državama Zapadne Evrope, koje su većinom ostvarile sve svoje nacionalne ideale i u tom pogledu zadovoljene, ne bi trebalo da bude više ni velikih socijalnih problema, ni pokreta ni sukoba. A mi vidimo da nije tako. Naprotiv.

— A ja ti i opet kažem, — odgovara malo umorno Stiković, — da bez kreiranja samostalnih država na bazi nacionalnog jedinstva i savremenih shvatanja lične i društvene slobode ne može biti ni govora o »socijalnom oslobođenju«. Jer, kao što je rekao onaj Francuz, politika ima prvenstvo__

— Stomak ima prvenstvo, — upade Herak.

Tu zagrajaše ostali. Naivna studentska diskusija se pretvori u mladenačku svađu u kojoj su svi govorili i upadali jedan drugom u reč i koja se kod prve dosetke raspršta i izgubi u smehu i dovikivanju.

Za Stikovića to je bio dobrodošao povod da prekine raspru i da začuti, a da to ne izgleda kao poraz i povlačenje.

Posle Zorke i Zagorke, koje su oko deset sati otišle kući, u pratnji Velimira i Ranka, počeli su i ostali da se razilaze. Najposle, ostali su samo Stiković i Nikola Glasinčanin.

Njih dvojica su vršnjaci. Nekad su zajedno pošli u gimnaziju i zajedno stanovali u Sarajevu. Znaju jedan drugog do u sitnice i upravo stoga ne mogu jedan drugog ni pravo da ocene ni istinski da vole. S godinama razmak je između njih bivao, prirodno, sve veći i sve mučniji. O svakom raspustu oni se nalaze ovde u kasabi i mere jedan drugog i posmatraju kao nerazdvojni drugovi-neprijatelji. Sad je između njih došla još i ova lepa i nemirna učiteljica Zorka. Jer, za vreme dugih meseci poslednje zime ona se družila sa Glasinčaninom koji niti je krio ni mogao sakriti koliko je u nju zaljubljen. On se bio uhvatio za tu ljubav sa svim onim žarom koji mogu da unesu u te stvari ogorčeni i nezadovoljni ljudi. Ali čim su došli letnji meseci i pojavili se studenti, osetljivom Glasinčaninu nije mogla da izmakne pažnja koju učiteljica posvećuje Stikoviću. Zbog toga je ona stara i pred svetom uvek skrivana zategnutost između njih dvojice u poslednje vreme porasla. Ovog raspusta nisu se još nijedanput našli ovako nasamo.

Sad, kad su slučajno ovako ostali, prva pomisao i kod jednog i kod drugog bila je: da se što pre rastanu bez razgovora, koji može biti samo neprijatan. Ali neki besmisleni obzir, koji samo mladost poznaje, nije im dao da to što žele i učine. U toj neprilici pomogao im je slučaj i bar za trenutak olakšao teško ćutanje koje ih je pritiskivalo.

U mraku se začuše glasovi dvojice šetača, koji su išli polagano i bili zastali tu pored same kapije, iza oštrog ugla, tako da ih Stiković i Glasinčanin sa svojih sedišta na sofi nisu mogli da vide, kao ni oni njih. Ali su čuli svaku reč i ti glasovi su im bili dobro poznati. To su dvojica njihovih nešto mlađih drugova. Toma Galus i Fehim Bahtijarević. Njih dvojica se drže malo postrani od one grupe u kojoj je velika većina đaka i studenata i koja se svake večeri iskuplja na kapiji oko Stikovića i Heraka, jer, iako mlađi, Galus je i kao pesnik i kao nacionalistički govornik suparnik Stikoviću, koga ne voli i ne ceni, a Bahtijarević je neobično ćutljiv, gord i povučen kao pravo begovsko unuče.

Toma Galus je visok mladić rumenih obraza i plavih očiju. Njegov otac, Alban Galus (Alban von Gallus), poslednji potomak jedne stare porodice iz Burgenlanda, došao je kao činovnik, odmah posle okupacije, u kasabu. Tu je bio dvadesetak godina »šumski upravitelj« i sada živi u kasabi kao penzioner. U samom početku on se oženio ovde ćerkom jednog od prvih gazda, Hadži-Tome Stankovića, jednom pouselom i snažnom devojkom crne masti i jake volje. Sa njom je izrodio decu, dve kćeri i jednog sina, koja su sva krštena u srpskoj crkvi i odrasla kao prava kasabalijska deca i Hadži-Tomina unučad. Stari Galus, visok i nekada lep čovek sa blagorodnim osmejkom, i bujnom, potpuno belom kosom, odavno je postao pravi kasabalija, »gospodin Albo«, za koga mlađi naraštaji i ne pomišljaju da bi mogao biti stranac i došljak. On ima dve strasti, koje nikome ne smetaju, to su: lov i lula. Po ćelom kotaru on ima stare i dobre prijatelje, kako među Srbima, tako i među muslimanima seljacima, sa kojima ga vezuje lovačka strast. Kao da je rođen i odrastao sa njima, potpuno je usvojio mnoge njihove osobine, naročito onaj način veselog ćutanja i mirnog razgovora, tako karakterističan za ljude koji su strasni pušači i koji vole lov, šumu i život na vazduhu.

Mladi Galus je ove godine završio gimnazijalnu maturu u Sarajevu i najesen treba da ide u Beč na studije. U pitanju njegovih studija postoji u porodici podvojenost. Otac bi želeo da mu sin studira tehniku ili šumarstvo, a sin bi hteo da ide na filozofiju. Jer, ovaj Toma Galus je samo svojim spoljnim izgledom nalik na oca a sve njegove urođene težnje idu u sasvim protivnom pravcu. To je jedan od onih dobrih đaka, čednih i primernih u svemu, koji sa velikom lakoćom i kao

uzgred polažu sve predmete, a celo svoje iskreno i stvarno zanimanje posvećuju svojim pomalo ćudljivim i nesređenim duhovnim sklonostima, izvan škole i njenog zvaničnog programa. To su oni đaci vedra i jednostavna srca, ali nemirna i ljubopitljiva duha. Njima su gotovo nepoznate one teške i opasne krize čulnog i osećajnog života kroz koje prolaze toliki drugi mladići njihovih godina, ali zato oni teško nalaze smirenje svojih duhovnih nemira i vrlo često ostaju za ceo život svaštari, zanimljivi osobenjaci, bez stalnog dela i bez određenog pravca uopšte. Kako svaki mlad čovek mora ne samo da ispuni večne, prirodne zahteve mladosti i sazrevanja nego pored toga i da plati harač savremenim strujanjima duha, pa i modi i navikama svoga vremena, koje trenutno vladaju među omladinom, i Galus je pisao stihove i bio aktivan član revolucionarnih nacionalističkih đačkih organizacija. Pored toga on je pet godina učio francuski jezik kao neobavezan predmet, bavio se književnošću i, naročito, filozofijom. Bio je strastven i neumoran u čitanju. Glavna strana lektira tadašnjih mladih ljudi u sarajevskoj gimnaziji sastojala se od dela iz poznate i ogromne nemačke izdavačke kuće *Reclam's Universal-Bibliothek.* Te male, jevtine sveščiće sa žutim koricama i neobično sitnom štampom bile su glavna duhovna hrana pristupačna đacima toga vremena; iz njih su mogli da upoznaju ne samo nemačku književnost nego sva krupnija dela svetske književnosti u nemačkim prevodima. Iz njih je i Galus crpeo svoje poznavanje nemačkih modernih filozofa, naročito Ničea i Štirnera, i mogao je o njima da vodi, na šetnjama pored Miljacke, beskrajne diskusije sa nekom hladnom i veselom strašću, ne vezujući ni najmanje svoja znanja sa svojim ličnim životom, kao što to inače mladići tako često rade. Tip takvog prerano zrelog i raznovrsnim a nesređenim znanjima preopterećenog maturanta nije bio redak među tadašnjim gimnazistima. Čedan mladić i dobar đak, Galus je slobodu i neobuzdanost mladosti poznavao samo u smelostima misli i preteranostima lektire.

Fehim Bahtijarević je samo po majci kasabalija. Otac mu je Rogatičanin i sada je kadija u Rogatici, ali majka mu je iz velike ovdašnje porodice Osmanagića. Od najranijeg detinjstva on provodi jedan deo letnjeg raspusta zajedno sa majkom kod njenih u kasabi. To je vitak mladić gracilnih i vretenastih oblika, nežnih ali snažnih zglobova. Na njemu je sve odmereno, ugašeno i prigušeno. Fini oval lica kao pečen, koža potpuno zagasita, smeđa, sa lakim prelivima neke tamne modrine, pokreti kratki i retki; crne oči sa modro osenčenom beonjačom; pogled vreo, ali bez sjaja; jake, sastavljene obrve; tanka crna naušnica nad povijenim usnama. Takvi se muški likovi viđaju na persijskim minijaturama.

I on je ovoga leta položio maturu i sada očekuje da dobije državnu stipendiju da bi studirao orijentalne jezike u Beču.

Ova dva mladića nastavljaju neki ranije započeti razgovor. Reč je o Bahtijarevićevom izboru studija. Galus mu dokazuje da će pogreški ako uzme orijentalistiku. Uopšte Galus govori mnogo više i življe, jer je navikao da ga slušaju i jer voli da propoveda, dok Bahtijarević govori kratko i malo kao čovek koji ima svoje stalno uverenje, a nema potrebe da drugog ubeđuje. Galus govori, kao većina mladih i načitanih ljudi, sa onim naivnim zadovoljstvom od reči, slikovitih izraza i poređenja i sa sklonošću ka uopštavanju, a Bahtijarević suvo, kratko, gotovo nemarno.

Skriveni u senci i zavaljeni na kamenim sedištima, Stiković i Glasinčanin ćute, kao da su se bez reči sporazumeli da neprimećeni slušaju razgovor dvojice drugova na mostu.

Završavajući tu diskusiju o studijama, Galus govori vatreno:

— Tu se vi muslimani, begovski sinovi, često varate. Zbunjeni novim vremenima, vi više ne osjećate pravo i potpuno svoje mjesto u svijetu. Vaša ljubav prema svemu što je orijentalno samo je jedan savremeni izraz vaše »volje za moći«; za vas su istočnjački način života i mišljenja najuže vezani sa jednim društvenim i pravnim poretkom koji je bio osnov vašeg vjekovnog gospodstva. I to je razumljivo. Ali to ne znači nipošto da vi imate smisla za orijentalistiku kao nauku. Vi ste orijentalci, ali se varate kad mislite da ste pozvani da budete orijentalisti. Vi uopšte nemate zvanja ni prave sklonosti za nauku.

— Vidi!

— Ne, nemate. I kad to tvrdim, ja ne kažem ništa uvredljivo i nepovoljno. Naprotiv. Vi ste jedina gospoda u ovoj zemlji, ili ste bar bili to; vi ste kroz stoljeća širili, utvrđivali ili branili to svoje gospodstvo, mačem i knjigom, pravno, vjerski i vojnički; to je od vas stvorilo tip ratnika, upravljača i vlasnika, a ta klasa ljudi nigdje u svijetu ne njeguje apstraktne nauke, nego to prepušta onima koji ništa drugo nemaju i ne mogu. Za vas su pravne studije i privreda, jer vi ste ljudi konkretnih znanja. Takvi su uvijek i svuda ljudi iz gospodujuće klase.

— Znači da mi treba da ostanemo neprosvijećeni.

— Ne, ne znači to, nego znači da morate da ostanete ono što ste ili, ako hoćeš, ono što ste bili; morate, jer niko ne može da bude i ono što jeste i protivno od toga.

— Pa mi danas nismo gospodujuća klasa. Danas smo svi jednaki, — upada opet Bahtijarević sa lakom ironijom u kojoj ima i gorčine i ponosa.

— Niste, razumije se da niste. Prilike koje su od vas nekad načinile to što ste izmijenile su se odavno, ali to ne znači da se i vi možete mijenjati istom brzinom. To nije prvi ni posljednji slučaj da jedna društvena klasa izgubi svoju podlogu, a da ona ostane ista. Pogodbe života se mijenjaju, a jedna klasa ljudi ostaje ono što je, jer samo takva može da postoji, i takva i propada.

Govor dvojice nevidljivih mladića prekide se za trenutak, ugašen Bahtijarevićevim ćutanjem.

Na vedrom nebu, iznad crnih planina u dnu vidika, pojavio se krnj, brodoloman mesec. Bela ploča sa turskim natpisom, na izdignutom zidu, zasja odjednom kao neki slabo osvetljeni prozor u modrom mraku.

Bahtijarević je sada govorio nešto, ali tako slabim glasom da su samo pojedine nepovezane i nerazumljive reči dopirale do Stikovića i Glasinčanina. Govor je, kao što uvek biva u mladalačkim razgovorima u kojima su asocijacije smele i brze, bio već prešao na drugu temu. Od studija orijentalnih jezika došli su na sadržinu natpisa na beloj ploči pred njima i govorili i o mostu i o onom koji ga je podigao.

Galusov glas je bio mnogo jači i izrazitiji. Nadovezujući na Bahtijarevićeve hvale Mehmedpaši Sokoloviću i tadašnjoj turskoj upravi koja je podizala ovakve građevine, on je sada živahno razvijao svoje nacionalističke poglede na prošlost i budućnost naroda i njegove kulture i civilizacije. (Jer, u tim đačkim razgovorima svaki ide za svojom misli.)

— Ti imaš pravo, — govorio je Galus, — to je morao biti genijalan čovjek. Nije on prvi ni posljednji čovjek naše krvi koji se istakao služeći tuđe carstvo. Mi smo dali na stotine takvih ljudi, državnika, vojskovođa i umjetnika, Carigradu, Rimu i Beču. Smisao našeg narodnog ujedinjenja u jednu veliku i moćnu, modernu nacionalnu državu i jeste u tome što će tada naše snage ostajati u zemlji i

razvijati se tu i davati svoj doprinos opštoj kulturi pod našim imenom, a ne iz tuđinskih centara.

— A ti misliš da su ti »centri« nastali slučajno i da se mogu stvarati novi, po želji, kad ko hoće i gdje ko hoće?

— Slučajno ili ne, to danas nije više pitanje; nije važno kako su oni nastali, nego je važno da njih danas nestaje, da su ocvjetali i degenerisali se i da treba da ustupe mjesto drugim, novim centrima, preko kojih će moći neposredno da se izraze mladi, slobodni narodi, koji stupaju na pozornicu istorije.

— I ti misliš da bi Mehmedpaša Sokolović, da je ostao kao seljačko dijete tamo gore u Sokolovićima, postao ono što je postao i da bi između ostaloga podigao i ovu ćupriju na kojoj mi sada razgovaramo?

— U ono vrijeme, naravno, ne bi. Ali na kraju krajeva, nije Carigradu ni bilo teško podizati ovakve građevine kad je nama, kao i tolikim ostalim pokorenim narodima, uzimao ne samo imetak i zaradu nego i najbolju snagu i najčistiju krv. Ako pomislimo šta nam je i koliko nam je kroz stoljeća uzimano, sve su ove građevine samo mrvice. Ali kad mi jednom stečemo svoju narodnu slobodu i državnu samostalnost, onda će naš novac i naša krv biti samo za nas i ostajati nama. Sve će biti samo i jedino za podizanje nacionalne kulture koja će nositi naš pečat i naše ime i koja će imati u vidu sreću i blagostanje najširih slojeva našega naroda.

Bahtijarević je ćutao, i to ćutanje, kao da je najživlji i najrečitiji otpor, izazivalo je Galusa i nagonilo ga da podigne i pooštri notu. On je živošću koja mu je bila urođena i rečnikom koji je tada vladao u omladinskoj nacionalističkoj literaturi nabrajao planove i zadatke revolucionarne omladine. Sve žive snage rase biće probuđene i stavljene u dejstvo. Pod njihovim udarcima raspašće se Austro-Ugarska Monarhija, ta tamnica naroda, kao što se raspala evropska Turska. Sve antinacionalne i reakcionarne sile koje danas sputavaju, dele i uspavljuju naše nacionalne snage biće pobeđene i potisnute. Sve će to moći biti izvedeno, jer je duh vremena u kome živimo naš najbolji saveznik, jer su i napori ostalih malih i porobljenih naroda sa nama. Savremeni nacionalizam trijumfovaće nad konfesionalnim razlikama i zastarelim predrasudama, oslobodiće narod stranih nenarodnih uticaja i tuđinske eksploatacije. I tada će se roditi nacionalna država.

Galus je zatim opisivao preimućstva i lepote te nove nacionalne države koja će oko Srbije kao Pijemonta okupiti sve Južne Slovene na osnovu potpune plemenske ravnopravnosti, verske snošljivosti i građanske jednakosti. U njegovom govoru mešale su se smele reči neodređenog značenja sa izrazima koji su tačno kazivali potrebe savremenog života; najdublje želje jedne rase, kojima je ponajčešće suđeno da zauvek ostanu samo želje, sa opravdanim i dostižnim zahtevima svakodnevne stvarnosti; velike istine koje sazrevaju kroz pokolenja, ali koje samo omladina može da unapred oseti i sme da iskaže, sa večnim iluzijama koje se nikad ne gase ali nikada i ne stižu do ostvarenja, jer ih jedan pas omladine predaje drugome kao onu mitološku buktinju. U mladićevom govoru bilo je, naravno, mnogo tvrđenja koja ne bi mogla izdržati kritiku stvarnosti i mnogo pretpostavki koje možda ne bi podnele probu iskustva, ali u njemu je bilo i svežeg daha, dragocenog soka kojim se održava i podmlađuje stablo čovečanstva.

Bahtijarević je ćutao.

— Vidićeš, Fehime, — uveravao je zaneseni Galus svoga druga, kao da je to stvar ove noći ili sutrašnjeg dana, — vidićeš, ostvarićemo državu koja će biti najdragocjeniji prilog napretku čovječanstva, u kojoj će svaki napor biti blagosloven, svaka žrtva sveta, svaka misao samonikla, nošena našom riječi, i svako djelo sa pečatom našeg imena. Tada ćemo stvarati djela koja će biti produkt našeg slobodnog rada i izraz našeg rasnog genija, djela prema kojima će sve što je učinjeno u stoljećima tuđe uprave izgledati kao nedostojne igračke. Premostićemo veće rijeke i dublje ponore. Sagradićemo nove, veće i bolje mostove, i to ne da vezuju tuđe centre sa pokorenim pokrajinama, nego da spajaju naše krajeve među sobom i našu državu sa cijelim ostalim svijetom. Jer, o tom više nema sumnje, nama je suđeno da ostvarimo ono čemu su svi naraštaji prije nas težili: državu, rođenu u slobodi i zasnovanu na pravdi, kao jedan dio božje misli, ostvaren na zemlji.

Bahtijarević je ćutao. A i Galusov glas je počeo da se spušta. Kako se njegov govor dizao svojim smislom, tako je njegov glas bivao sve niži i promukliji, pretvarao se u jak i strastven šapat, i najposle izgubio u velikoj tišini noći. Sad su ćutala oba mladića. Pa ipak, u noći je ležalo, izdvojeno, teško i uporno Bahtijarevićevo ćutanje, dizalo se, osetno i stvarno, kao neprelazan zid u tami, i samom težinom svoga postojanja poricalo odlučno sve što je onaj drugi govorio, i objavljivao svoj nemi, jasni i nepromenljivi smisao:

»Temelji sveta i osnovi života i ljudskih odnosa u njemu utvrđeni su za vekove. To ne znači da se oni ne menjaju, ali mereni dužinom ljudskog života izgledaju večni. Odnos između njihovog trajanja i dužine ljudskog veka isti je kao odnos između nemirne, pokretne i brze površine reke i njenog stalnog i čvrstog dna čije su izmene spore i neprimetne. I sama pomisao o promeni tih »centara« nezdrava je i neizvodljiva. To je isto kao kad bi neko zaželeo da menja i pomera izvore velikih reka i ležišta planina. Želja za naglim promenama i pomisao o njihovom nasilnom izvođenju javljaju se često među ljudima, kao bolest, i hvataju maha ponajviše u mladićskim glavama; samo, te glave ne misle kako treba, ne postižu na kraju ništa i obično se ne drže dugo na ramenima. Jer, nije ljudska želja ono što raspolaže i upravlja stvarima sveta. Želja je kao vetar, premešta prašinu sa jednog mesta na drugo, zamračuje ponekad njome ceo vidik, ali na kraju stišava se i pada i ostavlja staru i večnu sliku sveta iza sebe. Trajna dela na zemlji ostvaruju se božjom voljom, a čovek je samo njeno slepo i pokorno oruđe. Delo koje se rađa iz želje, čovekove želje, ili ne doživi ostvarenje ili nije trajno; u svakom slučaju nije dobro. Sve ove bujne želje i smele reči pod noćnim nebom, na kapiji, neće promeniti u osnovi ništa; proći će iznad velikih i stalnih stvarnosti sveta i izgubiti se tamo gde se smiruju želje i vetrovi. A zaista veliki ljudi, kao i velike građevine, niču i nicaće tamo gde im je božjim promislom određeno mesto, nezavisno od praznih, prolaznih želja i ljudske sujete.«

Ali Bahtijarević nije izgovorio nijednu od tih reči. Oni koji, kao ovaj muslimanski mladić, begovski unuk, nose svoju filozofiju u svojoj krvi, žive i umiru po njoj, ali ne umeju da je iskažu rečima niti osećaju potrebe za tim. Posle dužeg ćutanja Stiković i Glasinčanin videše samo kako neko od one dvojice nevidljivih drugova iza zida baci dogorelu cigaretu i kako ona, kao kresnica, pada u velikom luku s mosta u Drinu. U isto vreme čulo se kako su ćutke i polagano krenuli dalje prema pijacu. Sa njima se brzo gubila i jeka njihovih koraka.

Ostavši opet sami, Stiković i Glasinčanin prenuše se i pogledaše kao da su se tek sada našli.

Njihova lica na slaboj mesečini pokazuju osvetljene i tamne površine koje se oštro lome i presecaju, i izgledaju mnogo starija nego što jesu. Žar od njihovih cigareta dobio je fosforan sjaj. Obojica su potišteni. Razlozi su posve različni, ali potištenost jednaka. U obojici jedna ista želja: da se digne i ide kući. Ali obojica su kao prikovani na kamenim sedištima, još mlakim od sunčanog dana. Razgovor one dvojice mlađih drugova, kome su slučajno i neopaženi prisustvovali, bio im je dobro

došao kao odlaganje njihovog međusobnog razgovora i objašnjavanja. Ali sad se to više nije moglo izbeči.

— Jesi li video Heraka i njegovu argumentaciju? — otpoče Stiković prvi, vraćajući se na svoju večerašnju diskusiju, i odmah oseti u tome izvesnu svoja bolest.

Glasinčanin, koji je opet Osećao trenutno preimućstvo svoga položaja kao sudija, ne odgovori odmah.

— Molim te, — nastavljao je nestrpljivo Stiković, — danas govoriti o klasnoj borbi i preporučivati sitan rad, kad je posljednjem našem čovjeku jasno da su nacionalno ujedinjenje i oslobođenje, izvršeni revolucionarnim sredstvima, najpreči zadaci zajednice! Pa to je smiješno!

U Stikovićevom glasu bilo je pitanja i poziva na razgovor. Ali Glasinčanin i opet ne odgovori. U tišini toga osvetničkog i pakosnog ćutanja do njih je dopirala muzika koja se sada javila iz oficirske kasine na obali. U prizemlju su bili osvetljeni i širom otvoreni prozori. Svirala je violina, praćena klavirom. To svira vojni lekar, Regimentsarzt, Dr. Balaš, a prati ga žena komandanta garnizona, pukovnika Bauera. (Vežbaju drugi deo Šubertove sonatine za klavir i violinu. Polaze dobro i složno, ali pre nego što stignu do polovine, klavir istrčava napred. Violina prekida svirku. Posle kraće tišine u kojoj valjda raspravljaju o tom spornom mestu, počinju stav iznova.) Oni gotovo redovno vežbaju ovako i sviraju do u neko doba noći, dok pukovnik u drugoj sobi igra svoje beskonačne partije preferansa ili prosto kunja uz mostarsko vino i švapsku cigaru, a mlađi oficiri prave među sobom šale na račun zaljubljenih muzikanata.

Između gospođe Bauer i mladog lekara zaista se plete već mesecima jedna složena i teška istorija. Pravu prirodu njihovih odnosa ne umeju da odrede ni najoštroumniji među oficirima. Jedni tvrde da je ta veza čisto duhovna (i naravno smeju se tome), a drugi da u svemu tome i telo ima deo koji mu pripada. Tek njih dvoje je nerazdvojno, sa potpunim očinskim pristankom pukovnika, koji je dobričina čovek, već dobro otupeo od službe, godina, vina i duvana.

Cela kasaba je znala ovo dvoje kao par. Inače je celo to oficirsko društvo živelo potpuno odvojeno, svojim zasebnim životom, bez ikakve veze ne samo sa domaćim narodom i građanstvom nego i sa činovnicima strancima. Na ulasku u njihove parkove, pune okruglih i zvezdolikih leja sa neobičnim cvećem, pisalo je zaista na istoj tabli i da

je pse zabranjeno puštati po parku i da civilistima nije dozvoljen ulaz. Njihove zabave i njihovi plesovi bili su nepristupačni svima koji ne nose uniformu. Ceo njihov život bio je zaista život ogromne i u sebe zatvorene kaste, koja neguje svoju isključivost kao najvažniji deo svoje snage, i pod bleštavim i ukočenim spoljnim izgledom krije u sebi sve što inače život daje ostalim ljudima od veličine i bede, slasti i gorčine.

Ali ima stvari koje su po svojoj prirodi takve da ne mogu da ostanu skrovite i koje probijaju svaki i najkrući okvir i prelaze svaku i najstrožu granicu. (»Imaju tri stvari koje se ne daju sakriti«, govorili su Osmanlije, »a to su: ljubav, kašalj i siromaštvo.«) To je bio slučaj sa ovim parom zaljubljenih ljudi. Nema u kasabi starca ni deteta, ženska ni muška, koje nije naišlo na njih na nekoj od njihovih šetnji, kad izgubljeni u razgovoru, potpuno slepi i gluvi za sve oko sebe, idu usamljenim putevima oko kasabe. Čobani su se navikli na njih kao na one parove buba koji se u maju mesecu viđaju po lišću pored puta; sve dve i dve, priljubljene jedna uz drugu. Svuda su ih viđali: oko Drine i Rzava, ispod ruševina Starog grada, na drumu koji vodi iz varoši, oko Stražišta. U svako doba dana. Jer, ljubavnicima je vreme uvek kratko i nijedna staza nije im dovoljno dugačka. Jahali su na konjima, vozili se lakim kolima, ali najviše su pešačili, i to onim hodom kojim idu dvoje ljudi koji postoje samo jedno za drugo i onim karakterističnim korakom koji već sam po sebi kazuje da im je ravnodušno sve na svetu osim onoga što jedno drugom imaju da kažu.

On je pomađareni Slovak, činovnički sin, siromah, školovan o državnom trošku, mlad, zaista muzikalan, ambiciozan, suviše osetljiv, naročito zbog svoga porekla koje mu smeta da se smatra kao potpuno ravnopravan sa oficirima Nemcima ili Mađarima iz uglednijih ili bogatijih porodica. Ona je žena u četrdesetim godinama, osam godina starija od njega. Visoka i plava, već malo uvela, ali savršeno bele i ružičaste kože, velikih, sjajnih modrih očiju, ona liči izgledom i držanjem na one portrete kraljica koji očaravaju mlade devojke.

Svako od ovo dvoje ljudi ima svoje lične, stvarne ili uobražene, ali duboke razloge nezadovoljstva sa životom. A osim toga i veliki zajednički razlog: oboje se osećaju nesrećni i kao prognani u ovoj kasabi i u društvu oficira, većinom praznoglavih i ništavnih ljudi. Zato se njih dvoje drže grčevito kao dva brodolomca. Poniru jedno u drugo, gube se i zaboravljaju u dugim razgovorima ili, ovako kao sada, u muzici.

Takav je bio nevidljivi par čija je muzika ispunjavala mučnu tišinu između dvojice mladića.

U jednom trenutku, muzika koja se razlivala u mirnoj noći pomrsi se opet i prekide za neko vreme. U tišini koja je nastala Glasinčanin progovori nekim drvenim glasom, nadovezujući na Stikovićeve poslednje reči.

— Smiješno!? Pa smiješno je mnogo štošta u ovoj diskusiji, ako ćemo pravo.

Stiković izvadi naglo cigaretu iz usta, a Glasinčanin nastavi polagano ali odlučno da izlaže svoju misao za koju se vidi da nije od večeras, nego da ga je dugo mučila.

— Ja pažljivo slušam sve ove diskusije; i vas dvojicu i druge školovane ljude u kasabi; čitam i novine i časopise. I što vas više slušam sve se više uvjeravam da većina tih usmenih ili pismenih diskusija i nema veze sa životom i njegovim stvarnim zahtjevima i problemima. Jer život, pravi život, ja posmatram iz najbliže blizine, vidim ga na drugima i osjećam na sebi. Može biti da se ja varam, a ne umijem ni da se izrazim dobro, ali meni se često nameće misao da su tehnički napredak i relativni mir u svijetu stvorili jednu vrstu zatišja, jednu naročitu atmosferu, vještačku i nestvarnu, u kojoj jedna klasa ljudi, takozvanih inteligenata, može slobodno da se preda dokonoj i zanimljivoj igri sa idejama i »pogledima na život i svijet«. Jednu vrstu staklenih bašta duha, sa vještačkom klimom i egzotičnom florom, a bez ikakve veze sa zemljom, stvarnim a tvrdim tlom po kome se kreću mase živih ljudi. Vi mislite da raspravljate o sudbini tih masa i njihovoj upotrebi u borbama za postizanje viših ciljeva koje im vi postavljate, a u stvari, kotači koji se okreću u vašim glavama nemaju nikakve veze sa životom mase, ni sa životom uopšte. Tu vaša igra postaje opasna, ili bar može da postane opasna, i za druge i za vas same.

Glasinčanin zastade. Stiković je bio toliko iznenađen ovim dugim i smišljenim izlaganjem da nije ni pomišljao da ga prekine i da mu odgovori. Tek kad je čuo reč »opasno«, on učini jedan ironičan pokret rukom. To razdraži Glasinčanina koji nastavi življe:

— Dabogme, kad vas čovjek sluša mogao bi pomisliti da su sva pitanja sretno riješena, sve opasnosti zauvijek otklonjene, svi putevi poravnati i otvoreni, i samo treba njima krenuti. A kad tamo, u životu nije ništa riješeno niti se lako rješava, niti ima izgleda na potpuno rješenje, nego je sve teško i zamršeno, skupo i vezano sa nesrazmjerno velikim

rizikom; nigdje traga ni od Herakovih smjelih nada ni od tvojih velikih vidika. Muči se čovjek dovijeka a nikad nema ni ono što mu treba a kamoli ono što želi. A teorijama kao što su vaše zadovoljava samo vječnu ljudsku potrebu za igrom, laska svojoj sujeti, vara samo i sebe i druge. To je istina, bar kako se meni čini.

— Nije tako. Treba samo da uporediš razne istorijske epohe pa da vidiš takozvani progres i smisao čovjekove borbe, pa prema tome i »teorija« koje daju pravac borbi.

Glasinčanin odmah pomisli da je to aluzija na njegovo prekinuto školovanje i kao uvek u takvom slučaju, zadrhta u sebi.

— Ja ne studiram istoriju, — poče on.

— Eto vidiš, a da studiraš ti bi vidio...

— Ali ne studiraš je ni ti.

— Kako? To jest... ovaj, pa dabogme da studiram.

— Pored prirodnih nauka?

Glas je drhtao pakosno. Stiković se zbuni za trenutak a onda reče nekim mrtvim glasom:

— E pa, kad hoćeš baš da znaš, tako je: pored prirodnih nauka, ja se bavim i političkim i istorijskim i socijalnim pitanjima.

— Dobro je kad stižeš. Jer, koliko znam, ti si pored toga i govornik i agitator, i pjesnik i ljubavnik.

Stiković se nasmeja neprirodno. Kao daleka ali mučna stvar prođe mu kroz sećanje današnje poslepodne u zabačenoj školskoj sobi i tek tada se priseti da su se Glasinčanin i Zorka lepo gledali do njegovog dolaska u kasabu. Čovek koji ne voli nije sposoban da oseti veličinu tuđe ljubavi ni snagu ljubomore ni opasnost koja se u njoj krije.

I razgovor dvojice mladića pretvori se, bez prelaza, u žučnu ličnu svađu koja je od samog početka lebdela u vazduhu između njih. A mladi ljudi ne beže od svađe, kao što i mlade životinje lako zameću među sobom besne i grube igre.

— Šta sam ja i čime se bavim to se, na kraju krajeva, nikoga ne tiče. Ne pitam ni ja tebe za tvoje kubike ni balvane.

Onaj grč koji se uvek stegne u Glasinčaninu pri pomenu njegovog položaja zabole ga naročito.

— Ostavi ti moje kubike. Ja od njih živim, ali ne hohštaplerišem njima, ne varam nikoga, ne zavodim ...

— Koga ja zavodim? — odade se Stiković

— Svakoga ili *svaku* koja se da zavesti.

— To nije istina!

— To je istina. I sam znaš da je istina. I kad si me povukao za jezik, onda hoću da ti kažem.

— Nisam ljubopitljiv.

— Ali ja hoću da ti kažem, jer i preskačući po vas dan balvane može čovjek nešto da vidi i nauči, da smisli i osjeti. Hoću da ti kažem šta mislim o tvojim mnogobrojnim zanimanjima i sposobnostima i tvojim smjelim teorijama, pa i o tvojim stihovima i tvojim ljubavima.

Stiković učini pokret kao da će ustati, ali ostade na mestu. Klavir i violina iz kasine nastavili su odavno svirku (treći, veseli i živahni dio sonatine) i njihova muzika se gubila u noći, u šumu reke.

— Hvala, čuo sam od drugih, pametnijih od tebe.

— Ne, ne. Drugi ili te ne znaju ili ti lažu ili misle isto što i ja, ali šute. Sve tvoje teorije, sva tvoja mnogobrojna duhovna zanimanja, kao i tvoje ljubavi i tvoja prijateljstva, sve to proizlazi iz tvoje ambicije, a tvoja ambicija je lažna i nezdrava, jer dolazi od tvoje sujete, samo i jedino od sujete.

— Ha, ha!

— Jeste. I ta nacionalistička ideja koju sada tako vatreno ispovijedaš, i to je samo jedan naročiti oblik tvoje sujete. Jer ti ne možeš da voliš ni svoju majku ni svoje sestre ni rođenog brata, a kamoli jednu ideju. I ti bi jedino iz sujete mogao da budeš dobar, darežljiv, požrtvovan. Jer tvoja sujeta to je glavna snaga koja te pokreće, tvoja jedina svetinja,

jedina stvar koju voliš više nego sebe samoga. Onaj ko te ne zna mogao bi lako da se prevari gledajući tvoju radinost i borbenost, tvoju predanost nacionalističkom idealu, nauci, poeziji, ili ma kakvom višem cilju koji je iznad ličnosti. Ali ti ne možeš ničem dugo služiti i ni uz koga trajno ostati, jer ti to tvoja sujeta ne da. I onog trenutka kad ne bude u pitanju tvoja sujeta, sve će to za tebe postati tuđe i daleke stvari za koje ti nećeš htjeti nećeš moći ni prstom maknuti. I samog sebe ti ćeš iznevjeriti zbog nje, jer si ti i sam samo rob svoje sujete. Ti sam ne znaš koliko si sujetan. Ja te poznajem u dušu i samo ja znam kakvo si ti čudovište od sujetna čovjeka.

Stiković nije odgovarao ništa. U prvi mah on je bio iznenađen smišljenim i strasnim govorom svoga druga koji se sada odjednom javljao pred njim u neočekivanoj ulozi i novoj svetlosti. Zatim mu je taj jetki, jednomerni govor, koji ga je u početku vređao i izazivao, počeo da biva zanimljiv, gotovo prijatan. Pojedine reči su ga, istina, ujedale za srce i bolele, ali sve zajedno — celo to oštro i duboko ulaženje u njegov karakter — laskalo mu je i godilo na jedan naročit način. Jer, reći mladom čoveku kao što je ovaj da je čudovište, to znači samo zagolicati prkos i samoljublje u njemu. I stvarno, on je želeo da Glasinčanin produži to svirepo rovanje po njegovoj unutrašnjosti, tu jarku projekciju njegove skrivene ličnosti, jer je u tome nalazio samo još jedan dokaz svoje izuzetnosti i nadmoćnosti. Njegov ukočen pogled počivao je na beloj ploči u zidu preko puta, koja se na mesečini isticala iz crvenog kamena. Netremice je gledao u taj nerazumljivi turski natpis kao da iz njega čita i odgoneta dublji, pravi smisao onoga što mu oštro i smišljeno govori ovaj zli drug pored njega.

— Ni do čega tebi nije stalo, i ti stvarno niti voliš niti mrziš, jer i za jedno i za drugo treba bar za trenutak izići iz sebe, izložiti se, zaboraviti, prevazići sebe i svoju sujetu. A ti to ne možeš; niti ima stvari za koju bi ti to učinio, sve i kad bi mogao. Tebe tuđi jad ne može ni da dirne a kamoli da zaboli; pa ni tvoj rođeni, samo ako laska tvojoj sujeti. Ti ništa i ne želiš i ničemu se ne raduješ. Ti čak nisi ni zavidljiv, ali ne od dobrote, nego od bezgranične samoživosti, jer ne primjećuješ tuđu sreću kao ni tuđu nesreću. Tebe ne može ništa ganuti ni pokrenuti. Ti se ne zaustavljaš ni pred čim, ne što si hrabar, nego što su u tebi zakržljali svi zdravi nagoni, što za tebe, pored tvoje sujete, ne postoje ni krvne veze ni urođeni obziri, ni bog ni svijet, ni rod ni drug. Ti ne cijeniš ni svoje rođene sposobnosti. Umjesto savjesti tebe može da peče samo povrijeđena sujeta, jer jedino ona uvijek i u svemu progovara iz tebe i diktira tvoje postupke.

— Je li to zbog Zorke? — progovori Stiković odjednom.

— Pa, baš ako hoćeš, da govorimo i o tom. Jest, i zbog Zorke. Ni do nje tebi nije stalo, ni ovoliko. I to je samo tvoja nemoć da se zaustaviš i uzdržiš ma pred čim što ti se slučajno i trenutno nudi i što laska tvojoj sujeti. Jest, ti osvajaš sirote, zbunjene i neiskusne učiteljice, kao što pišeš članke i pjesme, držiš govore i predavanja. I još ih nisi potpuno ni osvojio, a već su ti teške, jer već tvoja sujeta zja i pohlepno gleda dalje. Ali to je i tvoje prokletstvo da se nigdje ne možeš zaustaviti i nikad nasititi i zadovoljiti. Ti sve potčinjavaš svojoj sujeti, ali ti si njen prvi rob i najveći mučenik. Može biti da ćeš ti još mnogo slave i uspjeha imati, i većih uspjeha nego što je slabost zaluđenih žena, ali ni u jednom nećeš naći zadovoljstva, jer će te tvoja sujeta šibati da ideš dalje, jer ona guta sve, i najveće uspjehe, i zaboravlja ih odmah, ali svaki i najmanji neuspjeh i uvredu pamti dovijeka. A kad sve obrsti, polomi, ukalja, unizi, rastjera ili uništi oko tebe, tada ćeš u toj pustinji ostati sam, lice u lice sa svojom sujetom, i nećeš imati ništa da joj pružiš, i tada ćeš jesti sam sebe, ali ti to neće pomoći, jer će te tvoja sujeta, navikla na bolje zalogaje, prezreti kao hranu i odbaciti. Takav si ti, iako izgledaš drugačiji u očima većine ljudi, iako i sam o sebi drugačije misliš. Ali ja te znam.

Tu Glasinčanin naglo ućuta.

Na kapiji se već osećala svežina noći i širila tišina praćena večnim šumom vode. Nisu ni primetili kad je muzika sa obale prestala. Oba mladića bila su potpuno zaboravila gde su i šta rade, zaneseni svaki svojim mislima, kako samo mladost može da se zanese. Ljubomorni i nesrećni »kubikaš« govorio je ono o čemu je toliko puta strasno, duboko i živo mislio, ali za što nikad nije uspevao da nađe odgovarajuće reči i izraze, govorio je sada lako i rečito, gorko i poneseno. A Stiković je slušao, nepomičan i zagledan u belu ploču sa natpisom, kao u bioskopsko platno. Njega je pogađala svaka reč, osećao je svaku oštricu, ali u onom što mu je govorio taj nevidljivi drug kraj njega on nije više nalazio uvrede ni video opasnosti. Naprotiv, činilo mu se da sa svakom Glasinčaninovom reči raste i da na nevidljivim krilima leti, nečujno a brzo, smelo i uzbudljivo, da leti visoko iznad svih ljudi na zemlji i njihovih veza, zakona i osećanja, sam, gord i velik, i srećan ili nešto slično kao srećan. Leti iznad svega. I taj glas i te protivnikove reči, to je romon voda i šum nevidljivog, nižeg sveta negde duboko ispod njega, za koji mu je svejedno šta je i kakav je, šta misli i šta govori, jer ga on preleće kao ptica predeo.

Trenutak Glasinčaninovog ćutanja kao da otrezni obojicu. Nisu smeli da se pogledaju. Bog sam zna u kom bi se pravcu svađa nastavila, da se na mostu, dolazeći sa pijaca, ne pojaviše neki pijani ljudi, sa isprekidanim pesmama i glasnim dozivanjem. Sve ih je nadvikivao jedan tenor koji je isprekidano i suviše visoko pevao starinsku pesmu:

Mudra li si, lijepa li si,
Lijepa Fato Avdagina!

Već po tim glasovima oni raspoznaše nekoliko mlađih trgovaca i gazdinskih sinova. Jedni su išli pravo i polako, drugi krivudali i posrtali. Iz glasnih šala moglo se razabrati da dolaze »ispod topola«.

U toku ranijeg pričanja zaboravili smo da kažemo za još jednu novinu u kasabi. (Izvesno ste i vi primetili kako čovek lako zaboravlja da kaže ono o čem ne voli da govori.)

Ima više od petnaest godina, još pre nego što je počelo građenje pruge, doselio se u kasabu neki Mađar sa ženom. On se preživao Terdik, a žena mu se zvala Julka i govorila je srpski, jer je bila rodom iz Novog Sada. Odmah se saznalo da su došli sa namerom da u kasabi otvore radnju za koju u narodu nije bilo imena. I otvorili su je tamo na kraj varoši, ispod visokih topola koje rastu na podnožju Stražišta, u jednoj staroj begovskoj kući koju su potpuno pregradili.

To je bilo stidno mesto kasabe. Na toj kući su po ceo dan zastrti prozori. A sa mrakom pali se nad ulazom bela karbitska svetlost koja gori po svu noć. Iz prizemlja je odjekivala pesma i zvuči automatskog pianina. Među mladićima i raspusnim ljudima izgovarala su se imena devojaka koje je Terdik doveo i držao u svojoj radnji. U početku su bile četiri: Irma, Ilona, Frida i Aranka.

Svakog petka mogle su se videti »Julkine djevojke« kako u dva fijakera odlaze do bolnice na nedeljni pregled. Bile su nabeljene i narumenjene, sa cvećem na šeširima, sa dugačkim suncobranima na kojima su lepršali volani od čipaka. Pred tim fijakerima kasabalijske žene su sklanjale svoju žensku decu i okretale glavu sa pomešanim osećanjima gađenja, stida i sažaljenja.

Kad su počeli radovi na pruzi i naišao priliv novca i radništva, broj devojaka se povećao. Terdik je pored stare, turske kuće sazidao novu zgradu »pod plan«, sa krovom od crvenog crepa, koji se nadaleko video. Tu su bila tri odeljenja. Opšta sala, *Extra-Zimmer* i *Offizierssalon.* U svakoj od tih prostorija bile su razne cene i razni

gosti. Tu, »ispod topola«, kako se u kasabi govorilo, sad su mogli da ostavljaju svoj nasleđeni ili stečeni novac sinovi i unuci onih koji su nekad pili u Zarijevoj mehani ili docnije kod Lotike. Tu su se odigravale najkrupnije šale i najslavnije tuče, strasne pijanke i sentimentalne drame. Tu su imale svoj koren i mnoge lične i porodične nesreće u kasabi.

Središte ovog pijanog društva koje je prvi deo noći provelo »Pod topolama« i sada došlo da se rashladi na kapiji, bio je neki Nikola Pecikoza, blesav mladić i dobričina, koga gazdinski sinovi opijaju da bi sa njim terali šale.

Pre nego što su pijanci došli do kapije, zastadoše kraj ograde. Čula se pijana i glasna prepirka. Nikola Pecikoza se kladio u dva litra vina da će preći po kamenoj ogradi do kraj mosta. Prekidoše opkladu i mladić se ispe na ogradu i pođe, raširenih ruku, oprezno mećući nogu pred nogu kao mesečar. Kad je stigao do kapije, spazi dva kasna gosta, ali im ne reče ništa, nego pevušeći nešto i povodeći se onako pijan, nastavi svoj opasni put, dok je veselo društvo išlo za njim. Njegova velika senka na slaboj mesečini poigravala je po mostu i lomila se na ogradi s protivne strane.

Prođoše i pijanci sa svojim neobuzdanim klicanjem i besmislenim primedbama. Dva mladića se tada digoše i bez pozdrava krenuše, svaki za sebe, svojim kućama.

Glasinčanin zamače u mrak, ka levoj obali Drine, kuda je vodio put njegovoj kući, gore na Okolištu. Stiković se uputi laganim korakom na protivnu stranu, ka pijacu. Išao je sporo i neodlučno. Nije mu se napuštalo ovo mesto na kome je bilo svetlije i svežije nego u varoši. Zastade pored ograde mosta. Osetio je potrebu da se za nešto uhvati, na nešto nasloni.

Mesec je bio legao za Vidovu Goru. Naslonjen na kamenu ogradu na samom kraju mosta, mladić je posmatrao dugo velike senke i retke svetlosti svoga rodnog mesta, kao da ga sada prvi put gleda. Na kasini su bila osvetljena samo još dva prozora. Svirka se više nije javljala. Tu je valjda onaj par nesrećnih ljudi, lekar i pukovnikovica, vodio svoje razgovore o muzici i ljubavi ili o svojim ličnim sudbinama koje niti su se dale smiriti svaka u sebi ni složiti međusobno.

Sa tačke na kojoj je Stiković sada stajao videlo se da i na Lotikinom hotelu svetli još jedan prozor. Mladić je gledao u te osvetljene prozore sa obe strane mosta, kao da od njih očekuje nešto. Bio je iznuren i

tužan. Vratolomna šetnja ovoga bezumnika Pecikoze podsetila ga je odjednom na najranije detinjstvo, kad je idući u školu gledao u magli zimskog jutra zdepastog Ćorkana kako igra po ovoj istoj ogradi. A svako sećanje na detinjstvo izazivalo je u njemu tugu i nelagodnost. Onaj osećaj kobne a zanosne veličine i vasionskog leta iznad svega i svakoga, koji su u njemu izazvale Glasinčaninove vatrene i tvrde reči, sad se izgubio. Izgledalo mu je da se naglo spustio i da sa naporom gamiže po mračnoj zemlji kao i svi ostali. Muči ga i sećanje na sve ono što je bilo sa učiteljicom i što nije trebalo da bude (kao da je neko drugi u njegovo ime to učinio!), na članak u časopisu koji mu je izgledao i slab i pun nedostataka (kao da ga je drugi za njega pisao i protiv njegove volje a pod njegovim imenom objavio!), na dugi govor Glasinčaninov, koji mu se sad odjednom ukazivao pun zlobe i mržnje, krvavih uvreda i stvarnih opasnosti.

Tu zadrhta od unutarnje jeze i svežine koja je dolazila sa reke. Kao da se prenuo, tek tada primeti da su oba prozora na kasini ugašena. Iz zgrade su izlazili poslednji gosti. Preko mračnog pijaca su im kuckale dugačke sablje i odjekivao glasan, izveštačen govor. Tada se mladić teško odvoji od zida i pogledavši još jednom osvetljeni prozor na hotelu kao poslednju svetlost zamrle kasabe krenu sporim korakom svojoj sirotinjskoj kući, gore na Mejdan.

Jedini osvetljeni prozor na hotelu, koji je ostao kao poslednji znak budnog života te noći u kasabi, bio je onaj mali, na prvom spratu, gde se nalazi Lotikina soba. Tamo Lotika i noćas sedi za svojim pretrpanim stolićem. Isto kao nekad, pre dvadeset i više godina, kad je dolazila u ovu sobicu da bar za trenutak odahne od vreve i navale u hotelu. Samo što je sada dole sve mirno i mračno.

Još oko deset sati Lotika se povukla u svoju sobu i spremala za spavanje. Pre nego što će da legne, prišla je prozoru da još jednom udahne svežine sa vode i bacila pogled na onaj posljednji luk mosta na slaboj mesečini, koji je jedini i večito isti vidik sa njenog prozora. Tada se setila nekog starog računa i sela za stolić da ga potraži. Ali kad je jednom počela da pregleda svoje račune, ona se zanela, zaboravila na vreme i svoju potrebu za snom, i ostala više od dva sata za stolom.

Ponoć je davno prošla, a Lotika, rasanjena i zanesena, niže brojku na brojku i prevrće list za listom.

Lotika je umorna. Preko dana, u razgovorima i poslovima, ona je još jednako živa i okretna i rečita, ali ovako u noći, kad ostane sama, oseća svu težinu svojih godina i svoga umora. Lotika je oronula. Od

njene nekadašnje ljepote ostali su samo tragovi. Mršava je, žuta u licu; kosa bez sjaja i retka na temenu; a zubi,njeni sjajni i nekad kao grad tvrdi zubi, proredili se i požuteli. Pogled crnih, još sjajnih očiju tvrd, i na mahove tužan.

Lotika je umorna, ali ne onim blagoslovenim i slatkim umorom od mnogog posla i velike zarade, koji je nekad nagonio da u ovoj istoj sobi traži odmora i predaha. Stigla starost i naišla vremena koja nisu dobra.

Ne bi mogla rečima da izrazi, ni sama sebi ne može dobro da objasni, ali oseća na svakom koraku da su se vremena pokvarila, bar za onoga ko ima pred očima samo svoj dobitak i svoju porodicu. Kad je ona, pre trideset godina, došla u Bosnu i otpočela rad, život je izgledao kao da je iz jednog komada. Svi su išli u istom pravcu u kome i ona: za poslom i sa porodicom. Svak je bio na svom mestu i za svakoga je bilo mesta. A nad svima je bio jedan red i jedan zakon; tvrd red i strog zakon. Takav je onda Lotiki izgledao svet. A sada, sve se pomerilo i ispremeštalo. Ljudi se dele i izdvajaju, i to, kako njoj izgleda, bez reda i vidljivog smisla. Zakon dobitka i gubitka, divni zakon koji je uvek upravljao ljudskim postupcima kao da više ne važi jer toliki rade, govore i pišu stvari kojima ona ne vidi cilj ni smisao i od kojih mogu da imaju samo nezgode i štete. Život se kida, mrvi i osipa. Uopšte, izgleda da je ovom sadašnjem naraštaju više stalo do njegovog shvatanja o životu nego do života samog. To izgleda ludo i to je njoj potpuno neshvatljivo, ali je tako. I zbog toga život gubi od vrednosti i sav se troši u rečima. To Lotika jasno vidi i oseća na svakom koraku.

Poslovi, koji su nekad poigravali pred njenim očima kao stado veselih jaganjaca, sad leže, mrtvi i teški kao ono veliko nadgrobno kamenje na jevrejskom groblju. Ima već desetak godina kako hotel slabo radi. Šuma oko kasabe je isečena i seča se odmiče sve dalje i dalje a sa njom i najbolja hotelska mušterija i zarada. Onaj drski i bestidni prostak Terdik otvorio je svoju »kuću« pod topolama i privukao mnoge od Lotikinih gostiju, pružajući im lako i neposredno ono što u njenom hotelu nisu nikad ni za kakav novac mogli da imaju. Lotika se dugo bunila protiv te nelojalne i sramotne konkurencije i tvrdila da su došla poslednja vremena u kojima više nema ni zakona ni reda ni mogućnosti poštene zarade. U svom ogorčenju ona je jednom, još u početku, nazvala Terdika »kuplerom«. On je tužio sudu i Lotika je osuđena i platila je globu zbog uvrede časti. Ali ona ga ni danas ne naziva drugačije; samo pazi malo pred kim govori. Nova oficirska kasina ima svoj restoran, svoj podrum dobrih pića i svoje sobe za prenoćišta, gde odsedaju ugledni stranci. Gustav, mrgodni i potuljeni

ali vešti i pouzdani Gustav, napustio je posle toliko godina njen hotel, otvorio sam kafanu u čaršiji, na najprometnijem mestu, i postao od saradnika bezobzirnim konkurentom. Pevačka društva i razne čitaonice koje su, kao što smo videli, nastale u kasabi poslednjih godina, imaju svoje kafane i privlače mnoge goste.

Nema onog nekadašnjeg života ni u velikoj sali, ni pogotovu u *Extra-Zimmeru.* Tu sada ručava poneki neženjen činovnik, čitaju se novine i pije kafa. Svakog dana posle podne navrati Alibeg Pašić, ćutljivi i vatreni drug Lotikine mladosti. On je i sada odmeren i diskretan u govoru i pokretima, uredan i pažljivo odeven, ali je potpuno posedeo i otežao. Zbog jakog diabetesa od koga boluje već godinama, služe mu kafu sa saharinom. Mirno puši i, ćuteći po svom običaju, sluša Lotikino pričanje. A kad dođe vreme, diže se isto tako mirno i ćutke, i odlazi svojoj kući u Crnču. Tu je svakodnevno i Lotikin komšija gazda Pavle Ranković. Odavno ne nosi više narodno odelo, nego »tijesno«, građansko, samo je zadržao plitki crveni fes. Na njemu je uvek košulja sa štirkanim grudima, tvrdom kragnom i okruglim manšetama na kojima beleži brojeve i privremene račune. On je već odavno uspeo da zauzme prvo mesto u višegradskoj čaršiji. Njegov je položaj sada utvrđen i osiguran, ali ni on nije bez briga i teškoća. Kao sve starije i imućnije ljude, i njega zbunjuju nova vremena i hučna navala novih ideja i nov način života, mišljenja i izražavanja. Za njega je sve to obuhvaćeno jednom reči: »politika«. I ta »politika«je ono što ga zbunjuje i srdi i što mu zagorčava ove godine koje bi trebalo da su godine pokoja i zadovoljstva posle tolikih godina rada, štednje i odricanja. Jer, on ne bi hteo nipošto da se odvaja ili tuđi od većine svojih sunarodnika, ali isto tako on ne želi da dolazi u sukobe sa vlastima, sa kojima bi hteo da je uvek u miru i bar formalno u skladu. A to je teško, gotovo nemoguće postići. Ni sa svojim rođenim sinovima ne može da se razume kako treba. Oni su za njega, kao i sva ostala omladina, prosto neshvatljivi i neuračunljivi. (A za omladinom idu iz potrebe ili slabosti i mnogi stariji.) Po svome držanju i ophođenju i svima svojim postupcima ovaj mladi svet izgleda gazda-Pavlu kao da se odmetnuo, kao da i ne pomišlja da mu valja u ovom redu stvari živeti i umreti, nego da će kao pustahije u planini vek provesti. Ovaj mlad svet ne pazi šta će da kaže, ne gleda šta radi, ne broji koliko troši, najmanje se bavi svojim ličnim poslom, jede hleb ne misleći otkud mu dolazi, i govori, govori, govori, »na zvijezde laje«, kako se gazda Pavle izražavao u svojim prepirkama sa sinovima.

Taj način mišljenja bez granica, govor bez mere i život bez računa i protiv računa, to njega, koji je celog veka radio sa računom i prema računu, dovodi do besa i očaja. Kad ih sluša i gleda, strah ga hvata,

čini mu se da neoprezno i lakoumno diraju u same osnove života, u ono što je njemu najmilije i najsvetije. A kad traži od njih objašnjenja koja bi ga ubedila i umirila, oni mu odgovaraju prezrivo i sa visoka, krupnim i mutnim rečima: sloboda, budućnost, istorija, nauka, slava, veličina. A njemu se od apstraktnih reči koža ježi. Zato voli da posedi i popije kafu sa Lotikom, sa kojom se može razgovarati o poslovima i događajima, a sve na osnovu jednog utvrđenog i priznatog računa, daleko od »politike« i opasnih velikih reči koje sve dovode u pitanje a ništa ne objašnjavaju i ne potvrđuju. Pri razgovoru on često vadi svoju sitnu olovku koja nije ona od pre dvadeset i pet godina, ali je ista onakva izlizana i nevidljivo mala, i ono što govore stavlja na nepogrešnu i neumitnu probu cifara.Još ožive, u pričanju, neki davnašnji doživljaji, ili neku šalu čiji su učesnici u većini pokojnici, i onda i gazda Pavle, pognut i zabrinut, pređe u svoj dućan na pijacu. A Lotika ostane sama, sa svojim brigama i računima.

Ništa bolje od hotelske zarade ne stoje stvari sa Lotikinim spekulacijama. Prvih godina posle okupacije dovoljno je bilo kupiti ma koje akcije ma koga preduzeća, i čovek je bio siguran da je novac dobro uložio i da u pitanju može da bude samo veličina dobitka. Ali tada je hotel bio tek proradio i Lotika niti je raspolagala sa dovoljno gotovog novca niti je imala kredit koji je docnije stekla. A kad je stekla i novac i kredit, stanje se na tržištima bilo već izmenilo. Jedna od najvećih cikličkih kriza bila je zahvatila krajem XIX i početkom XX veka Austro-Ugarsku Monarhiju. Lotikine hartije počele su da igraju kao prašina na vetru. Ona je plakala od besa čitajući svake nedelje bečki *Merkur* sa poslednjim kursevima. Svi prihodi od hotela, koji je tada još dobro radio, bili su potpuno nedovoljni da popune praznine koje su nastajale usled opšteg padanja svih vrednosti. U to vreme, ona je pretrpela težak živčani slom koji je trajao pune dve godine. Bila je kao luda od bola. Razgovara s ljudima, a ne sluša šta kažu niti misli na ono što sama govori. Gleda ih pravo u lice, ali ne vidi njih, nego sitne rubrike *Merkura* koje treba da donesu njenu sreću ili nesreću. Tada je počela da kupuje lozove. Kad je već ionako sve samo kocka i igra slučaja, onda neka bude do kraja. U to vreme ona je držala sve moguće lozove svih zemalja. Uspela je da nabavi i jednu četvrtinu velike španske božične lutrije, čiji glavni zgoditak iznosi 15.000.000 peseta. Drhtala je pre svakog vučenja, plakala nad listama izvučenih lozova. Molila je od Boga da se desi čudo i da njen loz izvuče glavni zgoditak. Ali nikad nije dobivala.

Pre sedam godina Lotikin zet Caler udružio se sa dvojicom imućnih penzionera i osnovali su u kasabi »Modernu mlekarsku zadrugu«. Tri petine osnovnog kapitala dala je Lotika. Posao je bio zamišljen

naveliko. Računalo se da će prvi uspesi, koji nisu mogli izostati, privući pažnju kapitalista izvan kasabe, pa i izvan Bosne. Međutim, upravo kad se preduzeće našlo u tom prelaznom i kritičnom stadiju, nastupila je aneksiona kriza. To je uništilo svaku nadu na privlačenje novih kapitala. Ovi krajevi na granici postali su tako nesigurni da su i već investirani kapitali počeli da beže. Zadruga je likvidirana posle dve godine sa potpunim gubitkom celog uloženog kapitala. Lotika je morala da otuđi najbolje i najsigurnije papire, kao što su akcije Sarajevske pivare d. d. i tuzlanske fabrike sode Solvaj, da bi pokrila gubitak.

Uporedo sa ovim finansijskim nedaćama, kao da su vezane za njih, išle su i porodične brige i razočaranja. Istina, jedna Calerova ćerka, Irena, udala se neočekivano dobro. (Lotika je dala miraz.) Ali je starija kći Mina ostala. Ozlojeđena udajom mlađe sestre, nesrećna u svojim verenicima, ona se pre vremena izvrgla u oštru i gorku usedelicu koja je i život u kući i posao u hotelu činila težim i nepodnošljivijim nego što je sam po sebi bio. Caler, koji nije nikad ni bio živ i okretan, još je teži i neodlučniji, i živi u kući kao nem i dobroćudan gost od koga nema ni štete ni koristi. Calerova žena Debora rodila je, onako bolešljiva i u poodmaklim godinama, muško dete, ali nerazvijeno i sakato. Sad mu je već deseta godina a još ne može razgovetno da govori ni da stane na noge, nego se izražava neodređenim zvukovima i puže na rukama po kući. A tako je dobro i umiljato to jadno stvorenje i tako se grčevito drži svoje tetke Lotike, koju voli mnogo više nego rođenu majku, da se Lotika, pored svih svojih briga i poslova, brine i o njemu, hrani ga, oblači, uspavljuje. Gledajući svaki dan pred sobom tu nakazu od deteta, duša je boli što poslovi ne idu bolje i što nema više novaca da ga pošalje u Beč kod velikih lekara, u neki zavod, ili što se ne dešavaju čuda i što uzeti ne ozdravljuju božjom voljom, od ljudskih dobrih dela i molitava.

I oni Lotikini štićenici iz Galicije, koje je školovala ili poudavala u toku dobrih godina, zadavali su joj dosta brige i donosili razočaranja. Bilo je međunjima i takvih koji su osnovali svoju porodicu, razvili posao i stekli imetak. Od njih je Lotika primala redovno čestitke, pisma puna poštovanja i zahvalnosti, i redovne izveštaje o stanju u porodici. Ali ti Apfelmajeri koje je Lotika izvela na put, školovala ili udomila, nisu pomagali ni prihvatili nove siromašne rođake koji su se rađali i dorastali u Galiciji, nego su, naseljeni u tuđim varošima, brinuli samo o sebi i svojoj deci. Za njih kao da je najveći deo njihovog uspeha bio u tome da što pre i što potpunije zauvek zaborave Tarnov i usku, bednu sredinu iz koje su ponikli i koje su se srećno oslobodili. A Lotika sama nije više mogla da odvaja kao nekad i da onu crnu sirotinju iz Tarnova

izvodi na put. I nikad nije ni legla ni ustala a da je nije kao bol prožela pomisao da sada neko njen tamo u Tarnovu grezne beznadno i zauvek u neznanju i prljavštini, u sramnoj bedi koju ona dobro poznaje i protiv koje se celog veka bori.

Pa i među onima koje je ona podigla bilo je dosta uzroka žalosti i nezadovoljstva. Upravo najbolji među njima skrenuli su ili posrnuli posle prvih uspeha i lepih nada. Jedna sestrična, darovita pijanistkinja, koja je Lotikinom pomoću i nastojanjem svršila Bečki konzervatorij, otrovala se pre nekoliko godina, u vreme svojih prvih i najlepših uspeha; niko ne zna zašto.

Jedan od sinovaca, Albert, nada porodice i ponos Lotikin, svršio je sve studije i u gimnaziji i na univerzitetu sa odličnim uspehom i samo stoga što je Jevrejin nije promovisan »sub auspiciis regis« ni dobio carev prsten, kao što se Lotika potajno nadala. Ipak, Lotika ga je zamišljala bar kao uglednog advokata u Beču ili Lavovu, kad već kao Jevrejin ne može da bude visoki činovnik, što bi njenim ambicijama najviše odgovaralo. I u tome je nalazila nagradu za sve svoje žrtve oko njegovog školovanja. Ali tu je morala da doživi bolno razočaranje. Mladi doktor prava otišao je u novinare i postao član socijalističke stranke, i to onog ekstremnog krila koje se istaklo prilikom bečkog generalnog štrajka 1906. godine. I Lotika je morala svojim očima da pročita u bečkim novinama da je »prilikomčišćenja Beča od prevratničkih, tuđinskih elemenata proteran i poznati jevrejski bukač Dr. Albert Apfelmajer, pošto je prvo odležao dosuđenu mu kaznu od dvadeset dana zatvora«. To je, govoreći jezikom kasabe, isto kao da je otišao u hajduke. Posle nekoliko meseci Lotika je primila od svog dragog Alberta pismo kojim joj se javlja kao emigrant iz Buenos Ajresa.

Tih dana nije ni u ovoj svojoj sobici nalazila mira. Sa pismom u ruci odlazila je kod sestre i zeta, i očajna, izbezumljena unosila se u lice sestri Debori, koja je umela samo da plače, i vikala gnevno:

— Šta će biti od nas? Pitam te šta će biti od nas, kad niko ne ume da se digne ni da korača sam. Čim ga ne podržavaš ispod pazuha, on pada. Šta može da bude od nas? Prokleti smo, eto, to je!

— Gott, Gott, Gott! — uzdisala je sirota Debora, lijući krupne suze, i naravno nije mogla da odgovori ništa na Lotikino pitanje. Lotika sama nije nalazila odgovora, nego je sklapala ruke i dizala oči put neba, ali ne plačljivo i uplašeno kao Debora, nego gnevno i očajno.

— Socijalista je postao! So-ci-ja-li-sta! Nije nam dosta što smo Jevreji, nego još i to! O, veliki jedini Bože, šta sam ti zgrešila da me tako kazniš? Socijalista!

Ožalila je Alberta kao pokojnika i nije više o njemu govorila.

Tri godine posle toga jedna od sinovica, sestra toga istog Alberta, udala se vrlo dobro u Peštu. Lotika se pobrinula za devojačku spremu i vodila glavnu reč u moralnoj krizi koju je ta udaja izazvala u velikoj porodici tarnovskih Apfelmajera, bogatih samo decom i neokaljanom verskom tradicijom. Čovek za koga je ta sinovica trebalo da se uda bio je bogat berzijanac, ali hrišćanin, kalvinist, i stavio je kao uslov da devojka pređe u njegovu veru. Roditelji su se opirali, ali je Lotika, imajući jednako u vidu interes cele porodice, tvrdila da je teško ploviti bez krivudanja sa tolikim svetom na brodu i da za spas svih treba ponekad nešto od tereta i u more baciti. Ona je podržavala devojku.I njena je reč bila presudna. Devojka se pokrstila i udala. Lotika se nadala da će pomoću toga zeta uspeti da uvede u peštanski poslovni svet bar još nekog od sestrića i sinovaca koji su dorasli. Ali zla sreća je htela da je bogati peštanski berzijanac umro već u prvoj godini braka. Od žalosti mlada žena je pomerila pameću. Meseci su prolazili i njena velika potištenost nije popuštala. I sada, evo već četvrta godina kako mlada udovica živi u Pešti, predana svojoj neprirodnoj žalosti koja je isto što i mirno ludilo. Veliki, bogato uređeni stan zastrla je crnom čojom. A svakog dana odlazi na groblje, sedi pored muževljevog groba i čita mu tiho i predano listu berzanskih kurseva toga dana, od početka do kraja. Na sva nastojanja da je odvrate od toga i trgnu iz letargije u koju je zapala, ona odgovara krotko da je to pokojnik voleo iznad svega i da mu je to bila najslađa muzika za koju je znao.

Tako se mnogo raznih sudbina nagomilalo u ovoj maloj sobi. Mnogo računa, mnogo dubioza, mnogo zauvek otpisanih i brisanih pozicija u velikom i razgranatom Lotikinom knjigovodstvu. Ali princip radnje je ostao isti. Umorna je Lotika, ali nije obeshrabrena. Posle svakog gubitka i neuspeha, ona se pribere, stegne zube i produži da se brani. Jer, sav njen rad poslednjih godina svodi se na odbranu, ali ona se brani sa istim ciljem pred očima i sa istim uporstvom sa kojim je nekad sticala i podizala. U ovom hotelu ona je »muška glava« i za celu kasabu »tetka Lotika«. Ima ih još dosta i ovde i po svetu koji očekuju njenu pomoć, njen savet ili bar dobru reč, i ne pitaju, i ne pomišljaju da li je Lotika umorna. A ona je zaista umorna; više nego što iko sluti i više nego je i sama svesna.

Mali drveni časovnik sa zida iskuca jedan sat. Lotika se teško diže, držeći se rukama za krsta. Pažljivo ugasi veliku, zelenu lampu na drvenom stalku i sitnim staračkim korakom, kakvim hoda samo kad je u svojoj sobi i samo ovako pred spavanje, pođe da legne.

Nad zaspalom kasabom ujednači se potpuni mrak.

Najposle došla je i godina 1914, poslednja godina hronike o mostu na Drini. Ona je došla kao i sve ranije godine mirnim hodom zemnog vremena, ali uz potmulu huku sve novih i sve neobičnijih događaja koji su se kao talasi propinjali jedan iznad drugog.

Toliko je božjih godina prešlo preko kasabe pored mosta i toliko će ih još preći. Bilo ih je i biće ih svakojakih, ali će godina 1914. uvek ostati izdvojena. Tako bar izgleda onima koji su je preživeli. Njima izgleda da se nikad, ma koliko se pričalo i pisalo o tome, neće moći ili neće smeti kazati sve ono što se tada sagledalo tamo u dnu ljudske sudbine, iza vremena i ispod događaja. Ko da izrazi i prenese (tako misle oni!) one kolektivne drhtaje koji su odjednom zatresli masama i koji su sa živih bića stali da se prenose na mrtve stvari, na predele i građevine? Kako da se opiše ono talasanje u ljudima, koje je išlo od nemog životinjskog straha do samoubilačkog oduševljenja, od najnižih nagona krvološtva i podmukle pljačke do najviših podviga svetačkog žrtvovanja u kome čovek prevazilazi sebe i dodiruje za trenutak sfere viših svetova sa drugim zakonima? Nikad to neće moći biti kazano, jer onaj ko to sagleda i preživi, taj zanemi, a mrtvi ionako ne mogu da govore. To su stvari koje se ne kazuju, nego zaboravljaju. Jer da se ne zaboravljaju, kako bi se mogle ponavljati?

Toga leta 1914. godine, kad su gospodari ljudskih sudbina poveli evropsko čovečanstvo sa igrališta opšteg prava glasa u već ranije spremljenu arenu opšte vojne obaveze, kasaba je pružala malen ali rečit obrazac prvih simptoma jednog oboljenja koje će s vremenom postati evropsko, pa svetsko i opšte. To je bilo vreme na granici dveju epoha ljudske povesnice, a otud se mnogo jasnije video kraj one epohe koja je tu završavala nego što se nazirao početak nove koja se otvarala. Tada se još za nasilja tražilo opravdanje i za zverstva nalazilo neko ime, pozajmljeno iz duhovne riznice prošlog veka. Sve što se dešavalo imalo je izgled prividnog dostojanstva i draž prvine, onu strahovitu, kratkotrajnu i neizrecivu draž koja je docnije tako iščilela da je ni oni koji su je tada tako živo osetili ne mogu više u sećanju da izazovu.

Ali sve su to stvari koje samo uzgred napominjemo i koje će pesnici i naučnici idućih epoha ispitivati, tumačiti, i vaskrsavati sredstvima i načinima koje mi ne slutimo, a sa vedrinom, slobodom i smelošću duha koji će biti daleko iznad našega. Njima će verovatno poći za rukom da i za ovu čudnu godinu nađu objašnjenje i da joj odrede pravo mesto u istoriji sveta i razvoju čovečanstva. Ovde, ona je za nas jedino i pre svega godina koja je bila sudbonosna po most na Drini.

Leto 1914. godine ostaće u sećanju onih koji su ga ovde preživeli kao najsvetlije i najlepše leto koje se pamti, jer u njihovoj svesti ono sja i plamti na čitavom jednom džinovskom i mračnom horizontu stradanja i nesreće, koji se proteže do u nedogled.

A to je leto zaista otpočelo dobro, bolje nego tolika ranija. Šljiva je rodila, kao što odavno nije, a žita lepo ponela. Posle desetak godina trzavica i potresa, svet se odnekud nada bar zatišju i dobroj godini, koja bi u svakom pogledu popravila štetu i nezgode ranijih. (Najbednija i najtragičnija od svih čovekovih slabosti nesumnjivo je njegova potpuna nesposobnost predviđanja, koja je u oštroj protivnosti sa tolikim njegovim darovima, veštinama i znanjima.)

Dođe ovako izuzetna godina sa naročito srećnim i povoljnim uzajamnim dejstvom sunčeve toplote i zemljine vlage, kad ova višegradska široka dolina zatrepti od obilja snage i sveopšte potrebe za rađanjem. Zemlja nabuja i sve što je u njoj još živo isklija, napupi, olista, procvate, i ponese stostrukim rodom. Lepo se vidi taj dah plodnosti, kako trepti kao topla modrikasta maglica iznad svake brazde i svakog busena. Krave i koze rasturaju zadnjim nogama i teško idu od nadošlog i zabreklog vimena. Riba bjelica, koja svake godine sa početkom leta dolazi u jatima niz Rzav da se ovde na ušću mresti, navali u tolikoj množini da je deca iz plićaka vedricama zgrću i izbacuju na obalu. I porozni kamen u mostu odvugne i najedra, kao živ, od neke snage i obilja koje bije iz zemlje i lebdi nad celom kasabom kao radosna jara u kojoj sve brže diše i življe buja.

Nisu česta ovakva leta u višegradskoj dolini. Ali kad jedno od njih dođe, onda ljudi zaboravljaju svekoliko zlo što je bilo, i ne pomišljaju na ono što može još doći, žive utrostručenim životom ove doline na koju je sišla blagodet plodnosti, i sami samo deo u ovoj igri vlage i toplote i navrelih sokova.

I seljak, koji uvek nalazi povoda da se na nešto požali, mora da prizna da je godina dobro ponela, samo uz svaku pohvalnu reč dodaje: »Ako ovako podrži ...« Čaršilije se tada strmoglavce bacaju i strasno

zagnjuruju u poslove kao pčele i bumbarevi u cvetne čaške. Raziđu se po selima oko kasabe da kaparisavaju žito na klasu i šljivu u zametku. Seljak, zbunjen ovom navalom lukavih mušterija kao i velikim i neobičnim rodom, stoji pored voćke, koja se već savija od ploda, ili pored njive, koja se talasa, i ne može da bude dovoljno oprezan i uzdržljiv pred kasabalijom koji se zamučio do njega. A taj oprez i ta uzdržanost daju njegovom licu napregnut i brižan izraz koji liči kao brat blizanac, na onu pečalnu masku koju nose seljačka lica u godinama nerodice.

Većim i jačim gazdama dolazi seljak na noge. Dućan gazda-Pavla Rankovića pun je pazarnim danom seljaka kojima treba novca. Isto tako i radnja gazda-Sante Pape, koji je odavno prvi među višegradskim Jevrejima. (Jer i pored toga što već odavno postoje banke i mogućnosti kredita na hipoteku, seljaci, naročito oni stariji, vole da se zadužuju na ovaj starinski način, kod varoških gazda kod kojih kupuju robu i kod kojih su im se i očevi zaduživali.)

Gazda-Santina magaza je jedna od najviših i najtvrđih u višegradskoj čaršiji. Zidana je od tvrdog kamena, sa debelim zidovima i podom od kamenih ploča. Teška vrata i kapci na prozorima od kovanog su gvožđa, a na visokim i uskim prozorima debele i guste rešetke.

Prednji deo magaze služi kao dućan. Po zidovima su duboki drveni rafovi puni emajliranog posuđa. Na plafonu, koji je neobično visok, tako da se gubi u tami, povešana lakša roba: fenjeri u svim veličinama, kafene džezve, zatim krletke, mišolovke i drugi predmeti pleteni od žice. Sve to visi povezano u velike grozdove. Oko dugačke tezge gomile sanduka sa klincima, džakovi sa cementom, gipsom i raznim bojama; motike, lopate i trnokopi, bez držalica, nanizani na žici u teške đerdane. U uglovima veliki limeni sudovi sa petroleumom, lakom, terpentinom i firnajzom. Tu je usred leta hladovina i u po dana sumrak.

Ali veći deo robe nalazi se u prostorijama koje su pozadi dućana i u koje vodi nizak otvor sa gvozdenim vratima. Tu je teška roba: gvozdene peći, šine, traverze, lemeši, ćuskije i druge krupne alatke. Sve naslagano u visokim gomilama tako da se između robe prolazi samo uskim putevima, kao između visokih zidova. Tu vlada večiti mrak i ne ulazi se bez fenjera.

Iz teških zidova, kamenog poda i naslagane gvožđarije bije studen i ljut dah kamena i metala, koji ništa ne može rasterati ni zagrejati. Taj dah stvara od rumenih živahnih šegrta za nekoliko godina ćutljive,

blede i podbule, ali vešte, štedljive i dugovečne kalfe. On je nesumnjivo težak i Štetan i naraštajima sopstvenika, ali u isto vreme on im je i sladak i drag kao osećanje svojine i pomisao na zaradu i izvor bogatstva.

Čovek koji sada sedi u prednjem delu te hladovite i sumračne magaze za malim stolićem, pored velike čelične kase marke Verthajm, ne liči nimalo na onog bujnog i živahnog Santu koji je nekad, pre trideset godina, umeo onako svojski da vikne »Rum za Ćorkana!« Izmenile ga godine i rad u magazi. Pun je i težak, žut u licu; oko očiju tamni kolutovi koji se spuštaju do polovine obraza; vid mu je oslabio; njegove crne i jako izbuljene oči, koje gledaju iza naočara sa debelim staklima i metalnim okvirom, imaju neki strog i uplašen izraz. Još nosi fes višnjeve boje, kao jedini ostatak nekadašnje turske nošnje. Njegov otac, gazda Mento Papo, sitan i beo starčić u osamdesetim godinama, još se prilično drži, samo ga je vid izdao. On navrati kad je sunčan dan u magazu. Svojim suznim očima, koje iza debelih naočara izgledaju kao da će sad rastočiti, pogleda sina kod kase i unuka za tezgom, udahne onaj dah magaze i vrati se opet polaganim hodom kući, pridržavajući se desnom rukom za rame desetogodišnjeg praunučeta.

Santo ima šest kćeri i pet sinova od kojih je većina poudavana i poženjena. Najstariji mu sin Rafo, ima već odraslu decu i pomaže ocu u radnji. Jedan od Rafinih sinova, koji nosi dedino ime, ide već u sarajevsku gimnaziju. To je bled, kratkovid i tankovijast dečak koji još od svoje osme godine savršeno deklamuje Zmaj-Jovine pesme na školskim zabavama, inače rđavo uči, ne voli da ide u sinagogu ni da pomaže preko raspusta u dedinoj magazi, a priča da će otići u glumce ili postati tako nešto drugo slavno i neobično.

Sedi gazda Santo, pognut nad velikim, već prilično izlizanim i masnim tefterom, sa alfabetskim registrom, a pored njega na praznom sanduku od eksera čuči seljak Ibro Ćemalović, iz Uzavnice. Gazda Santo sabira koliko Ibro već duguje i koliko bi prema tome, i pod kakvim uslovima, mogao da dobije sada, na ime novine.

— *Sinkuenta, sinkuenta i očo ... sinkuenta i očo, sesienta i tres*... — šapuće gazda Santo sabirajući na španskom.

A seljak gleda u njega sa zabrinutim iščekivanjem, kao da se radi o vradžbini, a ne o računu koji on zna do u paru, i u snu nosi u glavi. Kad Santo sabere i kaže iznos dugovanja sa interesom, seljak sporo procedi kroz zube »Hoće li biti tako?«, samo da bi time dobio vremena da u sebi uporedi svoj račun sa Santinim.

— Tako, Ibraga, i nikako drugačije, — odgovara Santo svojom osveštanom formulom u ovakvim slučajevima.

Pošto tako sporazumno utvrde stanje dosadašnjeg dugovanja, treba da seljak zatraži novu pozajmicu i da se Santo izjasni o svojim mogućnostima i uslovima. Samo to ne biva ni lako ni brzo. Između njih se tada razvije razgovor koji do u sitnice liči na razgovore koje je pre pedesetak godina, ovako pred žetvu, vodio na ovom istom mestu otac ovoga Ibre iz Uzavnice sa Santinim ocem Mentom. Pravi i glavni predmet razgovora treba da dođe na bujici reči koje same po sebi ništa ne znače i koje izgledaju potpuno izlišne, gotovo besmislene. Neupućen čovek, koji bi ih gledao i slušao sa strane, mogao bi često pomisliti da razgovor i nije o zajmu i novcu. Tako bar na mahove izgleda.

— Rodila je šljiva i ponijela miva u nas, kao ni u jednom drugom kotaru, — kaže Santo, — biće godina kakva odavno nije bila.

— Jeste, šućur, prilično je ponijelo; pa ako da Alah te podrži ovako, biće i mivke i hljeba; nije da neće biti. Samo, ko će mu znati cijenu, — kaže zabrinuto seljak, trljajući palcem šav na čakširama od grubog zelenog sukna i gledajući ispod oka Santu.

— Sad mu se ne zna, ali kad sneseš u Višegrad, znače se. Znaš što se kaže: cijena je u sahibijinoj ruci.

— Ono jeste. Akobogda te podrži i dospije, — uslovljava opet seljak.

— Ama bez božjeg emera, bezbeli, nit se bere nit se žanje; pa sve da čovjek lebdi nad onim što je posijo, ništa mu ne vrijedi, ako božjeg blagostanja nema, — upada Santo i pokazuje rukom u visinu sa koje treba da dolazi taj blagoslov, negde iznad onog visokog i crnog dućanskog šišeta na kom vise limeni seoski fenjeri svih veličina i druga sitna roba u snopovima.

— Ne vrijedi, vala, pravo kažeš, — uzdiše Ibro. — Posadi čo'jek i posije, a svejedno je, tako mi velikog i jedinog Boga, ko da ga niz vodu pusti; i okopavaš ga i plijeviš i podrezuješ i trijebiš. A, jok! Ako nije pisano, nećeš od njega haira vidjeti. Nego ako da Bog te letina donese neće krivati nikom, moći će insan i da se razduži i da se opet zaduži. Samo zdravlja, Bože!

— Aaa, zdravlje je prije svega. Sa zdravljem se ništa uporedilo nije. Takav je ovaj pusti insan: sve mu daj a uzmi mu zdravlje, pa ko da

mu ništa dao nisi, — uverava Santo, skrećući govor potpuno u tom pravcu.

Tada i seljak iznese svoje poglede na zdravlje, koji su isto toliko opšti i poznati kao i Santini. I za trenutak izgleda kao da će se ceo razgovor izgubiti u beznačajnim stvarima i opštim mestima. Ali u podesnom trenutku on se ipak, kao po nekom drevnom ceremonijalu, vraća na polaznu tačku. Tek tada nastaje pogađanje za nov zajam, za visinu sume, interes, rok i način otplate. Objašnjavaju se dugo, čas živo, čas tiho i zabrinuto ali se na kraju sporazume i pogode. Tada Santo ustane, potegne iz džepa ključeve na lancu i ne odvajajući ih od lanca otključa njima kasu koja najpre škljocne a zatim se otvara sporo i svečano i, kao sve velike kase, zatvara se sa onim finim metalnim šumom, kao uzdahom. Izbroji seljaku novac, sve do u bakrene helere, i sve podjednako brižno i pažljivo, nekako tužno i svečano. A onda vikne, ali mnogo življe, izmenjenim glasom:

— E, je li pravo ovako i je l' ti slatko, Ibraga?

— Jeste, vala — kaže tiho i zamišljeno seljak.

— Dabogda, hairli i berićetli bilo! Pa u zdravlju i dosluku da se opet vidimo, — kaže Santo, već sasvim živo i veselo i šalje unuče da poruči kod kafedžije Prekoputa dve kafe, »jednu gorku, jednu slađu«.

A drugi seljak već čeka pred dućanom da dođe na red, za isti posao i slične račune.

Sa tim seljacima i njihovim računima o budućoj žetvi i berbi prodire do u sumračno dno Santine magaze topli i teški dah izuzetno plodne godine. Od njega se oznoji čelična, zelena kasa, a Santo širi kažiprstom košulju oko ugojenog, žutog i mekog vrata, i briše maramicom zahuknuta stakla na naočarima.

Takvo je bilo to leto na pomolu.

Pa ipak, na sam početak toga blagoslovenog leta pala je kratka senka straha i žalosti. Sa prvim ranim prolećem pojavila se na Uvcu, malom mestu, na bivšoj tursko-austrijskoj a sada srpsko-austrijskoj granici epidemija trbušnog tifusa. Kako je mesto na granici a dva slučaja tifusa su bila i u samoj žandarmerijskoj kasarni, krenuo je višegradski vojni lekar Dr. Balaš sa jednim bolničarem i potrebnim lekovima na Uvac. Lekar je odmah vešto i odlučno preduzeo sve što treba da se bolesnici izdvoje, i sam je nadzirao njihovu negu. Tako je od

petnaestak obolelih lica umrlo samo dvoje, a zaraza je ograničena na selo Uvac i ugušena u samim počecima. Poslednji koji se razboleo bio je sam Dr. Balaš. Neobjašnjiv način kako se upravo on zarazio, kratkoća bolovanja, neočekivane komplikacije i nagla smrt — sve je to nosilo na sebi pečat izuzetne tragike.

Zbog opasnosti od zaraze mladi lekar je morao da bude sahranjen na Uvcu. Gospođa Bauer je sa mužem i još nekoliko oficira prisustvovala pogrebu. Ona je dala da se na lekarevom grobu podigne spomenik od grubo tesanog kamena. A odmah posle toga napustila je kasabu i muža. U kasabi se govorilo da je otišla u neki sanatorijum kraj Beča. Upravo, to se šaputalo među kasabalijskim devojkama, a stariji svet je, čim je prošla svaka opasnost i ukinute sve mere zbog epidemije, zaboravio i lekara i pukovnikovicu. Neiskusne i neškolovane, naše devojke nisu znale tačno ni šta znači reč sanatorijum, ali su znale dobro šta je to kad dvoje ljudi hodaju po stazama i obroncima onako kako su doskora hodali lekar i pukovnikova žena. I izgovarajući tu stranu reč u svojim poverljivim devojačkim razgovorima o nesrećnom paru, one su volele da to što se zove sanatorijum zamišljaju kao neko tajanstveno, daleko i tužno mesto na kome lepe i grešne žene ispaštaju svoju nedozvoljenu ljubav.

A to izuzetno bogato i sjajno leto raslo je i dozrevalo nad poljima i glavicama oko kasabe. Uveče su prozori na oficirskoj kasini nad rekom, pored mosta, osvetljeni i širom otvoreni kao i lanjskog leta, samo kroz njih ne prodire svirka violine i klavira. Za svojim stolom, među nekoliko starijih oficira, sedeo je pukovnik Bauer, dobroćudan, nasmejan, oznojen od letnje sparine i crnog vina.

Na kapiji sede u toploj noći i pevaju varoški mladići. Bliži se kraj juna meseca i očekuju se đaci i studenti, kao svakog leta. U ovakvim noćima izgleda na kapiji da vreme stoji, a život teče i buja beskonačan, bogat i lak, da se dogledati ne može dokle će tako trajati i rasti.

Glavne ulice su i u to doba noći osvetljene, jer još od proleća ove godine kasaba ima električno osvetljenje. Pre godinu dana podignuta je pored reke, na dva kilometra od varoši, električna strugara i pored nje fabrika koja prerađuje otpatke smrčeva drveta, vadi iz njih terpentin i u isto vreme proizvodi kalofonium. Fabrika je napravila ugovor sa opštinom da iz svoje centrale osvetljava i varoške ulice. Tako je nestalo zelenih fenjera sa petroleumskim lampama i visokog Ferhata koji ih je čistio i palio. Glavna ulica, koja se proteže duž cele varoši, od mosta do nove mahale, osvetljena je krupnim lampama od

mlečnobelog stakla, a sporedne ulice, koje se granaju levo i desno od nje i krivudaju oko Bikavca ili se penju na Mejdan i Okolišta, sitnim običnim sijalicama. Između tih nizova jednakih svetlosti prostiru se mračne nepravilne površine. To su avlije ili prostrane bašte po obroncima.

U jednoj od tih mračnih bašta sede Zorka, učiteljica, i Nikola Glasinčanin.

Poremećaj koji je nastao između njih dvoje, lane, kad se za vreme školskog raspusta pojavio Stiković, trajao je dugo, sve do početka nove godine. Tada je otpočelo u Srpskom domu, kao svake zime, spremanje za svetosavsku zabavu sa koncertom i pozorišnim komadom. U tim pripremama učestvovali su i Zorka i Glasinčanin, i vraćajući se kući sa tih proba oni su progovorili, prvi put od prošlog leta. Ti su razgovori u početku bili kratki, uzdržljivi i prkosni. Ali oni nisu prestali da se viđaju i razgovaraju, jer mlad svet voli više ljubavne svađe, pa i najgorče i najbeznadnije, nego samoću i čamotinju bez ljubavnih igara i pomisli. Negde u toku tih beskrajnih prepirki oni su se izmirili a da ni sami nisu primetili kada ni kako. Sad već, u ovim toplim letnjim noćima, sastaju se redovno. Još ponekad iskrsne među njima lik odsutnog Stikovića i plane ponovo ceo spor bez rešenja, ali ih on ne udaljuje i ne rastavlja dok ih svako mirenje uvek još više zbliži.

Sada sede u toploj tami, na jednom starom, oborenom orahovom deblu i idući svako za svojim mislima gledaju u krupne i sitne svetlosti dole u varoši, pored reke koja jednolično šumi. Glasinčanin, koji je dugo govorio, zaćutao je za trenutak. Zorka, koja je ćutala celo veče, ćuti jednako kako samo žene umeju da ćute kad u sebi raspliću svoju ljubavnu brigu koja je za njih važnija i preča od svega u životu.

Lane u ovo doba godine, kad se pojavio Stiković, ona je pomislila da se pred njom zauvek otvara nedogledni raj ljubavne sreće, u kome potpuna srodnost osećanja i podudarnost želja i misli imaju slast poljupca a dužinu ljudskog veka. Ali ta iluzija nije trajala dugo. Ma koliko da je bila neiskusna i opijena, nije mogla da ne primeti da se taj čovek naglo pali ali isto tako naglo gasi, i to po nekim njegovim sopstvenim zakonima, bez ikakva obzira prema njoj i bez veze sa onim što je ona smatrala većim i važnijim i od sebe i od njega. I otputovao je gotovo bez oproštaja. Ostala je u teškoj nedoumici od koje je bolovala kao od skrivene rane. Pismo koje je stiglo od njega bilo je savršeno sročeno, jedan mali uzorak literarne veštine, ali odmereno kao advokatsko mišljenje i jasno i prozirno kao prazan sud od stakla. U njemu se govorilo o njihovoj ljubavi, ali tako kao da oboje već sto

godina počivaju svako u svom grobu, kao slavni pokojnici. Na njeno živo i toplo pismo, koje mu je poslala kao odgovor, došla je njegova karta. »U poslovima i brigama koje me rastržu i lome, mislim na tebe kao na mirnu višegradsku noć, punu rečnog šuma i mirisa nevidljivih trava.« I to je sve. Uzalud je nastojala da se seti kad je čula taj rečni šum i osetila miris nevidljivih trava. To postoji samo u njegovoj karti. Svakako, ona se ne seća toga kao što se on, izgleda, ne seda svega ostalog što je bilo između njih. Svest joj se mračila od pomisli da se prevarila i da je prevarena, pa se onda opet tešila nečim što ni sama ne zna šta je manje verovatno od čuda. »Neshvatljiv je«, govorila je sebi, »tuđ i hladan, sebičan, ćudljiv i sračunat, ali možda su svi izuzetni muškarci takvi.« Svakako, sve ovo više liči na patnju nego na ljubav. Po tome kako se savijala u sebi i lomila u najdubljoj dubini svojoj, osećala je da sav teret ljubavi, koju je on izazvao, leži na njoj a da se on gubi negde u magli i daljini koju ona ne sme da nazove pravim imenom. Jer, zaljubljena žena i kad je potpuno razočarana, voli svoju ljubav kao nesuđeno dete. Stegla je srce i nije odgovorila na tu kartu. Ali posle dužeg ćutanja od dva meseca stigla je opet karta. Pisao je sa neke visoke planine u Alpima. »Na visini od dve hiljade metara, okružen svetom raznih jezika i narodnosti, gledam beskrajnost vidika i mislim na tebe i minulo leto.« To je i za njene godine i za njeno malo iskustvo bilo dovoljno. Da je bilo napisano: »Nit sam te voleo, niti te volim, niti ću te ikad moći voleti«, njoj ne bi bilo jasnije ni bolnije. Jer, na kraju krajeva, o tome se radi, o ljubavi, a ne o dalekim sećanjima ni o tome sa koje visine nad morem čovek piše i kakvi se ljudi oko njega kreću i jezici govore. A ljubavi nema!

Siroče, bez oca i majke, Zorka je odrasla ovde, u kući svojih rođaka. A kad je završila u Sarajevu učiteljsku školu, dobila je mesto u Višegradu i vratila se u tu istu kuću imućnih, ali jednostavnih ljudi sa kojima je nije vezivalo ništa.

Zorka je ubledela i oslabila, uvukla se u sebe, ali se nije poveravala nikom, niti je odgovorila na njegovu božičnu čestitku, isto tako kratku, hladnu i stilski besprekornu. Htela je sama sa sobom da raspravi svoju krivicu i sramotu, bez ičije pomoći i utehe, ali se, ovako slaba, poražena, mlada, neuka i neiskusna, zaplitala sve više u tu nerazmrsivu mrežu od stvarnih doživljaja i velikih želja, svojih misli i njegovih nerazumljivih i nečovečnih postupaka. Da je mogla ikoga da pita ili ma s kim da se posavetuje, bilo bi joj nesumnjivo lakše, ali stid joj to nije dopuštao. I ovako joj se često činilo da cela varoš zna za njeno razočaranje i da je peku zluradi i podrugljivi pogledi dok prolazi kroz čaršiju. Nigde objašnjenja, ni kod ljudi ni u knjigama. A sama ne ume ništa da objasni. Ako je zaista nije voleo, čemu onda cela

komedija strasnih reči i uveravanja za vreme lanjskog raspusta? Čemu onda onaj prizor u školskim klupama, koji se jedino ljubavlju može pravdati i braniti, a bez nje pada u blato nepodnošljivog poniženja? Je li mogućno da ima ljudi koji toliko malo poštuju i sebe i druge da se olako upuštaju u takvu igru? Šta ih goni ako nije ljubav? Šta su onda bili oni njegovi žarki pogledi, njegov vreo, isprekidan dah i burni poljupci? Šta je sve to ako nije ljubav? A ljubav nije! To vidi, bolje i jasnije nego što bi želela. Ali s tim opet ne može trajno i istinski da se pomiri. (Ko se ikad s time potpuno pomirio?) Prirodni završetak svih tih unutrašnjih trzavica bila je misao o smrti koja vreba uvek na svima krajnjim izdancima svakog našeg sna o sreći. Umreti, mislila je Zorka, omaknuti se tu sa kapije u reku, kao slučajno, bez pisma i oproštaja, bez priznanja i poniženja. »Umreti!« mislila je u poslednjoj sekundi pre sna i sa prvim bleskom buđenja, usred najživljeg razgovora i pod maskom svakog osmejka. Sve u njoj govori i ponavlja uvek to isto — umreti! umreti! — ali se ne umire, nego se živi sa tom nepodnošljivom mišlju u sebi.

Olakšanje je došlo odonud otkud se najmanje smela nadati. Negde oko božičnog raspusta njena skrivena muka došla je u njoj do vrhunca. Takve misli i takva pitanja bez odgovora truju čoveka i ruše gore nego bolest. Svi su primetili na njoj zle promene i svi su se zabrinuli zbog nje i savetovali je da se leči, i rodbina, i njen upravitelj, vedar čovek sa mnogo dece, i drugarice.

Srećan slučaj je hteo da su upravo tada došle one probe za zabavu i da je, posle više meseci, prvi put ponovo progovorila sa Glasinčaninom. Dotle, on je izbegavao svaki susret i razgovor sa njom. Ali, ona toplina koja obično vlada kod tih naivnih ali iskrenih pozorišnih i muzičkih priredaba u malim mestima, zatim svetle i hladne noći po kojima su se vraćali kućama, sve je to učinilo da se i ovo dvoje mladih i zavađenih ljudi približilo jedno drugom. Nju je gonila na to njena potreba da olakša svoju muku, a njega njegova ljubav koja, kad je ovako iskrena i duboka, lako prašta i zaboravlja.

Prve reči bile su naravno hladne, prkosne, dvosmislene, i prvi razgovori duga, bezizlazna objašnjavanja. Pa i to je devojci donosilo olakšanje. Prvi put je sada mogla da razgovara sa živim čovekom o svojoj unutarnjoj stidnoj bedi, a da ne mora da je prizna do u najstidnije i najbolnije pojedinosti. Glasinčanin joj je govorio o tome dugo i živo, ali obazrivo i toplo, štedeći njen ponos. Ni o Stikoviću nije se izražavao oštrije nego što je bilo neminovno. Njegovo objašnjenje bilo je onakvo kakvo smo ga čuli one noći na kapiji. Kratko, sigurno i nepoštedno. Stiković je rođeni egoista i čudovište, čovek koji ne može

da voli nikog i koji će dok je živ, sam mučen i nezadovoljan, mučiti sve one koji se prevare i približe mu se. O svojoj ljubavi Glasinčanin nije mnogo govorio, ali ona je izbijala iz svake reči, svakog pogleda i pokreta. Devojka ga je slušala ponajviše ćuteći. Sve joj je godilo u tim razgovorima. Posle svakog takvog razgovora osećala je kako se vedri i smiruje u njoj. Prvi put posle toliko meseci ona je imala časove odmora od svoje unutarnje bure i prvi put je uspevala da ne gleda na sebe kao na nedostojno stvorenje. Jer, mladićeve reči, pune ljubavi i poštovanja, pokazivale su joj da nije nepovratno izgubljena i da je i njen očaj samo jedna varka kao što je varka bio i njen letošnji ljubavni san. One su je odvraćale od onog mračnog sveta u kome je bila već počela da se gubi, i vraćale je živoj ljudskoj stvarnosti u kojoj svemu ili gotovo svemu ima leka i pomoći.

Razgovori su se produžili i posle svetosavske proslave. Prošla je zima a za njom i proleće. Oni su se viđali svakodnevno. S vremenom, devojka se pribrala, ojačala, ozdravila i preobrazila se, brzo i prirodno kako samo mladost može. Tako je došlo i ovo plodno i nemirno leto. Svet se već navikao da Zorku i Glasinčanina smatra kao dvoje ljudi koji se »gledaju«.

Istina, sad su joj duga pričanja Glasinčaninova, koja je pre pažljivo slušala i pila kao lek, bila manje zanimljiva. Na mahove je osećala kao teret tu potrebu za međusobnim poveravanjem i ispovedanjem. Sa strahom i iskrenim čuđenjem ona se pitala otkuda ova bliskost između njih, ali onda bi se setila da joj je on zimus »dušu spasio« i savlađujući dosadu slušala bi ga, kao dobar dužnik, što god može pažljivije.

U ovoj letnjoj noći on je držao svoju ruku na njenoj. (To je bila krajnja granica njegove čedne smelosti.) Kroz taj dodir toplo bogatstvo ove noći ulazilo je u njega. U ovakvim trenucima potpuno mu je jasno koliko se blago krije u ovoj ženi, a u isto vreme oseća kako se gorčina i nezadovoljstvo njegova života pretvaraju u plodne snage, dovoljne da dvoje ljudi provedu i do najdaljeg cilja, samo ako ih ljubav poveže i podrži.

Ispunjen tim osećanjima, u ovoj tami, on i nije onaj dnevni Glasinčanin, mali činovnik velikog preduzeća u Višegradu, nego neki drugi čovek, siguran i jak, koji upravlja svojim životom slobodno i dalekovidno, jer se čoveku koga potpuno ispunjava prava, velika i nesebična ljubav, pa ma bila i jednostrana, otvaraju vidici, ukazuju mogućnosti i putevi, koji su tolikim veštim, ambicioznim i sebičnim ljudima nepoznati i zauvek zatvoreni.

On govori ženi pored sebe.

— Mislim da se ne varam. Ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga jer tebe ne bih mogao prevariti. Dok jedni govore i buncaju a drugi posluju i stiču, ja sve pratim i posmatram i sve bolje uviđam da ovdje nema života. Zadugo neće ovdje biti mira ni reda ni korisna rada. Ni Stikovići ni Heraci neće ih stvoriti. Naprotiv, biće sve gore. Treba bježati odavde, kao od kuće koja se ruši. Ovi mnogobrojni i zbunjeni spasioci koji se javljaju na svakom koraku najbolji su znak da idemo u susret katastrofi. Kad se ne može pomoći treba se bar spasavati.

Devojka je ćutala.

— Ja ti nisam nikad o tome govorio, ali sam često i mnogo mislio, i ponešto i radio. Ti znaš da je Bogdan Đurović, moj drug sa Okolišta, već treću godinu u Americi. Još od lanjske godine ja se sa njim dopisujem. Pokazivao sam ti i njegovu fotografiju koju mi je poslao. On me zove sebi i obećaje mi siguran posao i dobru zaradu. Znam da nije lako ni jednostavno to izvesti, ali mislim da nije nemoguće. Ja sam o svemu razmišljao i sve sračunao. Prodao bih ovo što imam na Okolištima. Ako bi ti pristala, treba da se vjenčamo što prije i ne kazujući nikome ništa da otputujemo u Zagreb. Tamo ima kompanija koja otprema iseljenike u Ameriku. Tu bismo sačekali mjesec-dva, da mi Bogdan pošlje *affidavit.* A za to vrijeme učili bismo engleski. Ako tu ne bismo uspjeli, zbog moje vojne obaveze, prešli bismo u Srbiju pa otuda krenuli. Sve bih uredio tako da za tebe bude što lakše. A tamo, u Americi, tamo bismo radili ti i ja. Tamo ima naših škola na kojima treba učiteljica. I ja bih našao rada, jer tamo su svi poslovi svima otvoreni i pristupačni. Bili bismo slobodni i srećni. Sve bih to ja izveo, samo ako ti hoćeš ... ako pristaješ.

Tu mladić zastade. Umesto odgovora, ona položi obe ruke na njegove. On u tome oseti izraz velike zahvalnosti. Ali njen odgovor nije bio ni *da* ni *ne.* Zahvaljivala mu je na tolikoj brizi i pažnji, na njegovoj beskrajnoj dobroti i u ime te iste dobrote tražila je svega mesec dana vremena pre nego što mu da konačan odgovor: do završetka školske godine.

— Hvala ti, Nikola, hvala! Ti si dobar, — šaputala je stišćući njegove ruke.

Odozdo sa kapije dopiralo je do njih mladićsko pevanje. To su višegradski momci, možda već i sarajevski đaci. Kroz petnaestak dana stići će i studenti sa univerziteta. Dotle ne bi ona mogla doneti nikakvu

odluku. Boli je sve, a ponajviše dobrota ovoga čoveka, ali u ovom trenutku ne bi mogla kazati *da,* pa da je seku na komade. Ničemu se ne nada, ali samo još jednom da vidi »čoveka koji ne može da voli nikog«. Još jednom, pa onda neka bude šta hoće. Nikola će čekati, to zna.

Oni se digoše i držeći se za ruke stadoše strmim putem polagano da se spuštaju prema mostu sa koga je dopirala pesma.

Na Vidovdan priredila su srpska društva, kao svake godine, teferič na Mezalinu. Tu, na sastancima dveju reka, Drine i Rzava, na zelenoj, visokoj obali pod gustim orasima, podignute su šatre u kojima se krčmilo piće i pred kojima su okretana jagnjad na tihoj vatri. U hladovini su posedale porodice koje su iznele ručak na Mezalin. Ispod hladnika od svežeg granja svirala je već gromka muzika. Na utabanoj čistini igra kolo još od pre podne. Igraju samo najmlađi i najdokoniji, oni koji su odmah posle službe pravo iz crkve krenuli na Mezalin. Pravi opšti teferič počeće tek posle podne. Ali kolo je već živo i zagrejano, lepše i življe nego što će biti docnije kad navali svet pa stanu da se hvataju i udate žene i nesmireni udovci i nejaka deca, i kad se sve pretvori u jednu veselu i dugačku ali nepovezanu i neskladnu ljesu. Ovo kratko kolo, u kom je više mladića nego devojaka, razigrano je i leti kao bačena niska. Sve je oko njih u pokretu sve se talasa: vazduh u ritmu svirke, guste krune drveća, beli letnji oblaci, bistra voda dveju reka. Zemlja se kreće pod njima i oko njih, a oni samo nastoje da pokrete svoga tela prilagode tome opštem kretanju. Mladići su još sa druma trčali da se uhvate u kolo, a devojke bi se savlađivale i stajale jedno vreme Posmatrajući igru, kao da odbrojavaju taktove i čekaju na neki tajni otkucaj u sebi, a onda bi odjednom uskakale u kolo, malo povijenih kolena i oborene glave, kao da se žudno bacaju u hladnu vodu. Moćna struja je prelazila iz letnje zemlje u razigrane noge i širila se kroz lanac vrelih ruku; na tom lancu treslo se kolo kao jedno jedinstveno biće, zagrejano istom krvlju, nošeno istim ritmom. Mladići su igrali zabačene glave, bledi, nemirnih nozdrva, a devojke sa rumenim kolutovima krvi na licu, stidno oborenih očiju, od bojazni da pogledom ne odaju slast kojom ih ispunjava igra.

U tom trenutku, kad je teferič tek počinjao, pojavili su se na ivici mezalinske ravni žandarmi, crni i bleštavi od čoje i oružja na podnevnoj svetlosti. Bilo ih je više nego obično u jednoj patroli koja obilazi vašare i teferiče. Išli su pravo ka hladniku sa muzikom. Neskladno i jedan po jedan umukoše instrumenti. Kolo se pokoleba pa stade. Začuše se mladićski glasovi negodovanja. Svi su se držali još za ruke. Neki su bili tako poneseni i puni ritma da su i dalje poigravali u

mestu, čekajući da muzikanti produže svirku. Ali su svirači naglo ustajali i zavijali svoje trube i ćemaneta u mušemu. A žandarmi su išli dalje, ka šatrama i rasturenim porodicama u travi. Svuda bi narednik izgovorio svoju reč, tihu i oštru, i njome kao nekom čarobnom formulom odmah gasio veselje, zaustavljao igru, prekidao razgovor. I kako bi se kome primakli, svaki je napuštao položaj u kome je dotada bio, ostavljao sve i gledao da što pre sakupi što je njegovo i ode. Poslednje se rasturi kolo mladića i devojaka. Njima se nije napuštala igra u zelenilu, i nikako im nije išlo u glavu da je zaista kraj veselju i zabavi. Ali pred bledim licem i zakrvavljenim pogledom žandarmerijskog narednika ustuknuše i najuporniji.

Razočaran i još u nedoumici, svet se vraćao sa Mezalina belim, širokim drumom i kako je dublje ulazio u varoš sve je više nailazio na neodređen i uplašen šapat o atentatu koji je jutros izvršen u Sarajevu, o ubistvu nadvojvode Franca Ferdinanda i njegove žene, o progonima Srba, koji se očekuju na sve strane. Pred Konakom sretoše prve vezane ljude, među njima i mladog popa Milana; žandarmi su ih vodili u zatvor.

Tako se druga polovina toga letnjeg dana, koji je trebalo da bude svečan i veseo, pretvori u zabunu, ogorčenje ili uplašeno iščekivanje.

Na kapiji, umesto prazničnog raspoloženja i živahnosti dokonih ljudi, mrtva tišina. Tu je već postavljena straža. Vojnik u novoj opremi šeta sporo od sofe do onog mesta na kom gvozdeni kapak pokriva ulaz u miniran stub, i neumorno ponavlja tih pet-šest koraka, a svaki put kad se okrene blesne mu bajonet na suncu, kao signal. Već sutradan osvanuo je na zidu, ispod same ploče sa turskim natpisom, beo službeni oglas, štampan krupnim slovima, i okružen jakom crnom prugom. U njemu se saopštava narodu vest o atentatu koji je u Sarajevu izvršen na prestolonaslednika i izražava negodovanje zbog toga zlog dela. Ali niko se od prolaznika ne zaustavlja i ne čita, nego svi prolaze pored oglasa i pored straže oborene glave i što brže mogu.

Od toga dana ostade straža na mostu. Ostade i ceo život kasabe prekinut i zaustavljen jednim mahom kao ono kolo na Mezalinu i kao ceo onaj junski letnji dan, koji je trebalo da bude svečan i veseo.

Sad su prolazili čudni dani, u nemom, napregnutom čitanju novina, sašaptavanju, prkosu i strahovanju, u hapšenjima Srba i sumnjivih putnika, u ubrzanom pojačavanju vojnih mera na granici. Prolazile su letnje noći, ali bez pesme, bez mladićskih sedenja na kapiji, bez šaputanja parova u tami. Po gradu se viđaju najviše vojnici. A kad, u

devet sati uveče, trubači po barakama na Bikavcu i u velikoj kasarni kod mosta odsviraju tužnu melodiju austrijskog povečerja, opuste ulice gotovo potpuno. Rđava vremena za one koji se vole i žele da se vide i neviđeni porazgovore. Svako predveče Glasinčanin prođe ispred Zorkine kuće. Ona je na otvorenom prozoru u visokom prizemlju. Tu porazgovaraju, ali kratko, jer on hita da pre potpunog mraka pređe most i vrati se na Okolišta.

Tako je došao i večeras. Bled, sa šeširom u ruci, zamolio je devojku da iziđe na kapiju, jer ima nešto da joj kaže posve tiho. Oklevajući, ona je sišla. Stojeći na avlijskom pragu, bila je iste visine sa mladićem koji je govorio uzbuđeno, jedva čujnim šapatom.

— Odlučili smo da bježimo. Večeras. Vlado Marić, sa još dvojicom. Mislim da je sve osigurano i da ćemo preći. Ali ako to ne bi... ako bi se što desilo. Zorka!

Mladićev šapat se prekide. U njenim raširenim očima video je strah i nepriliku. I sam je bio zbunjen, kao da se pokajao što joj je uopšte govorio i dolazio da se oprosti.

— Mislio sam da je bolje da ti kažem.

— Hvala! Ništa od naše ... ništa od Amerike!

— Ne, nije »ništa«. Da si ti pristala kad sam ti, prije mjesec dana, predlagao da odmah svršimo stvar, možda bismo sada bili daleko odavde. Ali možda je bolje da je tako bilo. Sada vidiš kako je. Ja moram sa drugovima. Rat je tu, i nama je svima sada mjesto u Srbiji. Mora se, Zorka, mora, jer je dužnost. A ako iziđem živ iz ovoga i ako se oslobodimo, neće trebati možda ni ići u onu Ameriku preko mora, jer ćemo imati ovdje svoju Ameriku, zemlju u kojoj se mnogo i pošteno radi a dobro i slobodno živi. U njoj će biti i za nas dvoje života, ako ti budeš htjela. Od tebe će zavisiti. Ja ću ... misliti na tebe, a ti... ponekad ...

Tu mladić, kome su ponestajale reči, podiže naglo ruku i pređe brzo preko njene bogate smeđe kose. To je bila njegova najveća želja, oduvek, i sad mu je, kao osuđeniku, dozvoljeno da je ostvari. Devojka uplašeno ustuknu a on ostade sa rukom u vazduhu. Kapija se zatvori nečujno i već idućeg trena pojavi se na prozoru Zorka, bleda, raširenih očiju, grčevito prepletenih prsta. Mladić prođe ispod samog prozora, zabaci glavu i pokaza nasmejano lice, bezbrižno, gotovo lepo. Kao da

se boji da vidi šta će dalje biti, devojka se povuče u sobu u kojoj je već bilo mračno. Tu sede na minder, obori glavu, i zaplaka.

Plakala je najpre tiho, pa sve jače, sa osećanjem teške, opšte bezizlaznosti. I što je više plakala, sve je više nalazila razloga za plač i sve joj je beznadnije izgledalo sve oko nje. Nikad izlaza ni rešenja: nikad neće ona moći pravo i po zasluzi zavoleti ovog dobrog i čestitog Nikolu koji odlazi; nikad neće doživeti da onaj drugi, koji ne može da voli nikog, zavoli nju; nikad se više neće vratiti lepi i veseli dani kakvi su još lane osvitali nad kasabom; nikad niko od naših neće uspeti da se spase iz ovog kruga mrkih bregova, ni da vidi tu Ameriku, ni da ovde ostvari zemlju u kojoj se, kako kažu, mnogo radi ali se dobro i slobodno živi. Nikada!

Sutradan se pročulo da su Vlado Marić, Glasinčanin i još neki mladići prebegli u Srbiju. Svi ostali Srbi, sa porodicama i svim što imaju, ostali su u ovoj uzavreloj kotlini, kao u klopci. Sa svakim danom osetno se zgušnjavala nad kasabom atmosfera opasnosti i pretnje. A onda se, jednog od poslednjih dana meseca jula, prolomi tu na granici oluja koja će se s vremenom proširiti na ceo svet i postati sudbinom tolikih zemalja i gradova, pa i ovoga mosta na Drini.

U kasabi je tek tada otpočela prava hajka na Srbe i sve što je sa njima u vezi. Ljudi se podelili na progonjene i na one koji gone. Ona gladna životinja koja živi u čoveku i ne sme da se pojavi dok se ne uklone prepreke dobrih običaja i zakona, sad je oslobođena. Znak je dat, prepreke su uklonjene. Kao što se često u ljudskoj povesnici dešava, prećutno su dopušteni nasilje i pljačka, pa i ubijanje, pod uslovom da se vrše u ime viših interesa, pod utvrđenim parolama, nad ograničenim brojem ljudi, određenog imena i ubeđenja. Čovek čista duha i otvorenih očiju, koji je tada živeo, mogao je da vidi kako se vrši to čudo i kako se celo jedno društvo preobražava u jednom danu. Za nekoliko trenutaka zbrisana je čaršija koja je počivala na vekovnoj tradiciji, u kojoj je uvek bilo i pritajene mržnje, i surevnjivosti i verske netrpeljivosti i osveštanih grubosti i svirepstava ali i čojstva i *merhameta* i osećanja za red i meru, osećanja koje je sve te zle nagone i grube navike držalo u snošljivim granicama i, na kraju, mirilo ih i podvrgavalo opštim interesima zajedničkog života. Ljudi koji su četrdeset godina vodili reč u čaršiji nestali su preko noći, kao da su svi odjednom pomrli zajedno sa navikama, shvatanjima i ustanovama koje su oni oličavali.

Već sutradan posle objave rata Srbiji počela je po varoši da krstari četa *šuckora.* Ta četa, koja je, naoružana na brzu ruku, trebalo da

pomaže vlastima u gonjenju Srba, bila je sastavljena od Cigana, pijanica i drugih besposličara, uglavnom ljudi koji su odavno u zavadi sa dobrim društvima i u sukobu sa zakonom. Neki Huso Kokošar, Ciganin bez časti i određenog zanimanja, kome je sramna bolest još u prvoj mladosti izjela nos, predvodio je desetinu golaća, naoružanih starinskim puškama sistema Werndl, sa dugačkim bajonetima, i vodio glavnu reč u čaršiji.

Pred tom pretnjom gazda Pavle Ranković, kao predsednik srpske crkveno-školske opštine, otišao je sa još četvoricom uglednih opštinara do kotarskog predsednika Sabljaka. To je bio pun i bled čovek, potpuno ćelav, rodom iz Hrvatske i odskora na ovom položaju u Višegradu. Sad je bio uzbuđen i neispavan; očni kapci mu pocrveneli, a usne beskrvne i sasušene. Na nogama je imao čizme, a u rupici zelenog lovačkog kaputa neki znak u dve boje: crno i žuto. Primio ih je stojeći a ne ponudivši ih da sednu. Gazda Pavle, žut u licu, a oči mu došle kao dve crne kose pruge, progovori muklim tuđim glasom:

— Gospodine predstojniče, vi vidite šta se radi i šta se sprema i vi znate da mi, višegradski građani Srbi, nismo bili radi ovome.

— Ništa ja ne znam, gospodine, — prekide ga odjednom jetkim glasom predstojnik, — i ništa neću da znam. Sad ja imam drugih, važnijih poslova nego da slušam govore. To je sve što imam da vam kažem.

— Gospodine predstojniče, — nastavljao je gazda Pavle mirno kao da svojim mirom želi da umiri i ovog jetkog i uzbuđenog čoveka, — mi smo došli da vam ponudimo svoje usluge i da vas uvjerimo...

— Ništa meni ne trebaju vaše usluge i ništa nemate da me uvjeravate. Vi ste u Sarajevu pokazali šta znate.

— Gospodine predstojniče, — nastavljao je gazda Pavle nepromenjenim glasom i sve upornije, — mi bismo željeli da u granicama zakona...

— Jeste, sad se sjećate zakona! Na kakve se zakone vi usuđujete pozivati?

— Na državne zakone, gospodine predstojniče, koji važe za sve.

Predstojnik se odjednom uozbilji i kao malo umiri. Gazda Pavle odmah iskoristi to zatišje kod uzbuđenog čoveka.

— Gospodine predstojniče, mi smo slobodni da vas upitamo jesmo li mi sigurni, sa porodicama, za naš život, i imetak i, ako nismo, šta nam valja činiti?

Predstojnik tada raširi ruke, okrećući dlanove prema gazda-Pavlu, sleže ramenima, zaklopi oči i grčevito steže blede, tanke usne.

Gazda Pavle je dobro poznavao taj karakteristični izraz, nemilosrdan, slep-gluv-nem, koji državna uprava uzima u važnim trenucima i odmah uvide da posle ovoga nema više koristi od razgovora. A predstojnik, pošto spusti ruke, otvori oči, ispravi glavu, reče nešto blaže:

— Vojna vlast će svakog uputiti šta treba činiti.

Sad gazda Pavle raširi ruke, sklopi oči, sleže ramenima za trenutak, i onda progovori nekim dubokim, izmenjenim glasom:

— Hvala vam, gospodine predstojnice!

Ona četvorica opštinara se pokloniše kruto i nespretno. I svi iziđoše kao osuđenici.

Čaršija puna zbunjenih pokreta i tihog dogovaranja.

Na Alihodžinom dućanu sedi nekoliko uglednih varoških Turaka, Nailbeg Turković, Osmanaga Šabanović, Suljaga Mezildžić. Bledi i zabrinuti sa onim teškim i ukočenim izrazom na licu koji se uvek javlja kod ljudi koji imaju šta da izgube, kad se nađu pred nenadanim događajima i krupnim promenama. I njih su pozvale vlasti da se stave na čelo šuckora. Sad su se, kao slučajno sastali ovde da se na neupadljiv način dogovore šta da rade. Jedni su za to da se ide, a drugi su za uzdržljivost. Alihodža, uzbuđen, sa rumenilom na licu i starim sjajem u očima, odbija odlučno svaku pomisao, o ma kakvom učešću u šuckoru. On se naročito okomio na Nailbega, koji je za to da se primi oružje i da se umesto Cigana oni kao ugledni ljudi stave na čelo muslimanskih dobrovoljačkih odreda.

— Ja živ u te poslove neću. A da imaš pameti, ne bi ni ti. Zar ti ne vidiš da se vlasi preko nas biju i da će se na kraju sve o našu glavu obiti?

I sa istom onom rečitošću sa kojom je nekad na kapiji pobijao Osman-efendiju Karamanliju, on dokazuje da za »tursko uho« nema dobra ni na jednoj strani i da svako njihovo mešanje može biti samo štetno.

— Odavno već nas niko ni za što ne pita i ni u što ne računa. Ušao je Švabo u Bosnu, a ni Sultan ni Ćesar ne upita nas: je li izun, begovi i turska gospodo? Pa se digoše Srbija i Crna Gora, dojučerašnja raja, i uzeše pola Turske Carevine, a nas niko i ne pogleda. I sada, udari Ćesar na Srbiju, a nas opet niko ništa ne pita, nego nam daju neke puške i benevreke da budemo Švabi hajkači i da mu nagonimo Srbijance, kako ne bi on morao tur derati po Šarganu. Pa zar tebi, bolan, ne dolazi u pamet ovo: kad nas za tolike krupne stvari, kroz tolike godine, ni za što ne upitaše, otkud sada ova milost od koje rebra pucaju? A ja ti kažem, da su ovo krupni računi i najbolje će biti onome ko se u njih ne umiješa više nego što mora. Ovdje je na granici počelo da se para, ali ko zna dokle će otići. Ima neko iza ove Srbije. Drukčije ne može biti. Samo, u tebe je, tamo u Nezukama, brdo pred pendžerom pa ti dalje od onog kamenjaka i ne vidiš. Nego batali ti to što si počeo; niti idi u šuckore nit' nagovaraj druge. Bolje ti je da muzeš ono desetak kmetova što ti je ostalo, i dok još daju ponešto.

Svi ćute, nepomični i ozbiljni. Ćuti i Nailbeg, očigledno uvređen, iako to krije, i bled kao mrtvac pretura neku odluku u glavi. Osim Nailbega Alihodža ih je sve pokolebao i rashladio. Puše i nemo gledaju kako preko mosta mili neprekidna povorka vojnih kola i natovarenih konja. A zatim se jedan po jedan digoše i oprostiše. Poslednji je bio Nailbeg. Na njegov mrki pozdrav, Alihodža mu još jednom pogleda u oči i reče gotovo tužno:

— Ja vidim da si ti naumio da ideš. I tebi se gine; strah te da te ne preteknu Cigani. Ali zapamti da su stari ljudi davno rekli: Nije vrijeme došlo da ginemo, nego da se vidi ko je kakav. I ovo su takva vremena.

Pijac koji deli hodžin dućan od mosta zakrčen je kolima, konjma, vojnicima svih rodova oružja, rezervistima koji odlaze da se prijave. S vremena na vreme provedu žandarmi grupu vezanih seljaka ili građana, Srba. Vazduh je pun prašine. Svi govore glasnije i kreću se brže nego što zahteva ono što kažu ili što rade. Lica su znojna i zajapurena, čuju se psovke na svim jezicima. Oči sjaju od alkohola, nespavanja i onog mučnog nemira koji uvek vlada u blizini opasnosti i krvavih događaja.

Nasred pijaca, upravo prema mostu, mađarski rezervisti u novim uniformama tešu neke grede. Užurbano kucaju čekići i struže testera.

Pijacom ide šapat: to se podižu vešala. Oko njih se kupe deca. Alihodža gleda sa svog ćepenka kako se uspraviše prve dve grede, a zatim kako se ispe jedan brkat rezervist i veza ih trećom, vodoravnom, po vrhu. Svetina navalila kao da se halva deli i napravila živ krug oko vešala. Ponajviše vojnici, ali izmešani sa turskom seoskom sirotinjom i varoškim Ciganima. U neko doba načini se put i odnekud donesoše sto sa dve stolice za oficira i njegovog pisara, a zatim šuckori dovedoše prvo dvojicu seljaka a zatim jednog građanina. Seljaci su bili seoski kmetovi iz graničnih sela Pozderčića i Kamenice, a građanin neki Vajo, Ličanin, koji je davno došao u kasabu, kao preduzimač, i tu se oženio. Sva trojica su bili vezani, unezvereni i prašni. Vojnik dobošar stade da bije snažno u svoj bubanj. U opštoj vrevi i nemiru glas bubnja je dolazio kao grmljavina izdaleka. Nastade tišina u onom krugu oko vešala. Oficir, jedan rezervni poručnik, Mađar, čitao je oštrim glasom smrtne presude na nemačkom, a za njim je prevodio jedan narednik. Sva trojica su bili od prekog suda osuđeni na smrt, jer su svedoci pod zakletvom izjavili da su ih videli kako u noći daju svetlosne signale prema srpskoj granici. Vešanje treba da se izvrši javno, na pijacu, pored mosta. Seljaci su ćutali, trepćući kao u neprilici. A onaj Vajo Ličanin brisao je znoj sa lica i mekim tužnim glasom uveravao da je nevin i velikim kao izluđenim očima tražio oko sebe kome bi još to mogao da kaže.

Trebalo je da se pristupi izvršenju presude, kad se kroz onaj krug sakupljenog sveta probi jedan vojnik, riđ, malen, sa nogama raskrečenim kao slovo X. To je bio Gustav, nekadašnji calkelner u Lotikinom hotelu, a sada kafedžija u donjoj čaršiji. Bio je u novoj uniformi, sa kaplarskim činom, crven u licu i zakrvavljenih očiju, još više nego obično. Nastalo je objašnjavanje. Onaj narednik je nastojao da ga udalji, ali se ratoborni kafedžija nije dao.

— Ja sam ovde petnaest godina obaveštajni organ, poverljiva ličnost najviših vojnih krugova, — vikao je nemački, pijanim glasom, — i meni je još preklane u Beču obećano da ću moći svojim rukama obesiti dva Srbina kad tome dođe vreme. Vi ne znate s kim imate posla. Ja sam stekao pravo na to. I vi sad mene...

U svetini nastade romor i šapat. Narednik je stajao u neprilici. Gustav je bivao sve nasrtljiviji i tražio je po svaku cenu da se dvojica osuđenih prepuste njemu da ih on svojom rukom obesi. Tada se diže onaj poručnik, mršav i mrk čovek gospodskog izgleda, očajan kao da je i sam osuđenik, bez kapi krvi u licu. Ako je i pijan, Gustav uze stav mirno, ali su mu tanki riđi brkovi poigravali i oči šarale čas levo čas

desno. Oficir priđe sasvim blizu, unese se u to crveno lice kao da će ga pljunuti.

— Ako se iz tih stopa ne izgubiš, narediću da te vezana odvedu u zatvor. A sutra ćeš se javiti na raport. Jesi li razumeo? A sad odstupi! Marš!

Poručnik je govorio nemački sa mađarskim naglaskom posve tiho, ali tako oštro i ogorčeno da se pijani kafedžija odjednom smanji i izgubi u svetini, ponavljajući neprestano reči izvinjavanja.

Tek tada se opšta pažnja svrati ponovo na osuđenike. Dvojica seoskih domaćina imali su potpuno isto držanje. Treptali su i mrštili se od sunčane jare i od zapare koja udara iz onog sabijenog sveta, kao da je to sve što ih muči. A Vajo je slabim i plačevnim glasom uveravao da je nevin, da ga je njegov konkurent uzeo na dušu, a da on nit' je služio vojsku nit' je ikad u životu čuo da se svetlošću mogu davati signali. Znao je ponešto nemački i očajnički nizao reč na reč, trudeći se da nađe neki ubedljiv izraz kojim bi zaustavio ovu izludelu maticu koja ga je ponela od juče i koja preti da ga ni kriva ni dužna odnese sa sveta.

— Herr Oberleutnant, Herr Oberleutnant, um Gottes willen ... Ich, unschuldiger Mensch... viele Kinder... Unschuldig! Lüge! Alles Lüge! — birao je reči Vajo kao da traži koja je prava i spasonosna.

Vojnici su već prišli prvom seljaku. On skide brzo šubaru, okrene se prema Mejdanu na kome je crkva i dva puta se živo prekrsti. Pogledom oficir im naredi da svrše prvo s Vajom. Tada očajni Ličanin, videći da je red na njega, podiže ruke ka nebu i stade da preklinje i viče iz glasa.

— Nein! Nein! Nicht, um Gottes willen! Herr Oberleutnant, Sie wissen ... alles ist Lüge ... Gott... alles Lüge! — vikao je Vajo, a vojnici su ga već hvatali za noge i oko pasa, i dizali na drveno postolje pod konopcem.

Bez daha, svet je pratio sve to kao neku igru između nesrećnog preduzimača i poručnika, drhteći od ljubopitstva ko će dobiti a ko izgubiti.

Alihodža, koji je dotle slušao nerazumljive glasove i nije ni slutio šta se dešava u onom krugu sabijene svetine, ugleda odjednom Vajino izbezumljeno lice iznad svih glava, i odmah skoči i stade da zatvara dućan, iako je postojala izričnа naredba vojne vlasti da sve radnje moraju da budu otvorene.

U kasabu su stizale sve nove trupe i za njima municija, hrana i oprema, i to ne samo prugom, koja je bila pretrpana, nego i starim kolskim putem, preko Rogatice. Danju i noću su preko mosta prelazila i kola i konji, a prvo što bi ih sretalo na ulasku sa mosta u varoš bila su tri obešena čoveka na pijacu. I kako se čelo kolone obično zaglavljivalo u prepunim ulicama, to je svaka kolona morala da odstoji tu na mostu ili na pijacu, pored vešala, dok tamo napred ne oduši. Prašni, zajapureni, promukli od vike i besa, narednici su na konjima prolazili između kola i natovarenih konja, davali očajne znakove rukom, psovali na svim jezicima Austro-Ugarske Monarhije sve svetinje svih priznatih konfesija.

Četvrtog ili petog dana u rano jutro, kad je most opet tako bio pretrpan komorom koja je sporo oticala kroz tesnu čaršiju, začu se oštar i neobičan fijuk iznad kasabe, i nasred mosta, pored same kapije, udari granata u kamenu ogradu. Parčad železa i kamena zasu konje i ljude, nastade gužva, propinjanje konja i opšte bežanje. Jedni su bežali napred, u čaršiju, a drugi natrag, drumom kojim su došli. Odmah padoše još tri granate, dve u vodu a jedna opet na most, među sabijene ljude i konje. Za tren oka most ostade prazan; na čistim koja je nastala videla su se, kao mrke pege, preturena kola, mrtvi konji i ljudi. Sa Butkovih Stijena javi se i austrijska poljska artiljerija i stade da traži tu srpsku brdsku bateriju koja je sada gađala šrapnelom rasturenu komoru sa obe strane mosta.

Od toga dana ta brdska baterija sa Panosa gađala je stalno most i kasarnu pored njega. Posle nekoliko dana, opet jednog jutra, začu se sa istoka nov zvuk, negde od Goleša. Glas topa je bio udaljeniji ali dublji, a ispaljene granate gudile su teže nad kasabom. To su bile haubice; u svemu dve. Prvi meci padoše u Drinu, zatim na prazan prostor pred mostom, gde oštetiše okolne kuće, Lotikin hotel i oficirsku kasinu, a onda stadoše u pravilnim razmacima da gađaju sigurnije i to samo most i kasarnu. Već posle jednog sata kasarna je gorela. Vojnike koji su pokušali da gase, tukla je brdska baterija sa Panosa šrapnelom. Najposle prepustiše kasarnu njenoj sudbini. Na vrelom danu gorelo je sve što je drveno, a u dogorele ruševine padale su s vremena na vreme granate i rušile ponutricu zgrade. Tako je i po drugi put porušen Kameniti han i od njega ponovo načinjena gomila kamenja.

Dve haubice sa Goleša gađale su posle toga jednomerno i stalno most, i to ponajviše srednji stub. Granate su padale čas u reku, levo i desno od mosta, čas se rasprskavale o masivne kamene stubove, a čas opet udarale u most sam, ali nijedna nije pogodila železni poklopac nad

otvorom koji vodi u unutrašnjost srednjeg stuba u kome se nalazi eksploziv za miniranje mosta.

Od celog tog desetodnevnog bombardiranja nije ni inače na mostu nastala nikakva veća šteta. Granate su udarale o glatke stubove i oble svodove, odskakale od njih i eksplodirale u vazduhu ne ostavljajući na kamenim zidovima drugog traga do lakih, belih, jedva primetnih ogrebotina. A parčad od šrapnela odbijala se od glatkih, čvrstih zidova kao zrna grada. Jedino su granate koje su pogađale sam kolovoz na mostu ostavljale u nabijenom šljunku plitke rupe i razrivena mesta, ali to se nije moglo ni primetiti dok se ne stupi na sam most. Tako je u celoj toj novoj oluji koja se srušila na kasabu i pokretala iz korena i preturala drevne navike, žive ljude i mrtve stvari, most stajao i dalje beo, tvrd i neranljiv, kakav je bio oduvek.

Zbog stalnog bombardovanja obustavljen je po danu svaki veći saobraćaj preko mosta: civili prelaze slobodno, pa i vojnici pretrčavaju pojedinačno, ali čim krene malo veća grupa, sa Panosa je zaspu šrapnelom. Posle nekoliko dana stvorila se izvesna pravilnost. Svet je uočio kad je paljba življa, kad je slabija, a kad se potpuno obustavlja, i prema tome se kreće i svršava najnužnije poslove, ukoliko ga austrijske patrole u tom ne sprečavaju.

Brdska baterija sa Panosa puca samo danju, ali haubice iza Goleša javljaju se i noću i pokušavaju da ometaju premeštanje trupa i prenos komore sa jedne i sa druge strane mosta.

Građani čije su kuće u središtu varoši, u blizini mosta i druma, prešli su sa porodicama na Mejdan ili u druge zaklonjene i udaljene mahale, kod rođaka ili poznanika, da bi se sklonili od bombardovanja. To bežanje sa decom i najnužnijim stvarima podseća na one teške noći kad bi na kasabu naišao »veliki povodanj«. Samo što ovoga puta ljudi raznih vera nisu pomešani ni vezani osećanjem solidarnosti i zajedničke nesreće, i ne sede zajedno, tražeći u razgovoru pomoći i olakšanja kao nekad. Turci su po turskim kućama a Srbi, kao okuženi, po srpskim. Ali i tako rastavljeni i podeljeni, oni žive manje-više jednako. Zbijeni po tuđim kućama, ne znajući šta da rade sa dugim vremenom i sa svojim brižnim i zbunjenim mislima, dokoni i praznoruki kao pogorelci, u strahu za život, u neizvesnosti za imanje, mučeni suprotnim nadama i željama koje, naravno, i jedni i drugi kriju.

Kao nekad za vreme velikih poplava, i kod jednih i kod drugih stariji ljudi nastoje da razvedre sve oko sebe šalama i pričama, usiljenim mirom i veštačkom vedrinom. Ali izgleda da za ovu vrstu nesreće ne

pomažu stare šale ni zabašurivanja, da su sve nekadašnje priče izbledele i sve pošalice izgubile ukus i smisao a mučno i sporo se stvaraju nove.

Noću se svi pretvaraju da spavaju, iako u stvari ne može niko oka da stisne. Govore šapatom, iako ni sami ne znaju čemu taj oprez kad i onako svakog časa grune top čas srpski čas austrijski. Ušao u svet strah od »davanja znaka neprijatelju«, iako niko ne zna ni kako se ti znakovi daju ni šta to zapravo znači. Ali strah je toliki da nigde niko ne srne ni šibicu da zapali. Vatra se i ne loži. Muškarci, kad hoće da puše, zatvaraju se u zagušljive sobičke bez prozora ili se pokrivaju jorganom po glavi i tako puše. Omorina pritište i davi. Svi se kupaju u znoju, ali su sva vrata zaključana i svi prozori zatvoreni i zastrti. Kasaba liči na nesrećnika koji pred udarcima od kojih ne može da se odbrani prekrije oči rukama, i tako čeka. Sve kuće izgledaju kao da su mrtvim kocem zatvorene. Jer, ko hoće da ostane živ mora da se pravi mrtav; pa ni to uvek ne pomaže.

U muslimanskim kućama je nešto življe i slobodnije. Tu ima mnogo starih ratničkih nagona, ali probuđenih u nevreme, zbunjenih i obezglavljenih u ovom dvoboju u kome se iznad njihovih glava nadbijaju dve artiljerije, obe hrišćanske. Ali ima i brige, velike i skrivene, ima i nesreća bez izlaza i vidljivog rešenja.

U Alihodžinoj kući ispod Grada pravi mekteb. Na toliku njegovu decu došlo je još i devetoro dece Mujage Mutapdžića; od toga samo troje odrasle, a sva ostala sitna i nejaka, sve jedno drugome do uha. Da ne bi morali da ih čuvaju i svaki čas dozivaju po avliji, zatvarali su ih, zajedno sa Alihodžinom decom, u hladoviti i široki *alvat* i tu se njihove majke i starije sestre nose sa njima, u opštoj i neprestanoj vrevi i pisci.

Ovaj Mujaga Mutapdžić, zvani Užičanin, doseljenik je u kasabi. (Malo niže videćemo zašto i kako.) To je visok čovek pedesetih godina, potpuno sed, orlovskog nosa i lica izbrazdanog borama, duboka glasa, oštrih, vojničkih pokreta. Izgleda stariji od Alihodže, iako je desetak godina mlađi od njega. Sedi sa Alihodžom u kući, puši bez prestanka, retko i malo govori, zanesen mislima čija mu se težina ogleda na licu i u svakom pokretu. Ne drži ga mesto. Malo, malo, pa se digne, iziđe pred kuću i iz bašte posmatra bregove oko kasabe, s jedne i s druge strane reke. Stoji tamo uzdignute glave i gleda ispitivački kao da se radi o nevremenu. Alihodža, koji ga nikako ne ostavlja sama, nastojeći neprestano da ga razgovori i umiri, izlazi za njim.

Tu u bašti, malo strmoj, ali lepoj i velikoj, vlada mir i zrelost letnjih dana. Luk je već oboren i povaljan; suncokreti u punoj snazi, oko njihovih crnih i teških glava zuje pčele i bumbari. Po krajevima sitno cveće koje već počinje da se semeni. Sa tog uzvišenog mesta vidi se dole razasuta kasaba između dve reke, Drine i Rzava, i venac brda nejednake visine i raznog oblika. U nizini oko kasabe i po strmim stranama brežuljaka izmenjuju se krpe i pojasevi zrelog ječma sa površinama zelenih kukuruza. Blešte bele kuće i crne se šume koje pokrivaju visove. Umerena topovska paljba sa jedne i sa druge strane čini se odavde svečana i bezazlena, toliko je prostranstvo zemlje i neba nad njom, u vedrini letnjeg dana koji tek počinje da raste.

Tu se i brižnom Mujagi razvezuje jezik. On odgovara Alihodži na njegove dobre reči i priča mu svoju sudbinu, ne što je hodža ne bi znao, nego što ovde na suncu mora nekako da razdreši i olakša taj uzao koji ga steže i guši pod grlom, i što se ta sudbina rešava upravo tu i sada, u svakom pojedinom od ovih trenutaka letnjeg dana, pri svakom pucnju topa sa jedne ili sa druge strane.

Nije mu bilo punih pet godina kad su Turci morali da napuste gradove po Srbiji. Osmanlije su otišle u Tursku, ali njegov otac, Suljaga Mutapdžić, još mlad čovek, ali već ugledan i jedan od prvih užičkih Turaka, rešio je da pređe u Bosnu, odakle su i bili starinom. Natrpao je decu u krošnje i sa ono novaca što se u tim prilikama moglo izvući iz zemlje i kuća napustio zauvek Užice. Sa onih nekoliko stotina užičkih muhadžira prešao je u Bosnu, gde je bila još turska vlast, i nastanio se s porodicom u ovoj kasabi, gde je odranije živela jedna grana Mutapdžića-Užičana. Ovde je proveo desetak godina i upravo je bio počeo da osigurava svoje mesto u čaršiji, kad je došla austrijska okupacija. Oštar i nepomirljiv čovek, on je smatrao da nije vredelo bežati od jedne hrišćanske vlasti da bi se živelo pod drugom. Godinu dana posle odlaska Austrijanaca, on je opet sa celom porodicom napustio Bosnu, zajedno sa još nekoliko porodica koje nisu htele da vek provode u zemlji »gde zvono kuca«, i preselio se u Novu Varoš, u Sandžaku. (Ovaj Mujaga je tada bio momče od nešto više od petnaestak godina.) Tu se Suljaga Mutapdžić zatrgovčio, tu su mu se izrodila i ostala deca. Ali nikad nije mogao da preboli ono što je ostavio u Užicu ni da se prilagodi novim ljudima i drukčijem životu u Sandžaku. To je i bio razlog njegove prerane smrti. Kćeri, sve lepe i na dobru glasu, dobro su se poudale. Sinovi su prihvatili i raširili ono malo očevine. I upravo kad su se poženili i stali da dublje puštaju koren u novoj sredini, došao je Balkanski rat 1912. godine. U otporu koji je turska vojska oko Nove Varoši dala srpskoj i crnogorskoj vojsci, učestvovao je i Mujaga. Otpor je bio kratak, i ne može se kazati ni da

je bio slab ni bezuspešan sam po sebi, pa ipak, kao nekim čudom, kao da se sva sudbina rata i tolikih hiljada živih ljudi rešava ne tu nego negde daleko, nezavisno od svakog otpora, jačeg ili slabijeg, turska vojska je ispraznila Sandžak. Ne mogući sačekati protivnika od koga je kao dete bežao iz Užica, i kome se i sada bez uspeha odupro, a nemajući kuda na drugu stranu. Mujaga se rešio da beži natrag u Bosnu, pod onu istu vlast od koje mu je otac pobegao. I tako je, po treći put izbeglica, prešao sa celom porodicom u ovu kasabu u kojoj je proveo detinjstvo.

Sa nešto gotovine i uz pomoć višegradskih Turaka, među kojima je imao i rođaka, on je za ove dve godine nastojao da stvori neki posao. Ali stvar nije bila laka, jer su, kao što smo videli, vremena bila oskudna i nesigurna i zarada teška i za one koji su odavno zakopitili. Uglavnom je, čekajući bolja i mirnija vremena, živeo od gotovine. I sad, evo, posle svega dve godine toga teškog izbegličkog života u kasabi, naišla je ova oluja u kojoj on više ne može i ne ume ništa; jedino što mu ostaje to je da, zabrinut, prati njen tok i strepi od njenog ishoda i završetka.

O tome razgovaraju sada njih dvojica, tiho, isprekidano i bez veze, kao što se govori o stvarima koje su i suviše dobro poznate i koje se mogu razmatrati s kraja, s početka ili sa ma koje tačke u sredini. Alihodža, koji neobično voli i ceni Mujagu, nastoji da nađe neku reč koja teši ili umiruje, ne što veruje da može išta pomoći, nego što ima potrebu, i oseća dužnost da na neki način uzme učešća u zloj sudbini ovoga čestitog, nesrećnog čoveka i istinskog muslimana. Mujaga sedi i puši: prava slika čoveka koga je sudbina suviše opteretila. Po čelu i slepoočnicama izbijaju mu krupne graške znoja, stoje neko vreme, dok ne porastu i otežaju, a onda blesnu na suncu i krenu kao mlaz niz naborano lice. Ali Mujaga ih ne oseća i ne briše. Zamućenim očima gleda u travu pred sobom i zanesen osluškuje ono što se dešava u njemu i što je jače i glasnije od svake utešne reči, od najživlje kanonade. S vremena na vreme samo odmahne lako rukom i progovori pokoju reč koja je mnogo više deo unutrašnjeg razgovora nego neki odgovor na ono što mu se govori ili što se dešava oko njega.

— Ovo je došlo, moj Alihodža, da se nema kud. Bog jedan vidi da smo i otac mi rahmetli i ja sve činili da ostanemo u čistoj vjeri i pravom turčijatu. Đed mi je ostavio kosti u Užicu; danas mu belćim nema traga od mezara. Oca sam ukopao u Novoj Varoši i ne znam da do danas i njegov mezar nije vlaška stoka pogazila. Mislio sam da ću bar ja umrijeti ovdje, gdje još ezan uči, ama evo mi se čini da je pisano da nam se sjeme zatre i nikome za grob ne zna. Božja volja tako hoće,

šta li? Samo vidim da se više nema kud. Došlo ono vrijeme o kome se kaže da prava vjera neće imati puta ni izlaza, do jednog: da svisne. Jer, kud sam prist'o? Da pođem sa Nailbegom i sa šuckorima i da poginem sa švapskom puškom u ruci, osramoćen i ovog i onog svijeta, ili da sjedim ovako i čekam da Srbija zastupi i ovdje i da dočekam ono od čega smo pedeset godina bježali po muhadžirluku, iz mjesta u mjesto?

Alihodža zausti da kaže nešto što ohrabruje i otvara malo nade, ali ga prekide salva austrijske baterije sa Butkovih Stijena, na koju odmah stadoše da odgovaraju topovi sa Panosa. Javiše se i oni iza Goleša. Preturali su tačno iznad njihovih glava, i to dosta nisko, tako da su im nad glavom neprestano tkale u oba pravca granate raznih kalibara sa onim turobnim zvukom koji podiže utrobu u čoveku naviše i steže krvne sudove do bola. Alihodža se diže i predloži da se sklone bar pod strehu, a Mujaga pođe za njim kao mesečar.

U srpskim kućama, koje su sabijene oko crkve na Mejdanu, naprotiv, nema ni žalbi na prošlost ni bojazni od budućnosti; samo strah i tegoba sadašnjice. Tu vlada neko naročito, nemo zaprepaštenje koje uvek ostaje kod ljudi iza prvih udaraca velikog terora, hapšenja i ubijanja bez reda i suda. Ali ispod toga zaprepašćenja sve je isto, kako je bilo ranije i oduvek; isto pritajeno slukćenje kao nekad, pre više od sto godina, kad su na Panosu gorele ustaničke vatre, ista nada, isti oprez, i ista rešenost da se sve podnese, ako drugačije ne može da bude, i ista vera u dobar kraj, tamo negde na kraju svih krajeva.

Unuci i praunuci onih koji su se sa tog brega, isto ovako zatvoreni po kućama, brižni i zaprepašćeni, ali potreseni do dna duše, naprezali sluh ne bi li čuli slabu jeku Karađorđeva topa gore od Veletova, slušaju sada kako im u toploj tami iznad glava tutnje i grme teška haubička zrna, nagađaju po zvuku koja su srpska a koja švapska, tepaju im ili ih kunu, izdevaju im imena i nadimke. Sve to dok zrna lete visoko i gađaju po okolini, ali kad se paljba spusti do mosta i varoši, oni zamuknu odjednom, preseče im se reč, jer im izgleda, i zakleli bi se, da u onoj potpunoj tišini, kod tolikog prostora, i jedna i druga strana gađa samo njih i kuću u kojoj su. A tek pošto se raziđe jeka od bliske eksplozije, oni progovaraju promenjivim glasom i uveravaju jedan drugog da je ta granata pala posve blizu i da je od neke naročite pogane vrste, mimo sve ostale granate.

U Ristića kući, koja je odmah iznad parohove, veća i lepša od nje, a sklonjena i zaštićena od topovske vatre sa obe strane strmim šljivicima, sklonilo se najviše našeg sveta iz čaršije. Malo ima ljudi ali

dosta žena kojima su muževi pohapšeni ili odvedeni kao taoci, a one se savile ovde sa decom.

Kuća je prostrana i bogata; u njoj živi samo gazda Mihailo Ristić sa ženom i sa snahom, udovicom koja nije htela da se preuda ni vrati kući kad je obudovila, nego je ostala tu da podiže decu, pored ovo dvoje starih ljudi. Njen najstariji sin prebegao je pre dve godine u Srbiju i poginuo kao dobrovoljac na Bregalnici. Bilo mu je osamnaest godina.

Stari gazda Mihailo, njegova baba i snaha, služe ove neobične goste kao na slavi. Naročito je starac neumoran. Gologlav je, što je neobično, jer on inače nikada ne skida svoj crveni fes, gusta seda kosa pada mu oko ušiju i na čelo, a srebrni jaki brkovi, pri dnu žuti od duvana, okružuju usta kao stalan osmejak. Čim primeti da je neko uplašen ili rastužen više od ostalih, on mu prilazi, razgovara ga i nudi rakijom, kafom i duvanom.

— Ne mogu, kum' Mihailo, hvala ti ko ocu, ne mogu, ev' ovde me steglo, — brani se jedna još mlada žena pokazujući rukom svoje oblo i belo grlo.

Ona je žena Petra Gatala sa Okolišta. Petar je nekidan otišao u Sarajevo po trgovini. Tu ga je zatekao rat, i od tada žena od njega nema glasa. Vojska ih je isterala iz kuće i sad se ona sklonila sa decom ovde kod gazda-Mihaila, sa kojim je po muževljevoj porodici veže kumstvo od starine. Utučena je od brige za mužem i napuštenom kućom. Krši ruke i naizmence jeca i uzdiše.

Gazda Mihailo je ne pušta s oka i stalno je oko nje. Jutros se saznalo da je Petar na povratku iz Sarajeva, u vozu, uzet za taoca, da je odveden u Vardište i tu, prilikom jedne pogrešne uzbune, omaškom streljan. To još kriju od nje, a gazda Mihailo se stara da joj to ne bi kogod naglo i neobazrivo saopštio. Žena se svaki čas diže, hoće da iziđe u avliju i pogleda na Okolišta, ali je gazda Mihailo zaustavlja i zagovara na sve moguće načine, jer on dobro zna da Gatalovića kuće na Okolištima već gore, i hoće ovu nesrećnu ženu da poštedi bar od toga prizora. Šali se i smeška i nudi je neumorno.

— Dede, kuma-Stanojka, dede, janje moje. Jednu čašicu samo. Ovo je melem i razbibriga a ne rakija.

I žena pokorno ispija. Gazda Mihailo nudi redom i svojom neodoljivom i neumornom srdačnošću primorava svakog da se okrepi. Zatim se

opet vraća ženi Petra Gatala. Njoj se zaista razvezao onaj bolni uzao u grlu. Sad je mirnija, samo zamišljeno gleda preda se. Ali je gazda Mihailo ne napušta, nego joj priča kao detetu kako će i ovo proći i njen Petar se vratiti iz Sarajeva, zdrav i živ, i kako će opet svi ući u svoju kuću na Okolištima.

— Znam ja Petra, na krštenju sam mu bio. O tom krštenju se dugo pričalo. A ja ko danas pamtim: bio sam momak za ženidbu, kad sam sa pokojnim ocem, koji je kumovao gazda-Jankovoj djeci, išao na Okolišta da krstimo ovog istog tvoga Petra.

I on priča tu priču o krštenju Petra Gatala koju svi znaju, ali koja im u ovim neobičnim noćnim časovima dolazi kao nova.

Ljudi i žene prilaze bliže, slušaju i slušajući zaboravljaju opasnost i ne obraćaju pažnju na topovsku jeku a gazda Mihailo priča.

U dobra i mirna vremena, kad je čuveni pop Nikola bio paroh u kasabi, nađe se gazda-Janku Gatalu sa Okolišta sin, posle toliko godina braka i čitavog niza ženske dece. Prve iduće nedelje ponesu dete da krste i pored radosnog oca i kuma pođu još neki rođaci i komšije. Još idući niz Okolišta, zastajali su često i iz velike kumove ploske natezali ljutu rakiju. A kad su, prelazeći most, stigli na kapiju, sednu tu da se malo odmore i još jednom potegnu. Bio je hladan dan i kasna jesen, na kapiji nije više bilo kafedžije nit' su varoški Turci dolazili da piju kafu i sede. Zato Okolištani posedaju kao kod kuće, otvore torbe sa jelom i načnu novu plosku rakije. I nazdravljajući jedan drugom, rečito i od srca, zaborave i na dete i na popa koji je posle službe trebalo da ga krsti. Kako u ta vremena — sedamdesetih godina XIX veka — nije još bilo, ni smelo biti, zvona na crkvi, veseli ljudi nisu ni primećivali da vreme prolazi i da je služba davno gotova. U njihovim razgovorima, u kojima se smelo i nadaleko mešala budućnost deteta sa prošlošću roditelja, nije vreme bilo važno ni imalo mere. Nekoliko puta se javljala savest kod kuma koji je opominjao da se kreće, ali su ga ostali odmah ućutkavali.

— Ama, da idemo, ljudi, da svršavamo, biva, što je zakon i hrišćanski red, — zamuckuje kum.

— De, što si navalio, tako ti boga, niko još nije u ovoj parohiji ostao nekršten, — odgovaraju drugi i nude ga svaki iz svoje ploske.

I otac je jedno vreme požurivao da se ide, ali rakija je najposle sve ućutkala i sjedinila. Žena, koja je dotle držala dete na ozeblim i

pomodrelim rukama, položi ga na kameno sedište i umota šarenicom, a ono je mirovalo kao da je u kolevci, čas spavalo, čas otvaralo ljubopitljivo oči, kao da učestvuje u opštem veselju. (»Vidi se da je kasabalija« kaže kum, »voli društvo i teferičli mjesto«).

— Zdrav si, Janko, — viče jedan komšija, — da ti je sretan i dugovječan sin; dabogda ti bio dika među domaćinima i jedan po jedan u srpskom uhu, u časti i česti, u svakom dobru i izobilju. Dabogda...

— Ama, kako bi bilo da to s krštenjem svršimo? — prekida otac.

— Lako ćemo za krštenje, — viču svi uglas i obređuju se rakijom.

— Nije ni Ragib efendija Borovac kršten pa eno ga koliki je: konj se pod njim savija, — kaže jedan od komšija, uz opšti smeh.

Ali ako je za ove ljude na kapiji vreme izgubilo meru, nije za popa Nikolu, koji je čekao donekle pred crkvom, pa onda se naljutio, prigrnuo svoj ćurak od lisičine i sišao s Mejdana u varoš. Tu mu je neko kazao da su ljudi sa detetom na kapiji. Otišao je tamo da ih izgrdi, kako on ume, ali su ga oni dočekali sa toliko radosne i iskrene odanosti, sa tako svečanim izvinjavanjima i tako toplim željama i dobrim rečima, da je i pop Nikola, koji je bio oštar i strog čovek, ali pravi kasabalija po srcu, popustio i prihvatio za plosku i meze. Nadneo se nad mališana i opsovao mu baku, od milošte, a dete je mirno gledalo njegovo krupno lice sa velikim plavim očima i širokom, riđom bradom.

Nije baš istina što se pričalo da je mali i kršten na kapiji, ali je tačno da su se tu zametnuli dugi razgovori, sa teškim pićem i mnogim zdravicama. Tek dockan posle podne ispelo se celo veselo društvo na Mejdan i otvorilo crkvu, gde se kum, zaplićući jezikom i štucajući, odrekao đavola u ime novog kasabalije.

— Tako mi krstimo kum-Petra, i eto, nek je živ i zdrav, prešao je četrdesetu i ništa mu ne fali, — završava svoje pričanje kum Mihailo.

Svi se obređuju još po jednom rakijom i kafom, zaboravljajući stvarnost da bi mogli da je podnesu, i svi lakše i slobodnije govore i svima im nekako biva jasno da u životu ima i drugih stvari, čovečnijih i radosnijih od ovog mraka, straha i ubilačke pucnjave.

Tako im prolazi noć i sa njom život, sav od opasnosti i stradanja ali jasan, nepokolebljiv i prav u sebi. Vođeni drevnim i nasleđenim nagonima, oni ga cepkaju i dele na trenutne utiske i neposredne potrebe, gubeći se potpuno u njima. Jer jedino tako, živeći svaki trenutak odvojeno i ne gledajući ni napred ni natrag, može se ovakav život podneti i živ čovek sačuvati za bolje dane.

Pa onda sviće. To znači samo da paljba postaje življa i da se na sunčevoj svetlosti nastavlja nerazumljiva i nedogledna igra rata. Jer sami po sebi dani nemaju više imena ni smisla, vreme je izgubilo značenje i vrednost. Ljudi umeju samo da čekaju i strepe. Inače, misle, rade, govore i kreću se kao automati.

Tako, i slično, živi narod po strmim mahalama ispod Grada i na Mejdanu.

A dole, u čaršiji samoj, malo je građanskog sveta ostalo. Još prvog dana rata naređeno je da radnje moraju biti otvorene, kako bi vojska koja prolazi mogla da kupuje sitne potrebe, ali još više zato da bi se pokazalo građanstvu kako je neprijatelj daleko i kako ne postoji nikakva opasnost po kasabu. Ta naredba je ostala odnekud na snazi i sada pod bombardovanjem, ali svak nastoji da pod zgodnim izgovorom drži svoj dućan zatvoren veći deo dana. Radnje koje su posve blizu mosta i Kamenitog hana, kao dućani gazda-Pavla Rankovića i Alihodže, zatvorene su po vas dan, jer su suviše izložene bombardovanju. Isto tako je potpuno ispražnjen i zatvoren Lotikin hotel; na njemu je krov oštećen granatom i zidovi išarani zrnima šrapnela.

Alihodža siđe samo jednom ili dvaput preko dana sa svog brega da pogleda je li sve na mestu, pa se opet vraća kući.

Lotika je sa celom porodicom napustila hotel, još prvoga dana, kad je počelo bombardovanje mosta. Prešli su na levu obalu Drine i sklonili se u jednu novu i prostranu tursku kuću. Zgrada je bila podalje od druma, sklonjena u jednoj udolini i utonula u gustom voćnjaku iz koga joj je virio samo crven krov. Njen sopstvenik je sa celom porodicom bio na selu.

Hotel su napustili sa prvim mrakom, kad obično vlada potpuno zatišje. Od posluge je ostao sa njima jedino verni i nepromenljivi Milan, stari neženja, ali uvek nalickan lepotan, koje već odavno nije imao više koga da izbacuje iz hotela; ostali su se, kao što se u ovakvim prilikama često dešava, razbegli čim je prvi top pukao nad kasabom. Kao uvek i u svemu, i pri ovoj seobi Lotika je upravljala i raspoređivala, isključivo

i bez pogovora. Ona je određivala šta treba kao najnužnije i najvrednije poneti sa sobom a šta ostaviti; šta će ko obući; ko će nositi Deborino sakato i maloumno dete, ko voditi Deboru samu, onako bolesnu i plačljivu, a ko Minu, izbezumljenu od straha, pregojenu i pouselu devojku. Tako su, koristeći se mrakom sparne letnje noći, prešli most, sa nešto stvari i bolesnim dečakom na ručnim kolicima, sa kuferima, i zavežljajima u rukama, Lotika, Caler, Debora i Mina. Posle trideset godina sada je prvi put hotel bio potpuno zatvoren i ostao bez žive duše u njemu. Mračan, načet još od prvih granata, on je već izgledao kao davnašnja ruševina. A oni su već posle prvih koraka preko mosta, onako prestareli i nejaki, sakati ili ugojeni, krivonogi i nenavikli pešačenju, dobili odjednom izgled jevrejske sirotinje, jadnih begunaca koji od pamtiveka obijaju drumove po svetu.

Tako su prešli na drugu obalu i stigli u prostranu tursku kuću na konak. I tu je Lotika sve smestila i rasporedila, izbeglički prtljag i svoju čeljad. Ali kad je trebalo da i sama legne, u polupraznoj tuđoj sobi, bez svojih stvari i hartija sa kojima je vek provela, pretrgla se duša u njoj i prvi put od kako zna za sebe izdala je snaga, i to sva odjednom. Pustom turskom kućom prolomio se njen jauk; nešto što nikad niko nije video ni čuo ni slutio da može da postoji: Lotikin plač, grozan, težak i prigušen kao muški, a nezadržavan i nezadržljiv. U porodici je na to nastalo zaprepašćeno, gotovo pobožno ćutanje, pa zatim opšti lelek i ridanje. Za njih je slom tetka-Lotikine snage bio teži udarac nego i rat i bežanija i gubitak kuće i kućišta, jer sa njom se dalo sve prebroditi i savladati a bez nje se nije moglo ništa uraditi ni zamisliti.

Kad je sutra osvanuo sjajan letnji dan, pun ptičjeg pevanja, rumenih oblaka i obilne rose, on je umesto nekadašnje Lotike, koja je sve do sinoć upravljala sudbinama svih svojih, zatekao sklupčanu na zemlji jednu staru i nemoćnu Jevrejku, koja nije mogla ni umela ni o samoj sebi da brine, koja je samo drhtala od nerazumljivog straha i plakala kao dete, ne znajući da kaže čega se plaši ni šta je boli. Tada se desilo drugo čudo. Onaj stari, teški, dremljivi Caler, koji ni u mladosti nije imao ni svoje volje ni svoga mišljenja, nego je puštao da ga, kao i celu porodicu, vodi Lotika, koji upravo nije nikad ni bio mlad, sad se odjednom pokazao kao istinska glava kuće, sa mnogo mudre rešenosti, sa sposobnošću da donese potrebne odluke i sa dovoljno snage da ih u delo privede. On je tešio i negovao svoju svastiku kao bolesno dete i brinuo o svima kao što je to ona do juče činila. Odlazio je za vreme zatišja u varoš i donosio iz napuštenog hotela potrebnu hranu, stvari i odelo. On je našao negde i lekara i doveo ga bolesnici. Lekar je konstatovao kod premorene i ostarele žene potpun živčani slom, preporučio da se bolesnica što pre udalji odavde, iz domašaja

ratnih operacija, prepisao neke kapljice, i otišao za transportom ranjenika. Caler je sa vojnim vlastima sve uredio da dobije kola i da celu porodicu prebaci prvo u Rogaticu a zatim u Sarajevo. Trebalo je samo sačekati dan-dva da se Lotika bar toliko pribere da može da putuje. Ali Lotika leži kao uzeta, plače na sav glas i na svom slikovitom i mešanom jeziku izgovara nepovezane reči krajnjeg očaja, straha i gnušanja. Oko nje puže po golom podu Deborin nesrećni dečak, gleda ljubopitljivo u tetkino lice i doziva je onim nerazumljivim grlenim uzvicima koje je Lotika tako dobro razumevala a na koje sada ne odgovara. Ona neće ništa da okusi i ne može nikog da vidi. Strahovito pati od čudnih predstava čisto fizičkih stradanja. Čas joj se čini da se dve podnice pod njom odjednom rasklapaju, kao podmukla klopka, i da ona propada između njih u nepoznatu dubinu, a nema, osim svog rođenog vriska, ničeg čime bi se odbranila i zadržala. Čas dolazi sama sebi nekako velika a laka i moćna, kao da ima i džinovske noge i jaka krila i ko da tako trči, slična ptici noju, ali trči koracima koji su duži nego što je odavde do Sarajeva. Tako pod njenim stopalima pljuskaju reke i mora kao male barice i pršte gradovi i naselja kao šljunak i staklo. Od toga joj silno bije srce i treperi dah. Ne zna gde će se zaustaviti ni kuda je vodi ta krilata trka, ali zna da se oslobađa i spasava od onih prividno i podlo sastavljenih dasaka koje se izmiču ispod čoveka brzinom munje. Zna da gazi i ostavlja iza sebe zemlju na kojoj se nije dobro zadržavati i da opkoračuje, kao prljave lokve, naselja i velike varoši u kojima se ljudi varaju i lažu rečima i brojevima, a kad se reči izigraju i brojevi zamrse, oni odjednom menjaju igru, kao mađioničar okreću scenu i, protivno svemu onome što se govori i računa, isturaju napred topove i puške i neke druge, nove ljude zakrvavljenih očiju, sa kojima nema razgovora, pogađanja ni sporazuma. Pred tom najezdom ona odjednom nije više silna i divovska ptica koja trči, nego nemoćna, oborena sirota starica na tvrdom podu. A ti ljudi se roje, u hiljadama, milionima; pucaju, kolju, dave, sve redom, uništavaju bez milosrđa i razuma. Jedan od njih je nagnut nad njom; ne vidi mu lica, ali oseća kako joj pritište vrh od bajoneta na samu ožičicu, tu gde se rebra razdvajaju, gde je čovek najmekši.

— Ah, aaah! Ne, ne dajte! Ne dajte! — s vriskom se budi Lotika i kida rese na sivom, lakom šalu kojim su je pokrili.

Onaj mali kreten čuči, naslonjen uza zid, i samo je gleda svojim velikim crnim očima u kojima je više ljubopitstva nego straha ili sažaljenja. Iz druge sobe upada Mina, umiruje Lotiku, briše joj hladan znoj s lica i zapaja je vodom u koju prvo pažljivo odbroji kapljice valerijane.

A dug letnji dan nad zelenom udolinom izgleda beskonačan, da čovek ne pamti kad je svanulo i ne pomišlja da će se ikad smrknuti. I tu je toplo, ali se ne oseća žega. Kuća odzvanja od koraka. Dolaze i drugi građani iz varoši. Zaluta poneki vojnik ili oficir. Ima hrane i voća u izobilju. Milan neprestano peče kafu. Sve bi moglo da izgleda kao neki praznički duži boravak na selu, da se s vremena na vremena ne prolama Lotikin očajni jauk, i da nema potmule grmljavine koja u ovu guduru dopire kao ljutito režanje i koja odaje da nešto u svetu nije u redu i da je opšta i svačija nesreća mnogo bliža i mnogo veća nego što po širokoj i bezazlenoj vedrini ovoga dana može da izgleda.

To je učinio rat od Lotikinog hotela i njegovih stanovnika.

Dućan gazda-Pavla Rankovića bio je takođe zatvoren. Gazda Pavle je već drugog dana rata uzet sa još nekoliko uglednijih Srba u taoce. Jedni su od njih na stanici, gde svojim životom jemče za red, i mir, i pravilan saobraćaj, a drugi su nedaleko od mosta, na dnu pijaca, u maloj drvenoj baraci u kojoj je pazarnim danom bio opštinski kantar i naplaćivana baždarina. Tu opet taoci jemče životom da niko neće razoriti ili oštetiti most.

Tu na nekoj kafanskoj stolici sedi gazda Pavle. Sa rukama na kolenima i oborenom glavom, on liči na čoveka koji se, sav iscrpen, posle nekog velikog napora, spustio tu samo da se malo odmori, ali sedi tako nepomičan već satima u istom stavu. Kod vrata, na gomili praznih džakova sede dva vojnika, rezervista. Vrata su zatvorena i u baraci vlada polumrak i teška zapara. Kad sa Panosa ili Goleša prohuji granata, gazda Pavle proguta pljuvačku, i osluhne gde je udarila. On zna da je most još odavno miniran, i stalno pomišlja na to i pita se da li ovakva jedna granata može da upali eksploziv, u slučaju da prodre do njega. A kod svake smene on sluša kako podoficir daje uputstva vojnicima koji čuvaju stražu. I svaki put ta uputstva završavaju rečima: »Kod najmanjeg pokušaja da se nanese šteta mostu, ili kod ma kakvog sumnjivog znaka da se takvo štogod sprema, ovaj čovek treba odmah da bude ubijen«. Gazda Pavle se već navikava da sluša te reči mirno kao da se ne odnose na njega. Više ga uznemiruju granate i šrapneli koji ponekad eksplodiraju tako blizu barake da uzdignuti šljunak i parčad čelika zašobonje po daskama. Ali ono što ga najviše muči to je dugo, beskonačno vreme i nepodnošljive misli.

Misli gazda Pavle šta ovo bi sa njim, njegovom kućom i njegovim tolikim imanjem. I što više misli, sve mu više sve ovo liči na ružan san. Jer, kako drugačije da objasni sebi sve ovo što se na njega i njegove sručilo za ovih nekoliko poslednjih dana. Dva sina, studenta, odveli su

žandarmi već prvog dana. Kod kuće je žena, sama sa ćerkama. Velika kačara u Osojnici izgorela je na njegove oči. Kmetovi po okolnim selima verovatno popaljeni i rastureni. Tolika veresija po celom kotaru — izgubljena. Njegov dućan, najljepši dućan u kasabi, tu na nekoliko koraka od njega, zatvoren i verovatno će biti opljačkan ili će izgoreti od neke granate. A on sam sedi u ovoj polumračnoj baraci kao talac, odgovoran glavom za nešto što niukoliko ne zavisi od njega: za sudbinu ovoga mosta.

Bujno i neuredno kao nikad do tada navirale su mu u glavi misli, ukrštavale se i gasile. Kakve veze ima sa mostom on, koji je celog života samo svoj posao i svoju kuću gledao? Nije ga on minirao, niti ga on bombarduje. Ni kad je bio kalfa i neženjen on nije sedeo na kapiji ni provodio vreme u pevanju i dokonim šalama, kao višegradski mladići. Sav njegov život izlazi mu pred oči, sa pojedinostima koje je davno već zaboravio.

Seća se kako je došao iz Sandžaka kao četrnaestogodišnji dečak u podrtim opancima i gladan. Pogodio se kod gazda-Petra da služi za jedne haljine, hranu i dva para opanaka godišnje. Nosio je decu, pomagao u radnji, vukao vodu, timario konje. A spavao je pod basamacima, u jednoj uskoj i mračnoj pregradi bez prozora, gde nije mogao ni da se ispruži celom dužinom. Izdržao je taj teški život i u osamnaestoj godini prešao potpuno u radnju, »pod plaću«, a na njegovo mesto uzet je nov seoski momčić iz Sandžaka. Tada je upoznao i shvatio veliki smisao štednje, osetio ljutu a divnu slast i veliku snagu koju štednja daje. Pet godina je spavao u jednoj maloj sobici, iza dućana. Za tih pet godina nikad nije ni vatru naložio ni pri sveći legao. Bile su mu dvadeset i tri godine kad ga je sam gazda Petar oženio dobrom i imućnom devojkom iz Čajniča. I ona je bila trgovačka kći. Štedeli su sada udvoje. Došla je okupacija i sa njom življa trgovina i lakša zarada, sa lakšim troškom. On je iskoristio zaradu, izbegavajući trošenje. Tako je i on zadućanio i počeo da stiče. Tada nije bilo teško steći. Mnogi su tada lako sticali i još lakše gubili. Ali je stečeno bilo teško braniti. On ga je branio i tako svakog dana ponovo sticao. I kad su došle ove poslednje godine, i sa njima nemir i »politika«, on je, iako već u godinama, sve činio da shvati novo vreme, da mu se i odupre i prilagodi, i da tako prođe i bez štete i bez sramote. Bio je potpredsednik gradske opštine, predsednik crkvene opštine, predsednik srpskog pevačkog društva »Sloga«, glavni akcionar Srpske banke, član upravnog odbora Zemaljske banke. Mučio se da po pravilima čaršijskog reda, mudro i pošteno pliva između protivnosti koje su se sa svakim danom gomilale i rasle, i da kroz sve te teškoće pronese svoj interes neokrnjen, a da se pri tom ne zameri

vlastima i ne osramoti kod naroda. Važio je u očima svih kasabalija kao nedostižan primer vrednoće, umešnosti i opreznosti. Tako je više od polovine ljudskog veka radio, štedeo, paštio se i dovijao, pazio je mrava da ne zgazi, uklanjao se svakom, gledao samo preda se, ćuteći i stičući išao svojim putem. I evo kud ga je taj put odveo: da sedi među dva vojnika, kao poslednji razbojnik i da čeka kad će neka granata ili neka paklena mašina oštetiti most i kad će ga zbog toga preklati ili streljati. Čoveku dođe da pomisli (i to ga najviše boli) da se uzalud mučio i zlopatio, da je uopšte bio na pogrešnom putu, da su njegovi sinovi i ostala »mlađarija« u pravu i da zaista dolaze vremena bez mere i računa ili nekih novih mera i računanja; u svakom slučaju, da se njegov račun pokazao netačnim a njegova mera kratkom.

Tako je to, kaže gazda Pavle sam sebi, tako je to: sve te uči i nagoni da radiš i štediš, i crkva i vlast i tvoj rođeni razum. I ti slušaš i oprezno ideš i pravedno živiš, upravo i ne živiš, nego radiš i štediš i brineš, i vek ti u tome prođe. A onda, odjednom, izokrene se i izopači cela ta igra; nastupe vremena kad svet stane da se ruga razumu, kad se crkva zatvori i umukne, a vlast zameni golom silom, kad oni koji su pošteno i krvavo sticali gube a dangube i siledžije stiču. I niko ne priznaje tvoje napore i nikog nema da te pomogne i posavetuje kako da braniš zarađeno i ušteđeno. — Može li to biti? Zar to može biti? pita se gazda Pavle neprestano i ne nalazeći odgovora vraća se ponovo na početak svoje misli o gubitku svega.

Ma koliko nastojao da misli ma što drugo, ne uspeva. Tako se neprestano vraća uvek ista misao. A vreme mili smrtonosno polako. I čini mu se da mu ovaj most preko koga je hiljadama puta prešao, ali koji nikad dobro nije pogledao, leži sada celom težinom na plećima, kao neobjašnjiva i sudbonosna tajna, kao mora u nekom snu, ali snu bez buđenja.

Zato gazda Pavle sedi tako pogružen, sa oborenom glavom i povijenim leđima. Oseća kako ga znoj probija na sve pore ispod tvrde, štirkane košulje, kragne i manšeta. Ispod fesa teče znoj u mlazevima. On ga ne briše, nego pušta da sa lica pada u teškim kapljama na pod, a čini mu se da to život sam gine i otiče iz njega.

Ona dvojica vojnika, mađarski seljaci, ljudi u godinama; ćute i jedu hleb i slaninu, posutu paprikom; jedu polagano, režući malom britvom čas zalogaj hleba čas režanj slanine, kao da su na njivi. Zatim trgnuše po gutljaj vina iz limene čuturice, pa zapališe svoje kratke lule. Puckajući, jedan od njih reče tiho:

— E, ja nikad nisam video da se neko tako znoji.

Zatim su u potpunoj tišini pušili dalje.

Ali nije se samo gazda Pavle znojio tim krvavim znojem i gubio se u snu iz koga nema buđenja. U te letnje dane, na tom komadiću zemlje između Drine i suhe granice, u kasabi, po selima, putevima i šumama, svuda su ljudi u znoju lica svoga tražili smrt, svoju i tuđu, i u isto vreme bežali i branili se od nje svim sredstvima i svim svojim snagama. Ta čudna ljudska igra koja se zove rat hvatala je sve više maha, širila se i podvrgavala svojoj vlasti žive stvorove i mrtve stvari.

Nedaleko od te opštinske barake ležao je toga jutra odred neobične vojske. Bili su u belim uniformama, sa belim, tropskim šlemovima na glavi. To je bila nemačka vojska, takozvani Skadarski odred. Oni su pre rata bili poslani u Skadar, gde je trebalo da, zajedno sa odredima drugih država, kao međunarodna vojska, održavaju red i mir. Kad je buknuo rat, oni su dobili naređenje da napuste Skadar i da se stave na raspoloženje najbližoj komandi austrijskih trupa na granici Srbije. Stigli su noćas i sad se odmaraju u onoj udolini koja deli pijac od čaršije. Tu, u mrtvom uglu, čekaju naređenje da krenu u napad. Ima ih oko sto i dvadeset. Njihov kapetan, riđ i ugojen čovek, koji teško podnosi vrućinu, upravo sada grdi žandarmerijskog narednika Danila Repca, grdi ga kako samo starešine u nemačkoj vojsci mogu da grde, glasno, bezobzirno i pedantski. Kapetan se žali da on i njegovi vojnici umiru od žeđi, da nemaju ni najnužnije, dok su oko njih zatvoreni dućani, verovatno puni svega, iako postoji naređenje da se dućani otvore.

— Šta ste vi ovde? Žandarmi ili lutke? Ja treba ovde da skapavam sa mojim ljudima! Ili da obijam valjda dućane kao razbojnik? Odmah da pronađete sopstvenike i da nam osigurate potrebne namirnice i zdravo piće! Odmah! Razumete li što je: odmah?

Sa svakom reči kapetanu sve više udara krv u glavu. U beloj uniformi, sa kao mak crvenom, do kože ošišanom glavom, on kao buktinja gori od neke gnevne sile.

Narednik Repac, sav ukočen, trepće i samo ponavlja:

— Razumem, gospodine kapetane. Biće odmah. Razumem. Odmah.

I onda, prelazeći naglo iz svoje kataleptičke ukočenosti u neki ludački pokret, on se okrenu i jurnu uz čaršiju. Izgledalo je kao da je,

približivši se suviše onom kapetanu koji bukti od nekog gneva, odjednom i narednik zahvaćen tim plamenom koji ga goni da trči, grdi, preti i bije oko sebe.

Prvo živo stvorenje na koje je u svom trku naišao bio je Alihodža. On je upravo bio sišao iz svoje mahale da prigleda dućan. Gledajući dobro poznatog »vakmajstora« Repca kako potpuno izmenjen juri prema njemu, hodža se iznenađen pitao da li je taj podivljali, usplahireni čovek zaista onaj isti »vakmajstor« koga je godinama gledao kako, miran, dostojanstven i uljudan, prolazi ispred njegovog dućana. Sad ga mrki i koštunjavi Repac gleda nekim novim očima koje ne raspoznaju više nikog i ne vide ništa osim svog rođenog straha. Narednik stade odmah da viče, kao da ponavlja ono što je maločas video i čuo od nemačkog kapetana.

— Povješati vas treba sve, sunce vam nebesko! Zar vam nije naređeno da dućane držite otvorene! Nego da ja zbog vas ...

I pre nego što je zbunjeni hodža mogao reč da izgovori pljesnu ga po desnom obrazu da mu je ahmedija poletela sa desnog uha na levo.

I narednik je, onako izbezumljen, otrčao dalje da otvara druge dućane. A hodža je popravio svoju ahmediju, spustio ćepenak i seo na njega, još jednako izvan sebe od čuda. Oko dućana su stali da se roje vojnici stranog izgleda, u belim uniformama kakve nikad nije video. Sve ovo dolazi hodži kao kad čovek sniva. Ali on se više ničem ne čudi u ovom vremenu kad šamari s neba padaju.

Tako je prošao ceo mesec u povremenom bombardovanju mosta i u puškaranju po okolnim brdima, u patnjama i nasiljima svake vrste, i u očekivanju gorih nevolja. Još za prvih dana veći deo građanstva napustio je varoš koja je stajala između dve vatre. A krajem septembra otpoče potpuna evakuacija kasabe. I poslednji činovnici su povučeni, noću, i to drumom, preko mosta, jer je pruga bila već presečena. Zatim je postepeno povučena i vojska sa desne obale Drine. Ostale su samo neznatne zaštitnice, pa manji pionirski odredi i rasturene patrole žandarmerije. Dok nije došao red i na njih.

Most je stajao kao osuđen, ali još u suštini nedirnut i ceo, između dva zaraćena sveta.

U toku noći naoblačilo se, i kao da je jesen: vezali se oblaci za planine, a po nebu među sobom. Austrijanci su iskoristili mračnu noć za povlačenje i poslednjih odreda. Još pre svitanja sve je bilo ne samo na

drugoj obali Drine nego već i na visovima iza Liještanske kose, izvan pogleda i domašaja srpskih topova.

U osvit dana udarila je sitna kiša, kao jesenja. Po toj kiši poslednje patrole obilazile su kuće i dućane u blizini mosta da vide da se u njima nije zadržao kogod. Sve je bilo kao izumrlo: oficirska kasina, Lotikin hotel, porušena kasarna, i ona tri-četiri dućana na ulasku u čaršiju. Jedino pred Alihodžinim dućanom zatekoše hodžu koji je upravo stigao od kuće i spuštao ćepenak. Žandarmi, koji su poznavali hodžu kao osobenjaka, opomenuše ga najozbiljnije da odmah zatvori dućan i napusti pijac, jer je najstrože zabranjeno i »po život opasno« svako dalje zadržavanje u blizini mosta. Hodža ih je gledao kao pijane ljude koji ne znaju šta govore, i već je hteo da im odgovori da je ovde život već odavno u opasnosti i da smo svi ionako mrtvi, samo se redom sahranjujemo, ali se predomisli, poučen rđavim iskustvom poslednjih dana, i reče im mirno i prirodno da je došao samo da uzme nešto iz dućana i da se odmah vraća kući. Žandarmi, kojima se očigledno žurilo, opomenuše ga još jednom da se što prije udalji iz ovoga kraja i uputiše se preko pijaca ka mostu. Alihodža ih je gledao kako odlaze nečujnim koracima po prašini od koje je prva kiša načinila mokar debeo ćilim. Gledao ih je još i kako idu preko mosta, zaklonjeni kamenom ogradom da im se vide samo ramena i glave i dugački bajoneti na puškama. Na vrhovima Butkovih Stijena javi se sunčev sjaj.

Sve su njihove naredbe takve, stroge, važne, i u osnovi besmislene, mislio je Alihodža i smeškao se u sebi kao dete koje prevari učitelja. Podiže ćepenak koliko mu je trebalo da se uvuče, pa da ga onda samo prisloni, tako da je dućan spolja izgledao zatvoren. Ostavši u mraku, povuče se u onaj mali sobičak pozadi, gde se toliko puta sklonio od nasrtljivog sveta, od razgovora koji truju i zamaraju, od porodice i od svojih rođenih briga. Seo je na tvrdu, kratku sećiju, podavivši noge poda se, i odahnuvši. Još mu se unutrašnjost talasala od spoljnih utisaka, a zatim se umiri i ujednači kao dobre terazije. Uski prostor *tabuta* se brzo ispuni toplinom njegovog tela i hodža oseti onu slast samoće, mira i zaborava koja od tesnog, mračnog i prašnog sobička stvara nepregledne rajske vrtove sa zelenim obalama i nevidljivim vodama blagog šuma.

Još u mraku i teskobi ovog uskog prostora osećala se spolja svežina kišnog jutra i sunčevog izlaska. I napolju je vladala neobična tišina koju — za čudo! — nije prekidao nijedan pucanj, ni ljudski glas ni korak. Alihodža je bio ispunjen osećanjem sreće i zahvalnosti. Eto, mislio je u sebi, ovih nekoliko dasaka dovoljno je, uz božju pomoć, da

pravovremeno čoveka zakloni i spase kao čudotvorna lađa od svake bede i napasti, i od bezizlaznih briga i od ognjenih topova kojima se iznad njegove glave biju dva dušmanina, oba nevernika, i to jedan grđi od drugog. Otkako se zaratilo nije bilo ovakve tišine, mislio je dalje radosno hodža, a tišina je slatka i dobra; u njoj se vraća, bar za trenutak, bar nešto od onog istinskog, ljudskog života koga već odavno biva sve manje i manje, a koga je pod grmljavinom kaurskih topova potpuno nestalo. Tišina je za molitvu; i sama kao molitva.

U tom trenutku hodža oseti kako sećija pod njim suknu uvis i odiže i njega kao igračku; kako se njegova »slatka« tišina prolomi i sva odjednom pretvori u tutanj i gromku lomljavu koja ispuni vazduh, porazi sluh, i postade sveopšta i uhom nemerljiva; kako rafovi na protivnom zidu zaškripaše i one stvari sa njih poleteše prema njemu a on prema njima. — Ah! jeknu hodža. Upravo, to je jeknula misao u njemu, jer on sam nije imao više ni glasa ni sluha, kao što nije imao mesta na zemlji. Sve je bilo nadvikano, zaglušeno, iz korena izvaljeno i zavitlano zajedno s njim. Nekako najverovatnije izgleda da je onaj jezičak zemlje između dve reke, na kome leži kasaba, iščupan sa strahovitim urlikom iz zemlje i bačen u prostor u kom još jednako leti; da su obe reke izletele iz korita, posuvraćene put neba, i da sada padaju u prazninu svom težinom svojih vodenih masa, kao dva slapa koja se još nisu zaustavila ni razbila. Da nije kijamet-dan, onaj sudnji čas o kome govore knjige i učeni ljudi, u koji će izgoreti ovaj lažljivi svet za tren oka, kao što se iskra gasi? Ali šta će Bogu, koji pogledom zažiže i gasi svetove, ovoliki urnebes? Nije ovo božje. Ali otkud onda ljudskoj ruci ovolika sila? Kako da na to odgovori, ovako iznenađen, prevaren, zgađen od ovog mučkog udarca koji hoće da obori, polomi i zagluši sve, do misli u čoveku? Ne zna šta je ovo što ga nosi, ne zna kuda leti ni gde će se zaustaviti, ali zna da je on, Alihodža, imao uvek i u svemu pravo. — Ah, jeknu još jednom hodža, i to bolno, jer ga ta ista sila koja ga je podigla vrati grubo i žestoko natrag, ali ne na isto mesto, nego na pod, između drvenog zida i prevrnute sećije. Oseti tup udarac u glavu i bol pod kolenima i u leđima. Još je samo mogao da razabere sluhom, kao izdvojen zvuk od opšte grmljavine, kako nešto teško udari u dućanski krov i kako tamo iza pregrada stade zveket i prasak metalnih i drvenih predmeta, kao da su sve stvari u dućanu oživele, poletele, i sudarile se u letu. Za tim udarcem išla je kiša sitnog kamenja po krovu i kaldrmi. Ali on je već izgubio svest i ležao nepomičan u svome *tabutu.*

Napolju se bilo posve razdanilo.

Ne bi mogao ni približno kazati koliko je tako ležao. Ono što ga je trglo iz duboke nesvesti bili su u isto vreme i neka svetlost i neki glasovi. Teško se pribrao. Zna dobro da je tu sedeo u potpunoj tami, a sada kroz uski prolaz dopire iz dućana svetlost. Seća se da je svet bio ispunjen zvukom, treskom od koga sluh iščezava i utroba premire u čoveku. A sad je tišina, ali ni nalik na onu tišinu kojom se on naslađivao pre lomljave koja ga je ovdje oborila, nego kao neka zla sestra njena. Koliko je duboka ova tišina, to oseća najbolje po nekom slabom glasu, koji, kao iz daleke daljine, viče nešto kao njegovo ime.

Razabravši da je živ i još u svom *tabutu,* hodža se iskobelja iz onih stvari koje su mu se sa rafova sručile na glavu, diže se, jednako stenjući i ponavljajući svoje bolno: ah! — Sad je jasno čuo glasove i dozivanja sa ulice. Sagnu se i udenu u onaj niski otvor koji vodi u dućan. Tu je bilo sve zakrčeno od popadalih i porazbijanih stvari i sve u punoj danjoj svetlosti. Dućan je širom otvoren, jer je ćepenak koji je on bio samo prislonio pao od potresa.

U onom kršu i neredu od rasturene robe i razbacanih predmeta ležao je nasred dućana težak kamen u veličini ljudske glave. Hodža podiže pogled. I odozgo je prodirala svetlost dana. Očigledno, kamen je uleteo provalivši slabi krov i drveno šiše. Zatim pogleda opet kamen, beo, porozan, sa dve strane gladak i otesan, inače oštar i grubo odvaljen. — »Ah, ćuprija!« pomisli hodža, ali ga onaj glas sa ulice doziva sve oštrije i jače i ne da mu da misli dalje.

Onako izubijan i još slabo razbuđen, hodža se nađe pred gomilom od pet-šest ljudi, mladih, neobrijanih i prašnih, odevenih u sure uniforme, sa šajkačama na glavama i opancima na nogama. Svi su bili oružani i opasani unakrst redenicima, punih sitnih svetlih metaka. Sa njima je bio Vlado Marić, bravar, ali bez svoga »šloserskog« kačketa, sa šubarom na glavi i redenicima preko prsiju. Jedan od tih ljudi, očigledno starešina, mlad čovek sa crnim tankim brkovima, pravilna lica, oštrih crta i zapaljenih očiju, uputi se odmah prema hodži. Pušku je nosio prebačenu po lovački a u desnoj ruci tanak leskov štap. Čovek opsova ljutito i odmah podiže glas.

— Je li, ti? Zar se ovako ostavlja radnja širom otvorena? Pa posle kad ti nešto nestane, kazaćeš da su ti moji vojnici opljačkali dućan. Ja da ti čuvam robu?

Lice toga čoveka bilo je mirno, gotovo nepomično, ali glas ljut, a štap u njegovoj ruci dizao se preteći. Uto mu priđe Vlado Marić i nešto tiho kaza.

— Lepo, lepo, neka je dobar i pošten, ali ako još jednom nađem da mu dućan zija bez nadzora, neće ovako lako proći.

I oružani ljudi pođoše dalje.

»Ovo su oni drugi«, govorio je hodža sam sebi i gledao za njima. »Kad prije uđoše i kad na mene naiđoše? E, baš nikakva promjena u ovoj kasabi ne može biti a da se meni ne obije o glavu!«

Tako je stajao kod svog oštećenog dućana, zabezeknut, sa teškom glavom i izlomljenim telom. Pred njim se pružao pijac koji je, u prvoj svetlosti jutarnjeg sunca, izgledao kao razbojište, posuto sitnim i krupnim kamenjem, crepom i komadima polomljenog drveća. Pogled mu pređe na most. Kapija je bila na svom mestu, ali odmah iza kapije most je bio prekinut. Sedmog stuba na mostu nije bilo: između šestog i osmog zijala je praznina kroz koju se u kosoj perspektivi nazirala zelena rečna voda. Od osmog stuba dalje most se opet nastavljao i išao do druge obale, gladak, pravilan, beo, kakav je bio juče i oduvek.

Hodža trepnu nekoliko puta u neverici, pa zažmuri. Pred unutarnjim pogledom javi se sećanje na vojnike koje je pre pet-šest godina gledao kako pokriveni zelenim čadorom, nešto kopaju u tom istom stubu, iskrsnu slika onog gvozdenog kapka koji je docnije godinama pokrivao ulaz u miniranu unutrašnjost stuba, a pored nje zagonetno a rečito lice feldvebela Brankovića, gluvo, slepo i nemo. On se trže i otvori oči ponovo, ali u njegovom vidnom polju opet je bilo sve isto: pijac posut krupnim i sitnim kamenjem, i most bez jednog stuba, a između dva grubo prelomljena luka zja praznina.

Samo u snovima mogu da se dožive i vide takve stvari. Samo u snovima. Ali kad se okrenuo od neverovatnog prizora, pred njim je stajao njegov dućan, s velikim kamenom, jednim delićem sedmog stuba, među razbacanom robom. Ako je san, on je svuda.

Niz čaršiju se začu neko dozivanje, glasna srpska komanda i užurbani koraci koji su se približavali. Alihodža brzo podiže ćepenak, proturi veliki katanac kroz mandal i uputi se svojoj kući, uzbrdo.

I ranije se dešavalo da mu, dok ide ovako uza stranu, ponestane daha i da oseti srce kako igra tamo gde mu nije mesto. Već poodavno, još od njegove pedesete godine, biva ovaj rodni breg nekako sve strmiji i strmiji, a put do kuće sve duži. Ali nikad kao danas kad bi hteo da se što pre udalji iz čaršije i da što pre stigne kući. Srce bije kako ne treba, zaptiva mu dah i nagoni ga da stane.

Tamo dole, izgleda, pevaju. Tamo dole je i razoreni most, grozno, dušmanski presečen po polovini. Ne treba mu da se okrene (i ne bi se ni za šta na svetu okrenuo) pa da vidi ceo prizor: pri samom dnu glatko odsečen stub, kao džinovsko deblo, i raznesen u hiljadu komada po okolini, a lukovi levo i desno od toga stuba grubo prekinuti. Između njih zja praznina od petnaestak metara. A izlomljene strane prekinutih lukova bolno teže jedna ka drugoj.

Ne, ni za što na svetu ne bi se okrenuo! Ali ne može ni napred, uzbrdo, jer ga sve više guši njegovo rođeno srce i noge otkazuju poslušnost. Stade da diše što može dublje, lagano, jednomerno, svaki put sve dublje. To je uvek i ranije pomagalo. To pomaže i sada. U grudima se nekako razgaljuje. Između jednomernog dubokog daha i otkucaja srca, stvara se ravnoteža. Korača ponovo, a misao na kuću i na postelju goni ga i podstiče.

Korača mučno i sporo, a pred očima mu je neprestano, kao da se kreće pred njim, ceo prizor sa razorenim mostom. Nije dovoljno jednoj stvari leđa okrenuti pa da prestane da nas goni i muči. I da zaklopi oči, on bi samo to video.

Jeste, mislio je življe hodža, već malo lakše dišući, sad se vidi šta je bila i čemu je stvarno služila sva njihova zgoda i naprava, sva ta hitnja i radinost. (Uvek je on bio u pravu, uvek, u svemu i protiv svih. Ali sada ni to više ne može da ga ispuni zadovoljstvom. Ovo je prvi put da mu ni do toga nije stalo. I suviše je bio u pravu!) Toliko godina on gleda kako ruku ne skidaju sa ćuprije, čistili su je, doterivali, popravljali u temeljima, vodovod su kroz nju sproveli, elektriku na njoj zapalili, i onda su sve to jednog dana digli u lagum kao da je stena u planini a ne zadužbina, hair i lepota. Sad se vidi šta su i za čim idu. On je to oduvek znao, ali sad, to može i poslednja budala da uvidi. Od najtvrđeg i najtrajnijeg počeli su da odbijaju, od božjeg uzimaju. I ko zna gde će se zaustaviti! Evo je i sama vezirova ćuprija počela da se osipa kao đerdan; a kad jednom počne, niko ga više ne zadrža.

Hodža opet zastade. Dah ga je izdavao i uzbrdica naglo rasla pred njim. I opet je morao dubokim disanjem da stišava srce. I opet je uspeo da ukarari dah, živahnuo i brže kročio.

Ali neka, mislio je on dalje, ako se ovde ruši, negde se gradi. Ima valjda još negde mirnih krajeva i razumnih ljudi koji znaju za božji hator. Ako je Bog digao ruke od ove nesrećne kasabe na Drini, nije valjda od celog sveta i sve zemlje što je pod nebom? Neće ni ovi ovako doveka. Ali ko zna? (Oh, da mu je malo dublje i malo više vazduha

udahnuti!) Ko zna? Može biti da će se ova pogana vera što sve uređuje, čisti, prepravlja i doteruje da bi odmah zatim sve proždrla i porušila, raširiti po celoj zemlji; možda će od vascelog božjeg sveta napraviti pusto polje za svoje besmisleno građenje i krvničko rušenje, pašnjak za svoju nezajažljivu glad i neshvatljive prohteve? Sve može biti. Ali jedno ne može: ne može biti da će posve i zauvek nestati velikih i umnih a duševnih ljudi koji će za božju ljubav podizati trajne građevine, da bi zemlja bila lepša i čovek na njoj živeo lakše i bolje. Kad bi njih nestalo, to bi značilo da će i božja ljubav ugasnuti i nestati sa sveta. To ne može biti.

U tim mislima korača hodža sve teže i sporije.

Sad se jasno čuje da u čaršiji pevaju. Kad bi samo mogao da udahne više vazduha, kad bi put bio manje strmen, i kad bi mogao stići do kuće, da legne u svoj dušek i da vidi i čuje nekoga od svojih! To je jedino što još želi. Ali ne može. Ne može više ni da održi pravi odnos između disanja i srca; srce je potpuno zaptilo dah, kao što se ponekad u snu dešava. Samo ovde nema spasonosnog buđenja. Otvori široko usta i oseti da mu oči izviru iz glave. Strmina koja je i dotle neprestano rasla primače se potpuno njegovom licu. Celo vidno polje ispuni mu tvrdi, ocediti drum, koji se pretvarao u mrak i obuhvatio ga svega.

Na uzbrdici koja vodi na Mejdan ležao je Alihodža i izdisao u kratkim trzajima.